

330.8075 81
1094

П. І. ЮХИМЕНКО

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

Навчальний посібник

2-ге видання, стереотипне

*Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України*

330.8075 81
1094

Україна
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА
 Читальний зал № 4

Київ
"Вікар"

2006
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
УНІВЕРСИТЕТ
БІБЛІОТЕКА

УДК 930.33(075.8)
ББК 65.02я73
Ю94

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист
№ 14/18.2-1671 від 12 липня 2005 року)*

Рецензенти:

А.І. Кредисов — доктор економічних наук, професор Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка;

В.О. Паламарчук — доктор економічних наук, професор, старший науковий співробітник Інституту приватного права та підприємництва Академії правових наук України;

В.П. Степаненко — доктор економічних наук, професор, головний науковий спеціаліст Інституту світової економіки та міжнародних відносин НАН України

Юхименко П.І.

Ю94 Економічна історія: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. —
К.: Вікар, 2006. — 341 с.

ISBN 966-7131-77-7

Цей навчальний посібник створено на основі попередніх видань автора з економічної історії, рекомендованих Міністерством освіти і науки України для студентів вищих навчальних закладів. У посібнику за новою структурою курсу висвітлюються питання економічної історії від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділяється аналізу трансформаційних етапів реформ і структурних змін у національних економіках і світовому господарстві новітнього часу. За структурою і змістом посібник відповідає програмі нормативного курсу "Економічна історія" для студентів економічних спеціальностей. При написанні посібника автором враховані програми викладання економічної історії в Ексетерському (Великобританія), Гессенському (Німеччина) та Московському державному ім. М.В. Ломоносова (Росія) університетах.

Розраховано на студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців, усіх, кого цікавлять питання економічної історії.

УДК 930.33(075.8)
ББК 65.02я73

ISBN 966-7131-77-7

© П.І. Юхименко, 2004
© Видавництво "Вікар", 2006

ЗМІСТ

Вступ	9
Частина I. ДОІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА	13
Розділ 1. Основні етапи розвитку й особливості первіс-	
ного господарства	13
Етапи розвитку	13
Неолітична революція	15
Розділ 2. Розвиток східної (азіатської) моделі gospodar-	
ства у Стародавньому Єгипті	19
Особливості господарської діяльності	19
Сільське господарство і ремесло	20
Розвиток торгівлі	22
Розділ 3. Формування античної системи господарства	
у Стародавній Греції	25
Палацове господарство	25
Формування полісів	28
Торгівля	30
Розділ 4. Еволюція античної моделі господарського	
розвитку в Стародавньому Римі	33

Економіка періоду республіки	33
Економіка періоду імперії	35
Розділ 5. Становлення і розвиток європейського феодалізму	41
5.1. Розвиток феодальної економіки у Західній Європі 41	
Етапи становлення і характерні риси	41
Основи феодального ладу у Франкській державі ...	44
Формування сеньйоріального господарства	46
5.2. Господарська діяльність на українських землях в епоху середньовіччя (V—XVI ст.)	47
Основи господарства	47
Формування вотчини	49
Господарська діяльність	50
Розвиток міст і торгівля	52
Руйнація і відродження	54
Аграрні відносини	54
Частина II. ІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА	58
Розділ 6. Передумови становлення нової моделі господарського розвитку	58
6.1. Розвиток товарно-грошових відносин і зародження капіталістичного виробництва	58
Розвиток торгівлі	58
Форми об'єднання купців	60
Утворення грошового ринку	60
6.2. Розклад феодалізму та умови виникнення капіталістичного способу виробництва	63
Розвиток продуктивних сил	63
Організація капіталістичного виробництва	65
6.3. Великі географічні відкриття та їхній вплив на економічний розвиток Європи	68
Епоха Великих відкриттів	68
Соціально-економічні наслідки	69
6.4. Первісне нагромадження капіталу як вихідний пункт становлення капіталізму в Західній Європі (кінець XV — початок XVII ст.)	72
Головні ознаки первісного нагромадження	72
Джерела первісного нагромадження в Англії	75
Розділ 7. Становлення і розвиток індустріальної господарської системи	80

7.1. Особливості становлення капіталістичного виробництва у Голландії	80
Основи економічного зростання Голландії.....	80
Причини втрати економічного лідерства	85
7.2. “Революційний” шлях становлення промислового капіталізму в Англії	86
Ліквідація пережитків феодалізму	86
Розвиток капіталістичного виробництва	89
Торгівля	90
Розвиток фермерства	90
Фінанси	91
7.3. Господарство українських земель у XVII—XVIII ст.	92
Розвиток Лівобережжя та Слобожанщини	92
Правобережжя	95
Ремісничє та мануфактурне виробництво	97
Торгівля	99
Грошовий ринок	100
7.4. Англія — батьківщина промислової революції	102
Передумови промислового перевороту	102
Створення колоніальної імперії	103
Розвиток капіталістичного фермерства	104
Перетворення Англії у “фабрику світу”	107
7.5. Промисловий переворот у Франції	112
Особливості промислового перевороту у Франції... ..	112
Розвиток банківської та кредитної сфер	114
Парцелярний характер землеволодіння	116
7.6. Особливості промислового перевороту в Німеччині	119
Причини економічної відсталості	119
Передумови промислового перевороту	120
Формування грошово-кредитної системи	122
“Пруський” шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві	124
7.7. Промисловий переворот і розвиток капіталізму в Україні	127
Передумови промислового перевороту	127
Особливості розвитку капіталізму	129
Особливості української промисловості	131
Формування внутрішнього ринку	133
7.8. Утворення США, їх економічний розвиток у XIX ст. (переселенський капіталізм)	137

Розвиток капіталізму	137
Війна за незалежність та її наслідки	139
Особливості промислового перевороту	141
Розвиток сільського господарства	143
Розвиток торгівлі, грошової і кредитної систем	145
Розділ 8. Еволюція промислового капіталізму в другій половині XIX — на початку XX ст.	149
8.1. Друга технологічна революція і розвиток світових продуктивних сил (кінець XIX — початок XX ст.)	149
Загальна тенденція економічного розвитку	149
Електрика і електротехніка	150
Металургія і транспорт	151
Технологія і організація виробництва	152
Монополізація виробництва	155
8.2. Особливості становлення монополістичного капіталізму у провідних країнах світу (США, Німеччина)	159
Умови швидкого розвитку економіки США	159
Антимонопольна політика	162
Причини піднесення Німеччини	164
Структура економіки	165
Концентрація і монополізація	166
8.3. Колоніальна система господарства і становище залежних країн наприкінці XIX — на початку XX ст.	169
Історичні форми колоніалізму	169
Зміна колоніальної політики метрополій	170
Розвиток промисловості в колоніях	171
Залежні країни	173
Розвиток українських земель	174
8.4. Ліберально-реформістська модель регульованого капіталізму США	178
Періоди процесу етатизації	178
Конверсія та її наслідки	180
Економічна криза 1929—1933 рр.	182
“Новий курс” Ф. Рузвельта	184
8.5. Розвиток етатистської системи господарських відносин у Великобританії і Франції	189
Післявоєнна економіка Великобританії	189
Антикризова політика уряду Великобританії	191
Післявоєнна економіка Франції	193

Економіка періоду світової кризи	195
8.6. Становлення державного соціалізму в СРСР	197
Революційні перетворення	197
Політика “воєнного комунізму”	199
Нова економічна політика	202
Згорання непу і формування командної економіки	206
Частина III. ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ	214
Розділ 9. Посилення інтернаціоналізації господарської діяльності та економічної інтеграції	214
Транснаціональні корпорації	216
Інтеграція	219
Асиметрія стану і розвиток сучасної світової економіки	221
Розділ 10. Зростання економічної могутності й проблеми країни — лідера світової економіки — США ...	224
Основи економічного зростання	224
Перехід до постіндустріального суспільства	226
Перехід до “рейганоміки”	227
План Маршалла	230
Розділ 11. Динаміка, форми та особливості економічного розвитку провідних європейських країн	233
Особливості економічної моделі	233
Великобританія: політика державного регулювання	235
“Тетчеризм”	237
Франція	240
Економічний курс голлізму	241
Політика 70—90-х років	243
Німеччина	245
Грошова і економічна реформи	246
Розвиток у 70—90-ті роки	247
Розділ 12. Особливості японської моделі економічного розвитку в післявоєнний період	251
Відродження післявоєнного господарства	251
Особливості економічної моделі	253
Розділ 13. Розвиток економіки СРСР у новітній період (1945—1991 рр.)	262

13.1. Вибір економічної стратегії розвитку СРСР	
у період 40—50-х років.....	262
Післявоєнна економіка	262
Основні джерела перебудови	263
Вибір економічної стратегії.....	265
Особливості відбудови в СРСР	267
13.2. Розвиток економіки СРСР у 50—80-ті роки	270
50—60-ті роки	270
1971—1985 рр.	277
1985—1991 рр.	281
Розділ 14. Проблеми формування індустріального	
суспільства у країнах, що звільнилися	
від колоніального панування	287
Стратегія розвитку	288
Класифікація країн третього світу	289
Перша група	289
Друга група	292
Третя група	296
Проблеми заборгованості.....	297
Інтеграційні процеси	298
Розділ 15. Економіка України в період переходу	
до ринкової моделі господарювання	300
Політика реформ.....	300
Проблеми перехідного періоду	304
Розділ 16. Проблеми входження економіки України	
у світове господарство	306
Факторні умови конкурентоспроможності	306
Джерела конкурентних переваг	310
Проблеми входження у світову економіку	314
Зовнішньоекономічна діяльність держави.....	317
Словник економічних термінів	322
Перелік екзаменаційних питань з курсу	
“Економічна історія”	331
Література	339

ВСТУП

Економічна історія — наука відносно молода. Її зародження припадає на XVI ст. (“Трактат про аса” Гільйома Бюде (1514 р.)). Однак відтоді й аж до середини XIX ст. це були окремі історико-галузеві описи і дослідження (історія фінансів, торгівлі, сільського господарства, ремісничого виробництва, промислової діяльності, а також дослідження певних економічних інститутів (цін, податків тощо)). Вони сприяли формуванню історико-економічної науки, але лише з розвитком капіталізму дослідження історико-економічного напрямку стали більш регулярними і фундаментальними. В середині XIX ст. ця наука сформувалась у самостійну галузь. Біля її джерел стояли англійці А. Тойнбі, Т. Роджерс, Дж. Ешлі, німці К. Бюхер, М. Вебер, В. Зомбарт, українці В. Левитський, М. Ковалевський, Д. Багалій, росіяни П. Виноградов, В. Воронцов, І. Кулішер. В останній третині XIX ст. в окремих вищих навчальних закладах Європи та США розпочали регулярно читати лекційні курси з нової науки. В Україні вперше такий курс прочитав професор Харківського університету В.Ф. Левитський.

Предметом економічної історії вчені другої половини XIX ст. вважали еволюцію господарської діяльності народів від первіс-

ної епохи до сучасності. Українські вчені (М.Х. Бунге, В.Ф. Левитський та ін.) підкреслювали доцільність викладання історії господарського побуту спільно з історією економічних учень з метою кращого розуміння обох наук. За більше ніж 150 років існування науки змінилося декілька її назв: історія господарського побуту, історія народного господарства, історія економіки. В Україні в останнє десятиріччя прижилась назва “економічна історія”. Для автора пропонованого видання “*економічна історія*” — це наука, яка вивчає економічне життя людей у всій його багатогранності, з найдавніших часів до наших днів. Об’єктом аналізу є економіка на різних її рівнях (макро-, мезо-, мікро- та глобальному). *Сфера вивчення* — економічні моделі (типи), в яких організовується господарська діяльність людини, механізм функціонування, взаємодія і взаємовплив економічних систем. Такий підхід, на наш погляд, дасть змогу зберегти у дослідженнях спадковість історичного процесу і розкрити багатоваріантність його розвитку.

Достатньо дискусійним у вітчизняній і зарубіжній історіографії є питання про періодизацію економічної історії. Слід зауважити, що і в XIX ст. у поглядах на це питання також не було єдності. За час існування історико-економічної науки розроблено багато варіантів періодизації господарської історії людства. Проте на сьогодні переважають три *основні підходи* до цієї проблеми:

— трактування економічної історії людства як сходження по висхідній (прихильники — С. Десніцький, Б. Гільдебрант, У. Росту, К. Маркс, Д. Белл, О. Тоффлер та ін.);

— теорія історичного кругообігу (Дж. Віко, І. Гердер, Е. Майєр та ін.);

— теорія цивілізацій (М. Данилевський, П. Сорокін, А. Тойнбі та ін.).

Останнім часом в Україні та за кордоном все більше прихильників здобуває цивілізаційний підхід до вивчення історії, в тому числі економічної. *Цивілізації* — це прогресивний рух суспільства, рух від простого до складного, а *соціально-економічні формації* — сходишки цивілізації, які з часом, зживши себе, вимагають заміни. Невипадково в сучасній західній літературі цивілізаційний фактор розглядається не як історичне явище, а як найважливіша обставина, яка визначає розвиток.

У навчальному посібнику автор структурно визначає розділи, взявши за основу розвиток виробничих відносин та деталізуючи

його в умовах становлення ринкових відносин (первісне нагромадження капіталу, вільна конкуренція, монополістичний розвиток і моделі трансформації світу в епоху соціального ринкового господарства). В розрізі цієї еволюції розглядається економічний розвиток провідних країн. Разом з тим, хронологічний і покраїнний підходи пов'язані з формаційним — приділено увагу особливостям старосхідного (азіатського) способу виробництва і античного рабства; феодального способу виробництва, що сформувався у Середньовіччі; капіталізму, тобто ринкового господарства, яке бере свій початок від епохи Великих географічних відкриттів при переході до Нового часу (періоди вільної конкуренції і монополістичного капіталізму). Відображені особливості сучасної стадії розвитку економіки розвинених капіталістичних країн (соціального ринкового господарства). Проаналізовано досвід СРСР у галузі будівництва соціалістичного суспільства і показано причини його краху, проблеми трансформації економіки України в сучасний період.

The following table gives a summary of the results of the experiments conducted in the laboratory during the past year. The first column shows the amount of material used, the second column shows the amount of material recovered, and the third column shows the percentage of material recovered.

Amount of material used	Amount of material recovered	Percentage of material recovered
100	85	85%
200	170	85%
300	255	85%
400	340	85%
500	425	85%
600	510	85%
700	595	85%
800	680	85%
900	765	85%
1000	850	85%

The results of the experiments show that the percentage of material recovered is constant at 85% for all amounts of material used. This indicates that the process of recovery is highly efficient and that the amount of material recovered is directly proportional to the amount of material used.

Частина I

ДОІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Розділ 1

ОСНОВНІ ЕТАПИ РОЗВИТКУ Й ОСОБЛИВОСТІ ПЕРВІСНОГО ГОСПОДАРСТВА

Етапи розвитку

Первісна доба — найбільш тривалий період розвитку людини. Вона розпочинається з часу появи людства на Землі (близько 5 млн років до н. е.) і завершується формуванням класового суспільства і виникненням держави (IV—III тис. до н. е.). Значна частина історії людства припадає на епоху первісного людського стада, коли людина ще практично ніяк не виділялась із тваринного світу. Завершується ця епоха виникненням людини сучасного типу (близько 100 тис. років тому).

Розвиток первісного суспільства поділяють на кілька етапів, але в цілому він має такі *ознаки*:

- низький темп розвитку продуктивних сил і повільне їх удосконалення;
- низький темп розвитку суспільства;
- колективне привласнення природних ресурсів і результатів виробництва;
- рівномірний розподіл і соціальна рівність;
- відсутність приватної власності, експлуатації, класів і держави.

В історії відомо декілька варіантів періодизації первіснообщинного ладу. Найчастіше користуються археологічною схемою — *періоди* пов'язують з матеріалами, з яких виготовлялися знаряддя праці:

кам'яний вік: 5 млн років тому — кінець III тис. до н. е.;

бронзовий вік: кінець III тис. — I тис. до н. е.;

залізний вік: I тис. до н. е.

Перші державні утворення з'являються вже на останніх двох етапах, тому хронологічно первісне суспільство збігається з кам'яним віком. У ньому можна виділити три періоди:

1) **палеоліт** (давній кам'яний вік): 5 млн — 12 тис. років до н. е.;

2) **мезоліт** (середній кам'яний вік): 12—8 тис. років до н. е.;

3) **неоліт** (новий кам'яний вік): 8—3 тис. до н. е.

У різних частинах світу, в різних племен і народів поява певної форми праці і суспільного життя відбувається у різні періоди. Проте їх об'єднує **низка загальних рис**: господарство привласнення (користування природними благами); колективна, общинна власність на засоби виробництва.

Із завершенням льодовикового періоду і встановленням близького до сучасного клімату (35—10 тис. років тому) почалось утвердження людини сучасної. Використання вогню для приготування їжі, вдосконалення знарядь праці, а також перші спроби упорядкувати міжстатеві стосунки суттєво змінили фізичний тип людини. Саме в цей час закінчився процес антропогенезу — перетворення передлюдини у "людину розумну". Тоді ж, напевно, в результаті пристосування до природного середовища сформувались європеїдна, негроїдна, монголоїдна раси, що існують і донині. Люди заселили усі континенти, проникли в Австралію й Америку. Густота населення становила 0,1 людини на 1 км², а загальна його чисельність навряд чи перевищувала 2—3 млн осіб.

Пошуки й освоєння первісними общинами джерел харчування, менша залежність від природи зумовили **зменшення переселень** з місця на місце. Перші ознаки регулярного збору деяких злаків та осілости віднайдені в Палестині. Тут у X—IX тис.

до н. е. жили мисливці та рибалки, які вже не кочували, а проводили значну частину часу на одному місці. Жили вони у поселеннях, які склалися з невеликих круглих будинків, заглиблених трохи у землю й обмазаних глиною, змішаною з піском і камінчиками. Підлогу вистилали кам'яною плиткою. В епоху мезоліту закінчилося заселення Євразії. Люди проникали все далі на північ до берегів Балтики і Льодовитого океану. Зародилася піктографія (малюнкове письмо). Люди навчилися фіксувати, зберігати і передавати інформацію.

У мезоліті було накопичено значні обсяги інформації, знань з метеорології, медицини. Були відомі трепанація черепа й ампутація пошкоджених кінцівок. Широко застосовувався гіпноз.

У період мезоліту всередині рас **виділилися гілки**: європеїдної — південна і північна, монголоїдної — азіатська й американська, негроїдної — африканська й австралійська. Почався процес формування народів. Відмінність у темпах і характері господарського розвитку окремих людських спільнот посилювалася.

Неоліт став періодом завершення переходу до вищих форм присвоювального господарства і переходу до відтворювального господарства, тобто базованого на виробництві матеріальних благ, необхідних для життя і діяльності людей. Структура присвоювального господарства принципово відрізнялася від структури відтворювального господарства. Основними галузями економіки стали землеробство, скотарство і ремесла. Вперше стало можливим постійне, а не епізодичне, як раніше, отримання додаткового продукту.

Неолітична революція Розвитку продуктивності праці сприяли перший (землеробство і скотарство) і другий (виокремлення ремесла із сільського господарства) суспільні поділи праці. Це сприяло індивідуалізації праці, виникненню і розвитку приватної власності. Ці переходи в історико-економічній літературі прийнято називати **неолітичною революцією**.

Прогресом у розвитку продуктивних сил став перехід до обробітку землі. Прийоми і техніка землеробства були дуже примітивні: земля скопувалася дерев'яними палками і мотиками;

жали серпами з кременевим лезом; зерна розтирались на кам'яній плиті або в зернотерці. У період неоліту люди освоїли практично всі відомі в сучасний період сільськогосподарські культури. Припускають, що **перші вогнища землеробства** як самостійна галузь господарства зародились у Передній Азії. Сучасні археологічні і палеоботанічні знахідки дають підстави визначити чотири самостійні найбільш старовинні вогнища походження культурних рослин:

- 1) Передня Азія, де вже у VII—VI тис. до н. е. культивувались польові злаки — ячмінь і пшениця;
- 2) басейн річки Хуанхе, де у IV—III тис. до н. е. вирощували китайське просо (чумиза), рис, гаолян;
- 3) Центральна Америка, де у V—IV тис. до н. е. почали вирощувати боби, перець, а до III тис. до н. е. маїс (кукурудзу);
- 4) Перуанське нагір'я, де у III тис. до н. е. вирощували перець, бавовну, боби та інші рослини.

Поступово вдосконалювалась агротехніка. IV тис. до н. е. в землеробстві з'явилися такі форми, як обробка постійних ділянок і перелогів неполивних (богарних) і навіть поливних (іригаційних) земель. У деяких регіонах (у Європі, Західній і Середній Азії) намітився перехід від ручного землеробства до орного.

Важливою галуззю господарства стало **скотарство**, хоча поширене воно було нерівномірно і сформувалось із мисливства. Важливу роль у його становленні відіграли діти, які годували малят диких тварин і, граючись із ними, приручали їх. Першими домашніми тваринами стали вівці, кози, корови і свині. Скотарські (пастухові) племена жили у степах Північної Африки, Аравії, Середньої та Центральної Азії. Європа була зоною переважно рослинного землеробства із стійловим скотарством.

Найдавнішим ремеслом було **гончарство**. Глиняний посуд дав людині змогу значно покращити приготування і збереження їжі. Вдосконалення харчових технологій ставало важливим фактором економічного розвитку. Гончарне горно (піч для обпалювання глиняних виробів) вперше появилось на Сході. Гончарний круг відомий з IV тис. до н. е. Його поява значно підвищила продуктивність праці і дала змогу поліпшити якість глиняного посуду.

Іншим старовинним ремеслом було **ткацтво** — виготовлення тканини на ручному ткацькому станку. Для цього вирощували льон, кропиву, інші культури, розділяли волокна, сукали їх, пряли, виробляли мотузки і нитки. Із ниток робили тонкі та грубі тканини для виробництва одягу і потреб домашнього господарства, шили мішки, сумки.

На територіях сучасних Індії, Єгипту, Передньої Азії у VI — IV тис. до н. е. зародилось **металургійне виробництво**. Першим металом, який привернув увагу людей, була мідь, напевно, самородна. За міцністю вона поступалася каменю, але при нагріванні з неї можна було зробити голки, шила, рибальські гачки. Із міді виготовляли різні прикраси. У III тис. до н. е. вже знали більш твердий метал — бронзу (сплав міді з оловом, свинцем, що надавало їй твердості). Вона швидко поширилась у всьому стародавньому світі, крім Америки. Спочатку метали плавили на вогнищі, потім руди нагрівали у суміші з деревним вугіллям у плавильних печах.

На кордонах племен з різною господарською орієнтацією, а пізніше і всередині племен, все інтенсивніше розвивався **обмін**. Проте загального еквівалента господарська практика ще не виробила. Можна говорити лише про зародження товарного виробництва й обігу, тобто створення окремих продуктів у кількості, що перевищувала потреби сім'ї та общини і призначалася для обміну з іншими общинами, а також ринкових відносин, хоча й у досить примітивній формі. Розвиток обміну стимулювало удосконалення продуктивних сил.

З переходом до осілості різко змінилася кількість людей, які, проживаючи поруч, почали зменшуватися. Община мисливців була невелика — близько чи трохи більше 20 осіб. Вона могла зростати лише за достатньої кількості запасів їжі. Перехід до виробляючого господарства привів до помітного збільшення розмірів общин, до виникнення територіальної общини, яка являла собою постійні поселення, що налічували десятки, а то й сотні жилих будинків, культових споруд, майстерень. Житлом були глиняні будівлі. На рубежі V—IV тис. до н. е. на Землі вже проживало близько 80 млн осіб, а густина населення становила для заселених територій від 10 до 100 осіб на 1 км². Вперше в

історії визначилися тенденції сім'ї до багатодітності. Зросла тривалість життя. У суспільстві утверджуються закони патріархату.

Нездатність задовольнити зростаючі потреби людини і суспільства, продуктивність у виготовленні призводили до витіснення кам'яних знарядь праці, які вичерпали свій потенціал у IV тис. до н. е. Почався перехід до наступного етапу — *неоліту* (мідно-кам'яного віку). У цей період матеріалом, що переважає, стає метал — спочатку мідь, залізо, потім бронза, починаючи з I тис. до н. е. — сплави заліза і його похідних, а саме чавуну і сталі.

Винахід і освоєння принципово нових матеріалів (бронзи), технологій (систем зрошення і плугового землеробства), посилення майнової нерівності, знаряддя приватної власності неминуче вели до виникнення класів і держави. Удосконалювалися знання, з'явилися перші, ще примітивні, рахункові системи — це були в'язка соломи, в'язка мушель, мотузка із зав'язаними на ній вузликami. У первісній Європі зазвичай для розрахунку застосовувалися камінці: слова "калькулятор", "калькуляція" походять від латинського *calculus* — камінь.

Зростання землеробства і все більш інтенсивні земельні роботи сприяли розвитку геометричних знань. Було складено перші географічні карти. Наприкінці неоліту винайдено колесо, почав розвиватися колісний транспорт. Потім відбулася ще одна винятково важлива подія — з'явилася перша в історії людства писемність. Це стало межею, яка відокремила первісну історію від епохи цивілізації.

Руйнування первісного суспільства у різних регіонах світу відбувалось у різний час. Відмінними були і моделі подальшого господарського розвитку. Наприкінці IV тис. до н. е. в Месопотамії, а потім в Єгипті виникли перші держави.

Основні поняття і терміни

Палеоліт, мезоліт, неоліт, споживче господарство, виробляюче господарство.

Розділ 2

РОЗВИТОК СХІДНОЇ (АЗІАТСЬКОЇ) МОДЕЛІ ГОСПОДАРСТВА У СТАРОДАВНЬОМУ ЄГИПТІ

Особливості господар-
ської діяльності

Специфіка географічного положення
Стародавнього Єгипту визначила основу
основ економічного життя стародавніх

єгиптян — *іригаційне землеробство*. Про його значення свідчить той факт, що воно залишалося високоефективним навіть у періоди політичного занепаду держави. Іригаційне землеробство у Верхньому Єгипті характерне в основному для розвитку зернового господарства, землі ж Дельти (Нижнього Єгипту), відвойовані у боліт, більше придатні як пасовиська. Тому мисливський промисел витіснило тваринництво. На відміну від месопотамської іригації, де система каналів і дамб мала передусім дренажне призначення, у долині Нілу з об'єднанням країни в єдину державу, єгиптяни побудували просту і надійну басейнову систему іригації. Її призначення — якомога довше протягом усього посівного періоду затримувати воду на полях. Будівництво й експлуатація такої системи штучного зрошення вимагали зусиль усіх номів (так називали в Єгипті перші держави), що дуже вплинуло на політичну організацію староєгипетського суспільства. Виконуючи роль організатора робіт і розпорядника земель, племінна знать з часом захоплювала владу.

Переваги цієї системи такі. По-перше, вода у Нільській долині стояла в каналах лише під час повені протягом 6—9 тижнів, решту часу вони залишалися сухими. За каналами ж у Месопотамії доводилося наглядати протягом всього року. По-друге, після осідання мулу паводкову воду відводили назад у річку, що давало змогу підживити ґрунт, оберігаючи його від засолювання. По-третє, вологи протягом двох місяців цілком вистачало для проростання й дозрівання зернових культур. Тому шкода природі завдавалася менша, ніж за системи іригації у Месопотамії.

Ще у IV тис. до н. е. єгиптяни винайшли ніломір, який допомагав хліборобам прогнозувати не лише час розливу Нілу, а й розміри паводка. В епоху Нового царства (1580—1555 рр. до н. е.) було винайдено *шадуф*, експлуатуючи який два робітники за світловий день могли полити до півгектара землі. Шадуф дав змогу єгиптянам інтенсивно освоювати високі поля, посприявши насамперед розвитку садівництва. Нарешті, у I тис. до н. е. єгиптяни почали використовувати для поливу землі водоналивне колесо *сакіє*, яким дотепер користуються єгипетські селяни. Ремонт дамб, очищення каналів, регулювання послідовності багаторазового поливу полів, польові роботи, пов'язані з режимом зрошення, — все це могло здійснюватися лише за жорсткого дотримання графіка, за постійного контролю й управління з єдиного центру, здійснюваних державою. Стародавня східна держава, таким чином, виникла внаслідок необхідності об'єднання сил землеробів-общинників для будівництва й обслуговування зрошувальної системи.

Сільське господарство і ремесло

Впровадження штучного поливу землі забезпечувало високий валовий збір зернових у країні. Одна сім'я хліборобів з єгипетських ґрунтів могла прогодувати ще три сім'ї. Із зернових єгиптяни вирощували переважно пшеницю-еммер (сорт), ячмінь і сорго, з городніх — часник, огірки, з технічних — льон, з волокон якого ткачі виробляли напівпрозору тканину. Розвивалися садівництво і виноградарство, передусім вирощували фінікові пальми.

Культура землеробства в Єгипті була архіпримітивною. У Верхньому Єгипті с'як-так дряпали землю, щоб не утворилося

солончаків, а в Нижньому зерно висівали прямо в неспушений мул і відразу ж виганяли на засіяне поле домашню худобу, щоб упхнути його в мулистий ґрунт. Жали високо, зрізуючи самі колоски, які потім молотили на току копитами віслуків.

Основним багатством в Єгипті вважалися худоба й домашня птиця, проте *культура тваринництва й птахівництва* єгиптян була вкрай примітивною. Протягом тривалого часу вони відгодовували на м'ясо приручених антилоп, газелей, гієн, журавлів, пеліканів, лебедів та ін. З домашньої птиці вирощували гусей, качок, тримали курей. Знали єгиптяни й бджільництво, яке, найімовірніше, саме вони й винайшли. Тримали коней. Уже в I тис. до н. е. єгиптяни почали постачати коней на передньо-азіатський ринок. Займалися мисливством і рибальством.

В цілому сільськогосподарське виробництво Стародавнього Єгипту розвивалося інтенсивно і повністю залежало від стану іригаційного будівництва в країні. Іригаційне землеробство об'єднувало єгиптян у монолітний трудовий колектив під егідою сильної монархії.

Досить розвиненим було *ремесло*. Особливих успіхів єгиптяни досягли у таких галузях ремесла, як столярство, каменярство, чинбарство, будівництво, суднобудування, гончарство, ткацтво, ювелірна справа тощо. Уже в епоху **Стародавнього царства** (2800—2250 рр. до н. е.) вони виробляли за допомогою примітивних кам'яних та мідних інструментів п'ятишаровий дикт, будували надійні парусні та веслові судна з папірису та деревини, виготовляли з кедрової смоли чудову ароматичну олію, навчилися ливарництву. Далеко за межами країни славилися вироби єгипетських ювелірів із золота, срібла та електрума. Вражає майстерність каменярів, які споруджували над внутрішніми галереями й камерами пірамід надміцні перекриття, що надійно витримували колосальний тиск на них, а стіни гробниць і храмів прикрашали філігранними рельєфними зображеннями, використовували так ретельно шліфовані й припасовані одна до одної багатотонні кам'яні брили, що між ними не можна просунути кінчик цигаркового паперу. Більше того, єгипетські будівельники пробивали нові тунелі й камери в уже побудованих пірамідах. Приголомшує обсяг робіт, виконаних ними упродовж доби Стародав-

нього царства, який лише на спорудженні пірамід перевищував 12 млн куб. м.

Періодом найвищого господарського розквіту країни стала епоха **Нового царства** (1580—1085 рр. до н. е.). У цей період найбільш швидко стали розвиватися ремесла. При дворі фараонів, палацах створювались майстерні, в яких інколи працювало до 150 осіб. Виникли нові методи обробки золота: плетіння золотих ниток, виготовлення золотих ланцюжків, кування тощо. Єгиптяни уже виготовляли дуже тверду бронзу. У середині II тис. до н. е. в Єгипті з'явилися перші вироби із заліза, проте господарське використання цього металу гальмувалося відсутністю в країні залізної руди. Єгиптяни значно удосконалювали виробництво скла, ливарництво, суднобудування, досягли справжніх вершин у мистецтві бальзамування. Ще у I тис. до н. е. вони навчилися виробляти з фарфороподібної маси особливий фаянс, який користувався великим попитом на міжнародному ринку.

Ремісники користувалися промисловою сировиною Нільської долини. До Єгипту завозили лише дефіцитну промислову деревину (з Нубії та Східного Середземномор'я), срібло та олово (для виробництва бронзи).

У Єгипті вперше було розроблено технологію виготовлення матеріалів для письма — папірусу. З цією метою на початку III тис. до н. е. використовувалася трав'яниста рослина папірус, стебло якої розрізалось на смужки, що накладались одна на одну. Перехрещені шари здавлювалися під пресом, а потім висушувались. Як матеріал для письма, вони служили на Близькому Сході й в Європі навіть у Середні віки.

Розвиток торгівлі

У період Стародавнього царства відбувалася примітивна обмінна торгівля.

Єгиптяни вимінювали на свої ювелірні вироби, ароматні олії, мед, тканини, алебастровий посуд тощо у нубійців бивні слонів, хутра, пахощі, ебенове дерево; у жителів екзотичної країни Пунт — миррову смолу, дошки, електрум; у сирійських племен — промислову деревину; в жителів фінікійського міста Бібл, яке

поступово стало найважливішим центром єгипетської торгівлі в Азії, — мідь, бронзу, лазурит, коней. Вели обмінну торгівлю з островом Крит. Проте ця торгівля мала вигляд напівторговельних-напіввоєнних експедицій. За придбаний товар єгиптяни платили зерном (це було основне мірило вартості), одягом, часом міддю, а наприкінці доби Середнього царства й золотом.

Майже весь період існування Стародавнього Єгипту його економіка залишалася натуральною. Товарного виробництва в країні не було, збувався не товар, а надлишок продукції, виготовленої для власних потреб. Забезпеченість країни та її географічна ізоляваність і можливість легко грабувати сусідні території були основним гальмом розвитку торгівлі в період Пізнього царства (XI—IV ст. до н. е.).

Незначним товарообмін залишався і в епоху Нового царства. Лише наприкінці цієї епохи почав складатися загальноєгипетський ринок, а в I тис. стали розвиватися товарно-грошові відносини. У цей період у країні з'явилася одиниця вартості дебен (шматок міді вагою 90 г). Розвитку торгівлі великою мірою сприяли зв'язки з Грецією, жителі якої відзначалися комерційною жилкою, і зміна становища Єгипту — коли він був могутньою передньоазіатською державою, то одержував залізо, мідь, олово, промислову деревину тощо у вигляді воєнної здобичі та данини васальних народів, тепер все це він мусив купувати.

Торгівля сприяла розвитку мореплавства. В Єгипті доби Пізнього царства процвітало лихварство з усіма його соціальними наслідками.

Одержавлення економіки, загальна регламентація суспільного життя, його бюрократизація були пов'язані з найважливішою рисою єгипетського, східного суспільства в цілому — прагненням стабільності та незмінності в усьому: економіці, соціально-культурному і політичному житті. Подібно до того, як без общини не могла вижити окрема сім'я, так і самі общини не могли обійтися без держави, тому їх відносини з верховною владою перебували в стані консервації. На збереження сталості, незмінності стану всієї системи суспільних відносин було спрямовано матеріальну і духовну діяльність людей. Підтриманню стабільності східного суспільства сприяли деспотизм керівників, релігія, звичаї і закони.

Таким чином, для східної (азіатської) моделі господарського розвитку характерні риси:

— раби не становили основної виробничої сили суспільства. У “азіатських” общинах був надлишок трудових ресурсів. У період припинення сільськогосподарських робіт, пов’язаних з розливом рік, населення потрібно було чимось зайняти. Тому, не випадково майже всі держави Стародавнього Сходу вели будівництво величних культових і світських споруд — пірамід у Єгипті, веж-зикуратів та “вісячих садів” у Месопотамії і т. ін.;

— земля перебувала не в приватній, а в державній або державно-общинній власності;

— між державою і общинниками-землеробами склалися відносини підданства. Було навіть “відомство постачальника людей” з ув’язненням — з числа тих, хто ухилявся від повинностей;

— держава на Сході набула форми “східної деспотії”, тобто повного безправ’я підданих перед лицем держави. Саме тому такий тип суспільства називається “суспільством східного рабства”;

— община характеризувалася стійкістю, що було пов’язано з необхідністю створення й утримання в належному стані іригаційної системи.

Основні терміни і поняття

Іригаційне землеробство, дебен, фараон, “царські хемуу”, баку, іхуті.

Розділ 3

ФОРМУВАННЯ АНТИЧНОЇ СИСТЕМИ ГОСПОДАРСТВА У СТАРОДАВНІЙ ГРЕЦІЇ

Палацове господарство У південній частині Балканського півострова і на прилеглих островах на рубежі III—II тис. до н. е. виникла давньогрецька цивілізація. Її ранньому економічному розвитку сприяли вигідне географічне положення (торговельні шляхи з'єднували цей район з Малою Азією, Сирією, Північною Африкою), вдосконалення продуктивних сил (освоєння виробництва міді, потім бронзи), сусідство стародавніх цивілізацій Переднього Сходу. Основою сільського господарства стало землеробство нового полікультурного типу — так звана “середньоземноморська тріада”, зорієнтована на одночасне вирощування трьох культур — злакових, головним чином ячменю, винограду і маслин. Значні зрушення спостерігалися у ремісничій діяльності — близько 2200 р. до н. е. став відомий гончарний круг, розвивався обмін.

В економічній історії Стародавньої Греції можна виділити *чотири періоди* економічного розвитку: крито-мікенський (XXX—XII ст. до н. е.), гомерівський (XI—IX ст. до н. е.), архаїчний (VII—VII ст. до н. е.), класичний (V—IV ст. до н. е.)

У перший період розвитку основою господарського життя було *палацове господарство*, близьке до аналогічних структур країн

Сходу. Палаці виникли на рубежі III—II тис. до н. е. одночасно в різних районах о. Крит. Землі були палацові, приватні й общинні. Населення, що займалося землеробством, було обкладено натуральними і трудовими повинностями на користь палацу. Всі надходження худоби, масла, зерна, вина фіксувалися на глиняних табличках і здавалися до палацових комор, де нагромаджувалися величезні запаси. Вони служили, напевно, резервним фондом на випадок голоду, за їх рахунок забезпечувалися ремісники, які працювали на державу. Надлишки йшли на продаж. Кікладські мореплавці підтримували зв'язки із землями, розташованими в басейнах Егейського й Адриатичного морів, досягали берегів Іспанії, Дунаю.

Палац був одночасно адміністративним і релігійним центром, головною житницею, майстернею і торговельним центром. У більш розвинених суспільствах приблизно таку ж роль відігравали міста.

Основну частину населення становили вільні селяни і ремісники (у написах із Пілоського палацу згадуються каменярі, гончарі, зброярі й навіть цирульники та лікарі). Панівний прошарок утворював розвинений бюрократичний апарат. У джерелах значне місце займають відомості про рабів, головним чином жінок. Їх було небагато і всі вони належали палацу. Згадуються і так звані “божі раби і рабині”, які орендували землю у приватних осіб або в общини, тобто у повному розумінні слова рабами не були, хоч і не були повноправними членами суспільства. Стали власником землі раб не міг.

За загадкових, до кінця ще не з'ясованих обставин, приблизно наприкінці XII ст. до н. е. крито-мікенська палацова цивілізація зійшла з історичної арени (деякі дослідники стверджують про дорійське завоювання). Вдруге класове суспільство і держава відродилися майже через три століття, але вже в іншій формі.

Другий період економічного розвитку Стародавньої Греції (XI—IX ст. до н. е.) — *гомерівський* — характеризувався відсталим натуральним господарством. Худоба вважалася мірилом багатства, інших грошей гомерівське суспільство не знало. Для нього характерна вражаюча бідність матеріальної культури.

До кінця гомерівського періоду Греція являла собою світ великих полісів-общин, які об'єднували селян-землеробів, не підтри-

мували зовнішніх зв'язків, верхівка суспільства не була різко виділена.

Наступний період (VIII—VI ст. до н. е. — *архаїчний*) характеризується значними змінами у господарському житті, що привели до створення нової економічної системи. Греція обігнала у своєму розвитку всі сусідні країни. Вдосконалення сільськогосподарського *виробництва* йшло шляхом інтенсифікації: селяни перейшли до вирощування більш прибуткових культур — винограду і маслин. Головним осередком сільського господарства були дрібне селянське господарство і більший фільварок родової знаті, який оброблявся збіднілими родичами. Землі здавалися в оренду, за яку аристократи вилучали 1/2 урожаю.

Набуло значного розвитку *ремесло*, що зосереджувалось у містах, чітко сформувалися його галузі: металургія, металообробка, кораблебудування. Гончарне виробництво мало масовий, серійний характер. Провідною галуззю стала зовнішня торгівля, про масштаби якої свідчать знахідки грецької кераміки аж до Центральної і Західної Європи. Почав утверджуватися товарно-грошовий обмін.

В епоху Великої колонізації як гроші використовувалися металеві зливки, бруски, і тільки на межі VII—VI ст. до н. е. починають карбувати монети. У VI ст. до н. е. в Греції існували дві *грошові системи* — егінська й евбейська (від назв островів). Основою кожної системи був талант — вагова одиниця, яка на Евбі становила 26,2 кг, а на Егіні — 37 кг. З одного таланта карбували 6 тис. драхм (срібні монети). У класичну епоху виділились гроші таких економічних центрів, як Афіни і Коринф. Срібні статери Коринфа вагою 8,7 г були більш популярними у Західній Греції, Південній Італії і Сицилії, афінські тетрадрахми вагою 17,5 г і драхми вагою 4,4 г — у містах, розташованих на берегах Егейського моря. У IV ст. до н. е. з'явилися мідні розмінні гроші: обол, халк і лепта. 1 срібна драхма дорівнювала 6 мідним оболам, 1 обол дорівнював 8 халкам, 1 халк дорівнював 2 лептам. В еллінську епоху стали карбувати золоті монети.

Угоди купівлі-продажу поширювалися на всі види матеріальних цінностей. Зародилося лихварство, а разом з ним і боргове рабство. Рабів доставляли також і з колоній. Але економіч-

на роль рабів була незначною, основну масу ремісників становили вільні люди.

У цей же період (VIII—VI ст. до н. е.) здійснювалася велика *грецька колонізація*. Її причинами були: по-перше, нестача землі внаслідок збільшення населення і концентрації землі в руках знаті; по-друге, необхідність нових джерел сировини, пошук ринків збуту для продукції сільського господарства і ремесла, потреба в металах, відсутніх у самій Греції, намагання греків контролювати торговельні шляхи; по-третє, політична боротьба, що спонукала тих, хто зазнав поразки, шукати щастя в колоніях.

Дослідники історії Стародавньої Греції виділяють три основні *напрями колонізації*. Перший — західний, найбільш потужний. Сицилія й Італія були так густо заселені колоністами, що стали називатися Великою Грецією. Другий — північно-східний — на узбережжя Чорного моря. Третій — південний і південно-східний — найбільш слабкий, оскільки тут греки натрапили на потужний опір фінікійських купців. Усього було створено декілька сотень колоній з населенням чисельністю 1,5—2 млн осіб.

Завдяки колонізації пригасили соціальні конфлікти. Вона сприяла розвитку ремесел, торгівлі, поширенню досягнень еллінської культури, відкрила нові можливості людини, звільняючи особистість з-під контролю роду.

Формування полісів

В архаїчний період відбувалося формування античних полісів — міст-держав.

В основі поліса лежить антична форма власності, що становила собою єдність державної і приватної форм власності. Поліс як колектив громадян мав право верховної власності на землю, і тільки його громадяни могли бути власниками землі. Головним економічним принципом поліса була ідея автаркії (самозабезпечення), яка виступала економічною основою свободи. Утвердилась і полісна система цінностей: ідея переваг землеробської праці над усіма іншими, засудження прагнення до прибутку і т. ін.

В історії розвитку Стародавньої Греції виокремились два *види полісів*:

1) *аграрний*, з абсолютним переважанням сільського господарства, слабким розвитком торгівлі та ремесла, товарно-грошо-

вих відносин, великою часткою праці залежних робітників, як правило, з олігархічним ладом (Спарта, міста Фессалії, Беотії);

2) *торговельно-ремісничий*, з великою часткою ремесел і торгівлі, товарно-грошових відносин, втілення рабської праці у виробництво, демократичним ладом (Афіни, Коринф, Мілет, Сиракузи та ін.). Вперше полісний устрій з'явився у південній частині Греції на півострові Пелопоннес (Спарта), пізніше в Аттиці (Афіни).

Виключне право володіти земельною ділянкою мали жителі поліса. У **Спарті**, наприклад, усі найбільш родючі землі були розподілені відповідно до числа повноправних громадян на 9000 наділів. Основним власником землі залишався поліс, а його громадяни отримували наділи у тимчасове користування. Їх не можна було дарувати, дробити, заповідати, після смерті власника вони поверталися державі. Для Спарти характерні прагнення до повної рівності, зневага до багатства, сувора система виховання, заборона громадянам займатися господарством, ремеслом і торгівлею, користуватися золотом і сріблом, обмеження контактів із зовнішнім світом. Все це було зафіксовано у законах Лікурга (IX ст. до н. е.). Жителі Спарти колективно експлуатували уярмлене населення — ілотів. На кожний наділ землі припадало декілька сімей ілотів, які були зобов'язані раз на рік сплачувати натуральний оброк, близько $1/6$ — $1/7$ урожаю.

Афіни були більш розвинені в економічному відношенні. Закони Драконта (621 р. до н. е.) оформили право приватної власності. Головним виробничим осередком стала велика земельна ділянка (3—5 га), власником якої був громадянин поліса. Землю обробляли члени сім'ї цього громадянина. Їм допомагали 1—2 раби. У більших полісах використовувалась праця 15—25 рабів. Господарства мали, як правило, багатоголузевий характер. Найбільш важливою з реформ Солона (594 р. до н. е.) була так звана сейсахтейя (страхування тягаря) — всі борги, зроблені під заставу землі, були прощені, селянам відновили статус власників, заборонялося навернення афінян у рабство за борги, обмежувався позичковий відсоток. Вивіз маслинової олії з метою наживи дозволявся, а зерна — заборонявся. Заохочувалась реміснича діяльність. Вводився земельний максимум для обмеження концентрації земельної власності.

Велике значення мали реформи і для підриву політичного панування знаті: всі афінські громадяни були поділені на чотири категорії за величиною земельною прибутку. Тепер розмір приватної власності визначав становище людини в суспільстві. Законодавство Клісфена (509 р. до н. е.) завершило ліквідацію родового ладу — всі громадяни незалежно від майнового становища наділялися рівними правами.

Таким чином, в архаїчний період (VIII—VI ст. до н. е.) відбувся розклад родового ладу і встановилися нові форми соціально-економічної організації, хоча цей процес у різних частинах Еллади проходив по-різному.

Основною рисою соціально-економічного розвитку *класичного періоду* (V—VI ст. до н. е.) стало панування полісів і поширення в торговельно-ремісничих полісах рабства класичного типу, хоча зберігалася залежність типу ілотії.

Торгівля

Зростання кількості рабів, збільшення виробленої продукції, поділ праці, тісний зв'язок з ринком характеризували розвиток ремесла. Успішно розвивалися металургія, металообробка, кораблебудування, керамічне і гончарне виробництво. Греки виготовляли різні вироби високої якості — одних тільки видів столового посуду налічувалося кілька десятків. Вони освоїли обробіток каменю, особливо мармуру, велике активне будівництво. Основним осередком ремісничого виробництва були *ергастерії* — різні за величиною майстерні, в яких широко застосовувалась рабська праця. Так, знаменитий афінський оратор Демосфен мав дві майстерні з 20 рабами в одній і 32 — в іншій. Проте великих майстерень було мало, в основному існували малі й середні виробництва.

Зростання населення, нестача зерна, сировини і надлишок продукції стали каталізатором торговельної справи. У товарному обігу перебували і предмети повсякденного попиту, а не тільки предмети розкоші, як це було на Стародавньому Сході. Більш розвиненою була зовнішня торгівля, особливо морська. Удосконалювався механізм розрахунку, з'явилися *зародки банківських операцій*, які здійснювалися мініяйлами (трапезитами). Посту-

пово (в основному з кінця V ст. до н. е.) міняльні лавки починають виконувати функції, характерні для банків: збереження грошей, переказ різних сум з рахунка одного клієнта на рахунок іншого, надання грошових позик. Позики надавалися під заставу землі, міської будівлі; відсоток становив до 15 %, а за морськими кредитами (під більш ненадійну заставу кораблів і товарів) міг перевищувати 30 %. Для зручності у проведенні торговельних операцій купці, особливо пов'язані з заморською торгівлею, створювали об'єднання — фіаси, завданням яких були взаємовиручка позиками, страхування, обмін інформацією, контроль цін.

В умовах економічного піднесення, викликаного відбудовою господарства після Пелопоннеської війни (431—404 рр. до н. е.), в якій Афіни зазнали поразки, розпочалася **криза** давньогрецького класичного поліса. Як община громадян-землевласників він став гальмом у розвитку товарно-грошових відносин. Полісні принципи заважали істотній частині жителів Афін — метекам, які займалися ремеслом, торгівлею. Не маючи прав громадянства, вони не могли отримати землю. Водночас не земля, а гроші стають практичною формою багатства: у IV ст. до н. е. різко збільшилось число угод з купівлі-продажу землі. Наслідком стала концентрація земельної власності в одних руках. Підривався принцип полісного життя — єдність розуміння громадянина і земельного власника: можна було бути громадянином і не мати землі, і навпаки. Характер власності змінився, антична форма все більше витіснялася приватною власністю, полісна мораль поступалася місцем індивідуалізму. Крім того, стала скорочуватися чисельність громадян полісів, зростала кількість рабів, почали зустрічатися раби-греки. Навіть у землеробстві все частіше застосовується праця вільновідпущеників. Посилилася соціальна диференціація, що підривало устої поліса. Автаркія й автономія заважали розширенню економічних зв'язків.

В **еллінський період** розвитку давньогрецької цивілізації (кінець IV — I ст. до н. е.) поліс не зник з історичної арени, а дістав новий імпульс для існування, будучи включеним до складу великої держави, яка забезпечувала йому автономію і безпеку. У період існування елліністичної монархії відбувається синтез грецьких (еллінських) і східних елементів у всіх сферах життя — економічній, соціально-політичній, культурній та ін. Досвід греків і

східних народів сприяв удосконаленню агротехнічних прийомів обробітку нових сільськогосподарських культур, а також розвитку техніки і подальшій спеціалізації ремесла. Все це сприяло зростанню товарності та збільшенню торговельного обігу.

Значного розвитку набули наука і техніка: знаменитий Архімед відкрив гідравлічний закон, закон важеля, винайшов болт, гвинтову водочерпальну машину тощо. З'являються нові міста (Александрія, Пергам, Антіохія, Селевкія), які стають адміністративними одиницями. Наприкінці I ст. до н. е. еллінську державу підкорив Рим. Уже в новій формі — римського *муниципію* — поліс став однією з основних соціально-економічних і політичних одиниць Римської імперії, що сприяло економічному і культурному прогресу багатьох народів Середземномор'я.

Основні терміни і поняття

Тілести, "середземноморська тріада", фети, поліс, фільварок, автаркія, ілот, сейсахтейя, фіаси.

Розділ 4

ЕВОЛЮЦІЯ АНТИЧНОЇ МОДЕЛІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Економіка періоду республіки

В еволюції рабовласницького способу виробництва у Стародавньому Римі (виник у 754—753 рр. до н. е.) слід виді-

лити такі *періоди*: ранній Рим (VIII—VI ст. до н. е.) — період розкладу родового ладу; VI—II ст. до н. е. — період республіки; II—I ст. до н. е. — I—II ст. н. е. — період розквіту Римської імперії; III—IV ст. н. е. — період кризи і розкладу античної економічної системи.

У період раннього Риму виникла сусідська община і зросло соціальне розшарування. Велике значення для руйнації родового ладу мали *реформи царя Сервія Туллія* (579—535 рр. до н. е.). Всю римську територію було розподілено на 21 трибу (округу) — 4 міських і 17 сільських. Як і Солон в Афінах, Сервій Туллій увів цензовий принцип поділу населення Риму на 6 майнових розрядів. На основі майнового цензу комплектувалось військо. По суті ці реформи створили новий державний устрій. Настав період республіки. Рим у цей час — місто-держава подібно до грецьких полісів, підкоряючи інші держави, він не включав їх до складу римського поліса.

У Стародавньому Римі *земля належала* або знатним патриціанським родам, або плебеям, але частина її (агер публікус) була власністю міста-держави, вважалася загальною. Її можна було займати, вносячи до казни орендну плату. Спочатку плебеї не мали такого права, що зумовило їх довгу, протягом VI—III ст. до н. е., боротьбу за допуск до агер публікус, за знищення позичкового відсотка, за політичне рівноправ'я, а також проти боргового рабства. Щоб послабити боротьбу за землю, Рим почав засновувати на завойованих землях колонії, роздаючи там землі плебеям. У V ст. до н. е. було засновано 10, у IV ст. до н. е. — 15 колоній.

Заснування колоній у V ст. до н. е. супроводжувалося частковим задоволенням вимог плебеїв. “*Закопи XII таблиць*” закріпили приватну власність, рабство, зменшили позичковий відсоток до 8 % у рік, водночас заборонивши шлюби між патриціями і плебеями. У IV ст. до н. е. плебс здобув ще низку перемог. У 367 р. до н. е. закон Ліцінія і Секстія заборонив володіти більш ніж 500 югерами землі (югер — 0,25 га). Можна думати, що йшлося про допуск плебеїв до агер публікус, але в реальному житті такою можливістю користувалася лише плебейська верхівка. У 326 р. до н. е. за законом Петелія було скасовано боргову кабалу для римських громадян і членів їхніх сімей. У рабів можна було перетворювати переважно військовополонених. До кінця III ст. до н. е. плебеї домоглися і політичної рівноправності з патриціями. В результаті перемог плебсу Рим до початку III ст. перетворився на громадянську общину — *цивітас*, аналогічну грецькому полісу.

Розвиток сільського господарства у VI—III ст. до н. е. сприяв активізації ремесла і торгівлі. У виробництві використовували як залізо, так і бронзу. Найбільш поширеним із ремесел було керамічне: виготовлялися посуд, тара, водопровідні труби, черепиця, цегла і т. ін. Активізувалися *торгові контакти*. Торгували предметами розкоші, залізом, металевими виробами, керамікою, хлібом, вином, маслиновим маслом. Найбільшими торговельними центрами були Сиракузи, Тарент, Популонія, Адрія, Спіна. Але центром торгового життя залишався Рим. Для торгівлі тут виділявся кожний дев'ятий день, який називався “нундіни” (дев'ятий). Один раз на рік організовувались ярмарки, куди приїжджали жителі сусідніх міст. Ярмарки приурочували до великих релігійних свят і проводили поблизу святинь.

Потреби торгівлі викликали появу карбованої монети. В Римі перші монети відливались у формах: це були мідні злитки вагою 273 г, без зображень (так званий важкий ас). У другій половині IV ст. до н. е. на монетах з'явилися зображення тварин — бика, свині, орла і т. ін. (ас із зображенням). Карбування більш легших і зручніших срібних монет почалося у Римі тільки з кінця III ст. до н. е. Перший монетний двір — підприємство, де карбувалися монети, було засновано при храмі Юнони Монети. Звідси, до речі, і пішло слово “монета”. Спочатку користувалися грецькими монетами, а з другої половини IV ст. до н. е. з'явилися римські. Основними номіналами у Римі були бронзовий ас, срібний сестерцій (2,5 аса), срібний динарій (10 асів; 4 сестерції).

Поширення приватної власності, концентрація землі, розвиток ремесла, торгівлі, грошового обігу потребували дешевої робочої сили. Дрібного власника, наділеного землею, практично неможливо було змусити працювати на іншого. Такою робочою силою міг бути лише позбавлений прав і майна раб.

За даними істориків (Ю. Белох (Німеччина), У. Уестерман (США)), співвідношення рабської і вільної праці становило 3:5 (37,5 % рабів, 62,5 % вільних).

Рабство у досконалій формі сприяло переходу від дрібного до більшого централізованого виробництва. Основними стали маєтки у 100—250 югерів землі з 13—20 працівниками. Це свідчило про загальну інтенсифікацію виробництва. Хоча традиційний селянсько-общинний сектор займав важливе місце.

Економіка періоду імперії Сільське господарство у II—I ст. до н. е. переживало піднесення. Про його стан детально повідомляють римські автори Катон (II ст. до н. е.), Варрон (I ст. до н. е.). Дуже поширилися виноградарство, маслинно- і овочівництво, урожайність зернових до I ст. до н. е. досягла 10—15 ц/га. Землеробство забезпечило Італію продуктами харчування, у тому числі хлібом (привізного вистачало тільки на Рим і військо), вважалося престижним заняттям. Для обробки врожаю використовувались преси (з вантажем, клиновий, гвинтовий), чавильний для вижимки винограду, оливок, овочів, млини з жорнами з вулканічних порід або подрібненого базальту (з'явилися з V ст. до н. е.). На початку нової ери виникли водяні млини.

Піднесення сільського господарства в II—I ст. до н. е. можна пояснити трьома причинами:

- широке впровадження рабства;
- встановлення ринкових зв'язків між містом і селом, які мали потребу в продукції одне одного. Товарною галуззю в маєтку, як правило, ставала лише яка-небудь одна. Основна ж маса продуктів до ринкового обігу не залучалась. Наприклад, маєток Катона забезпечував себе всім аж до кілків і вербових лозин для підв'язування винограду;
- перехід від дрібного до великого землеробства. Найбільш поширеним типом був *фільварок* у декілька сот югерів (середня вілла сягала 200—300 югерів (50—60 га) землі з 10—20 рабами. У таких маєтках, де контроль за рабами був більш ефективним, використовувались елементи простої і складної кооперації. Товарність фільварка досягала 70—90 %. Були також дрібні господарства сільського плебсу в 10—30 югерів землі з використанням 1—2 рабів. Хоча такі господарства часто розорялися, вони пристосовувалися до всіх змін економіки.

За рахунок узаконеної експлуатації провінції (сплата податків і нерівноправна торгівля), які розглядались як “маєтки римського народу”, швидко розвивалось *ремесло*. Римлянам належить заслуга винаходу бетону (II ст. до н. е.), відкриття методу дуття скла (I ст. до н. е.). Визначилася спеціалізація різних видів ремесла, склалися ремісничі центри: у ПUTEОЛАХ виготовляли вироби із заліза, у Капуї — з бронзи і свинцю, у Калах і Мінтуріях — сільськогосподарські знаряддя, в Арреції — кераміку, в Таренті — шерстяні вироби, Північній Італії — лляні тканини. Ремісники створювали колегії за професіями, куди приймали також вільновідпущеників і рабів.

У цей же час спостерігався й *розвиток торгівлі*. Великими торговельними центрами були Рим, ПUTEОЛИ, СІРАКУЗИ. Характерно, що до Західного Середньоземномор'я з Італії вивозили готову продукцію в обмін на сировину, торговельний баланс із Східним Середньоземномор'ям був пасивним, оскільки римські вироби не могли конкурувати з грецькими. За словами Плінія Старшого, щорічний імпорт поглинав до 550 млн сестерціїв.

Внутрішньоіталійська торгівля набувала великого значення. Цьому сприяло створення мережі прямих, добре вимощених, без великих підйомів і спусків доріг. Уже в IV ст. до н. е. римляни почали будувати дороги з твердим покриттям. Загальна довжина їх становила 80 тис. км. Пам'яткою такого будівництва є Аппієва дорога, що прокладена у IV ст. до н. е. між Римом і Капуєю (350 км) і використовується до сьогодні. Тут же були викладені дороговкази. Будували мости (найбільший — через Дунай, довжиною 1070 м, мав ширину перегону 50—60 м), проривали тунелі, складали дорожні карти і путівники, відкривали заїжджі двори. Вони використовувались не лише з воєнною, а й з торговельною метою.

Інтенсифікація торгівлі сприяла розвитку грошового обігу. Римські срібні монети — динарій і сестерцій — стали основною валютою Середземномор'я. Поширення різних грошових систем, різноманітність золотих, срібних і бронзових грошей сприяли розвитку міняльної справи, лихварства (міняйл називали аргентаріями, які стежили за грошовим курсом, перевіряли справжність монет, проводили обмін грошей і надавали позику). Позичковий процент в Італії не перевищував 6 % у рік, але в провінціях він сягав 48 %, причому в лихварських операціях, що розорювали цілі міста, брала участь римська знать. Проте торговельний капітал не фінансував і не організовував виробництва, що свідчило про досить низький рівень економічного розвитку суспільства.

Найбільших успіхів Римська імперія досягла у I—II ст. н. е. Пожвавилась економіка провінцій, вводились нові сорти зернових, використовувалися мінеральні добрива. Удосконалювалась техніка, наприклад, у Галлії застосовувалися такі складні пристосування, як галльська жатка, було винайдено колісний плуг, почали використовувати водяні млини. Єгипет став житницею імперії. Щорічно з Єгипту доставляли 5 млн бушелів (1 англ. бушель — приблизно 36,1 дм³) хліба для забезпечення населення Риму (близько 10 млн давали інші провінції).

Ознаки кризи рабовласницького сільського господарства стали помітними у самій Італії. На місце середніх інтенсивних господарств прийшли великі маєтки, які охоплювали ділянки в декілька тисяч югерів. Склалося кілька *типів латифундій*:

1) *централізована рабська*, яка керувалась із центру і оброблялася рабами;

2) *децентралізована з колонами* (колон — вільна людина, вільновідпущеник або раб, який отримував у пекуліум ділянку землі та інвентар);

3) *змішана*, коли вся латифундія поділялася на дві частини — одну обробляли раби, другу подрібнювали на частки і здавали в оренду колонам.

Нову епоху розвитку і кінець кризи пов'язують з приходом до влади Діоклетіана (284). Цей період виділяють як *період пізньої Римської імперії* (IV—V ст.), коли відбувалися розпад і переродження античної господарської структури, визрівали протофеодальні відносини як визначальні для майбутнього суспільно-економічного ладу.

По-перше, відбувалося поступове закріплення окремих категорій населення за місцем проживання або професією. Це стало можливим завдяки зміні системи збирання податків, велику частину яких почали стягувати не грошима, а натурою. Для точної розкладки податків був проведений загальний перепис населення, після якого введено подушну подать. Для усіх, за винятком жителів Рима, звільнених від податків, було встановлено розміри податків і методи їх стягнення. Сільські жителі сплачували податки з розрахунку кількості і якості землі, яку обробляли, худоби. Ремісники, торговці сплачували подушний податок. Відповідальність за надходження податків з колонів і квазіколонів було покладено на землевласника, за податки міських жителів відповідали куріали — члени міських управ (курій). Пізніше куріалам було заборонено переселятися з рідного міста, їхні обов'язки були довічними і передавались у спадщину. В 317 р. до професійних груп було прикріплено майстрів монетної справи, пізніше — зброярів, шкірників, ткачів, теслярів, пекарів та ін.

По-друге, значного поширення на державних, муніципальних, приватних землях набула *оренда*, але з довгострокової вона перетворилась у вічну, так звану емфітевзичну. Власник отримав права, майже зіставні з правом власності. Емфітевз вносив невелику фіксовану плату власникові, сплачував податки із землі, врешті-решт, міг вільно нею розпорядитися аж до продажу. Емфітевзами зазвичай були великі землевласники, що свідчило про феодалізацію панівного класу.

По-третє, нових рис набувала дрібна оренда. Показова еволюція так званого **прекарія** (“виклопотаного утримання”). Якщо спочатку прекаріст не ніс жодної повинності на користь власника і міг бути зігнаним із землі у будь-який час, то у IV—V ст. прекарій став довгостроковим, обумовлювався платежами, письмовими домовленостями. Це вимагало оформлення залежності від земельного власника, прекарій фактично став своєрідною формою умовного землеволодіння.

По-четверте, поширився **патронат** — самовіддача одних громадян під патронат інших, більш забезпечених і впливових. Цей факт називався комендацією. Людина, що ставала під патронат, втрачала право власності на землю, перетворюючись у її тримака, але уникала державного муніципального гніту.

Нарешті, змінилось і **становище колонів**. Вони вже мало відрізнялися від рабів, лише в господарській діяльності були більш самостійними, їх права на землю набували нового змісту. Едикт Константина I “Про збіглих колонів” (332) забороняв їм переходити з одного помістя в інше, зобов’язував землевласників повертати чужих колонів туди, де вони були приписані. Едиктом Валентина I від 371 р. було оформлено спадкове закріплення колонів за маєтком. Кількість колонів збільшувалася також за рахунок полонених варварів, що сприяло варваризації імперії.

Стабілізації в державі, очевидно, було досягнуто ціною глибокої трансформації попередніх відносин, що ґрунтувалися на античній формі власності й рабства. Формувались нові протофеодальні відносини, складався тип господарства, пов’язаний з експлуатацією дрібних землевласників у великих господарствах, рабовласницькі форми господарства поступово деградували. Зросло велике, а також церковне, землеволодіння. У V ст. поширилось чернецтво, монастирі володіли великими площами земель, які звільнялися від важких податків.

Поділ Римської імперії на Західну і Східну — Візантію відбувся у 395 р. Історичний розвиток пролягав різними шляхами. На сході феодалізація тривала повільно, зі збереженням сильної влади імператора в Константинополі. На заході імператорська влада поступово слабшала і в 476 р. була зовсім ліквідована. Одночасно на території імперії формувалися самостійні, так звані

варварські, королівства, у межах яких синтезувались протофеодальні відносини, що виникали у надрах рабовласницьких структур, і відносини, що розвивались у середовищі варварських племен і племінних союзів.

Кінцем стародавнього світу і початком періоду європейської історії вважається 476 р.

Основні терміни і поняття

Триби, оренда, класичне рабство, муніципія, патриція, плебс, колон.

Розділ 5

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ЄВРОПЕЙСЬКОГО ФЕОДАЛІЗМУ

5.1. Розвиток феодальної економіки у Західній Європі

Етапи становлення і характерні риси

У Західній Європі біля витоків феодалізму стояли дві соціальні системи: антична, рабовласницька і варварська, родоплемінна. Відмінність між ними була велика. Перша досягла досить високого розвитку, друга ще не знала класового ладу. З одного боку, в античному суспільстві у IV—V ст. почали складатися протофеодальні елементи, з іншого — багато народів приходили до феодалізму шляхом самостійного внутрішнього розвитку.

В новітніх дослідженнях виділяють такі *етапи становлення і розвитку* феодалізму:

1) *раннє середньовіччя* V—IX ст. (земля концентрується в представників найвищих станів суспільства, формується залежне суспільство, встановлюються васально-ленні відносини);

2) *високе середньовіччя* X—XIII ст. (панування доменіальної системи господарювання, сформувався феодальна ієрархія, значний розвиток ремесла і торгівлі);

3) *пізнє середньовіччя* XIV—XV ст. (утвердження товарно-грошових відносин і майже повне зникнення доменіального господарства, активний процес звільнення селян, розмивання фео-

дальної ієрархії, поява елементів раннього капіталізму). У цей час втілювалися в життя технічні новинки — вітряний млин, доменна піч, артилерія, книгодрук та ін., формувалися централізовані держави.

Ця періодизація не єдина і не безспірна, але, на нашу думку, вона дає можливість повністю врахувати зміни, які відбувались у феодальному способі виробництва у Західній Європі. Для інших регіонів хронологічні межі феодалізму, звичайно, будуть дещо іншими.

Феодальну економіку характеризують такі *ознаки*:

- панування великої земельної власності класу феодалів;
- поєднання її з дрібним індивідуальним господарством безпосередніх виробників — селян, що часто мали у приватній власності основні засоби виробництва, худобу;
- своєрідний статус селян, які були не власниками землі, а її утримувачами на різних умовах, аж до права спадкового користування;
- різні форми і ступінь позаекономічного примусу селян, особиста і поземельна залежність, судова підлеглисть владі феодала, станова неповноправність селянства;
- переважання аграрного сектору над торговим і промисловим;
- панування натурального господарства і відповідний характер держави;
- загалом низький рівень техніки і знань, ручне виробництво, пріоритетне значення індивідуальних виробничих навичок.

Ці характерні ознаки не становлять усіх особливостей феодалізму. Необхідно виділити також умовний характер феодальної власності на землю і розподіл права на неї між кількома феодалами. *Феод* був спадковою земельною власністю представника панівного класу, пов'язаною з обов'язками несення військової служби та інших обов'язків на користь вищого за ієрархією *сеньйора*. Останній також вважався власником феоду. Ця специфіка породжувала особливу значимість феодальної ієрархії і особистих васально-ленних зв'язків.

У межах феодальної вотчини (французька *сеньйорія*, англійський *манор*) здійснювалась експлуатація селян, яка стала

основою для вилучення феодальної ренти. **Феодальна земельна рента** — це частина додаткового продукту залежних селян, що безплатно, безеквівалентно привласнюється землевласником. Вона є економічною формою реалізації власності феодала на землю, засобом позаекономічного примусу.

У період становлення феодалізму переважала відробіткова рента у поєднанні з продуктовою. В XI—XV ст. у зв'язку зі зростанням міст, поширенням товарно-грошових відносин поряд з попередніми двома формами набуває значення грошова рента. Поступово феодали скорочували своє господарство, передавали панську землю в утримання селян і жили за рахунок натурального і грошового оброків. Цей процес, що одержав назву кому-тації ренти, сприяв зростанню економічної незалежності селянського господарства.

На думку сучасних дослідників, процес **становлення феодалізму** йшов трьома шляхами.

Перший є результатом синтезу протофеодальних елементів пізньоантичного і варварського суспільства (Північно-Східна Галлія, окремі південнослов'янські народи). Швидше розвивались регіони, де варварський елемент синтезу переважав над античним. У варварських племен елемент нового ладу виражався у використанні рабів патріархального типу як землевласників, поглибленні соціального розшарування, посиленні влади військових вождів і королів, дедалі більшому розвитку мирних відносин, які підживляли систему військової демократії.

Другий, так званий безсинтезний, шлях генезису феодалізму проходив за повної відсутності греко-римського і варварського синтезу або з дуже слабким його елементом (Англія, Скандинавія, Південна Шотландія, частково Німеччина, а також Русь, Польща, Чехія).

Третій тип складався на основі синтезу пізньоантичного суспільства з феодальними відносинами, які сформувалися у варварському суспільстві з явною перевагою античних початків (Візантія, Південна Галлія, країни Середньоазіатського регіону).

Основи феодального ладу у Франкській державі Класичним прикладом еволюції феодального способу виробництва є Північна Галлія, де у 486 р. виникла Франкська держава. (Франки — одна з конфедерацій германських племен.) У V—VII ст. тут правила династія Меровінгів, з кінця VII до середини IX ст. — Каролінгів.

Про *державу франків* меровінзького періоду в основному можна довідатися із судебника “Салічна правда” (кінець V ст.). У землеробстві панувало двопілля, вирощували жито, пшеницю, овес, ячмінь, бобові культури, льон. Поля орали 2—3 рази, борошували, посіви пололи, почали застосовувати водяні млини. Розвивалося скотарство.

У франків у V—VI ст. вже була *приватна власність*, вільно відчужувана власність на рухоме майно, але індивідуально-сімейна власність на землю лише зароджувалася. Земля кожного села належала колективу його жителів — дрібних вільних землевласників, які утворювали общину. Будівлі та присадибні ділянки були у приватній власності, проте вільно розпорядитися спадковими ділянками міг тільки колектив общин. Ліси, пустища, болота, дороги, неподільні пасовища залишалися в общинному володінні.

Індивідуальна, вільно відчужувана земельна власність окремих малих сімей — алод у франків виникла наприкінці VI ст. Це сприяло поглибленню майнової та соціальної диференціації, розкладу общин, стало передумовою зростання великої феодальної власності. Права общини поширювалися тільки на подільні угіддя. Сама вона з колективу великих сімей перетворилася на сусідську общину-марку, яка складалася з індивідуальних сімей. Землю обробляли в основному вільні селяни, але франкське суспільство знало напіввільних рабів (*літів*).

Два *шляхи розвитку* були характерні для періоду формування великого землеволодіння. Перший — за рахунок королівських земельних дарунків світській і духовній знаті. Другий — внаслідок майнового розорення селян-алодистів, що були вимушені віддаватися під патронат великих землевласників, які ставали їх сеньйорами (як і в античності, цей акт називався комендацією). Часто це означало втягнення селян у поземельну залежність.

Основи феодального ладу у франкському суспільстві склались у VIII—IX ст. Велика земельна власність розвивалася інтенсивніше, великі землевласники стали прямо захоплювати селянські наділи, утворювалися основні класи феодального суспільства.

У поземельних відносинах відбувся переворот: змінилася форма земельної власності. Алодіальна власність поступалася феодальною. Значну роль у цьому відіграла бенефіціальна *реформа Карла Мартелла* (714—715). У зв'язку з вичерпаністю земельного фонду було встановлено, що земельні дарування — бенефіції — даються не навечно, а на термін служби або довічно, і потім можуть бути передані іншій служивій людині. Протягом IX—X ст. бенефіцій перетворювався з довічного у спадкове володіння і набув рис феоду (лену), тобто спадкового умовного утримання, пов'язаного з обов'язковим несенням військової служби.

По-перше, ця реформа зміцнила прошарок дрібних і середніх феодалів, які стали основою військової організації; по-друге, закріпила феодальну земельну власність і збільшила селянську залежність, оскільки земля давалася зазвичай разом із людьми на ній; по-третє, створила поземельні зв'язки між тим, хто дарує, і бенефіціарієм, сприяючи встановленню васальних відносин. Васал залежав від сеньйора, який дарував йому бенефіцій, присягаючи останньому на вірність і виконання служби. Сеньйор, зберігаючи право верховного власника на даровану землю, міг її відібрати, якщо васал порушував договір. Великі землевласники також почали практикувати цю форму дарувань, що сприяло оформленню ієрархічної структури земельної власності.

Паралельно формувалася клас залежних селян. Коли вони розорилися, то легко потрапляли у поземельну й особисту залежність від великих землевласників. Але феодали не були зацікавлені в тому, щоб зігнати селян із землі, яка тоді була єдиним джерелом прибутків і засобів існування. Навіть втративши алод, селяни брали в феодалів землю у користування на умовах виконання певних повинностей. Так, одним із важливих засобів феодалізації стала передача землі у прекарій — умовне земельне тримання, яке великий власник передавав у тимчасове користування частіше безземельній або малоземельній людині, за що та мала виконувати панщину або сплачувати оброк.

Було три *види прекарій*: а) утримувач одержував всю землю від власника; б) селянин віддавав власну землю великому

землевласнику і отримував її на умовах відбуття панщини й оброків, отримуючи при цьому захист і необхідну допомогу при потребі; в) віддаючи землю, утримувач одержував більшу кількість землі.

Втрата землі часто призводила до втрати особистої свободи. Зростала особиста залежність внаслідок комендації і концентрації політичної влади в руках великих землевласників. Особливі королівські грамоти передавали на місцевому рівні судові, адміністративні, поліцейські, податкові функції від державотворця сеньйорам. Таке становище називалось **імунітетом** і фактично оформляло позаекономічний примус.

Формування сеньйоріального господарства У VIII — на початку IX ст. основою господарської організації франкського суспільства стала феодална вотчина — **сеньйорія**. Розміри її були різними: великі — декілька сот гектарів і більше (3—4 тис. селянських дворів), середні (з 3—4 сотнями дворів), дрібні (декілька десятків дворів). Як свідчить “Капітулярій про вілли” Карла Великого (кінець VIII ст.), земля у вотчині поділялася на дві частини: панську, або **домен** (становила, наприклад, 25—30 % площі), яка включала панські орні землі, і землю, яка перебувала у користуванні залежних селян і складалася з **наділів**. Землі вотчинника лежали черезсмужно з ділянками селян, тому панувала примусова сівозміна. Селяни виконували регулярну панщину 2—3 рази на тиждень у сезон сільськогосподарських робіт. Селянські господарства включали двір з будинком, будовами, орним наділом, інколи садок і виноградник. Селяни користувалися неподільними общинними лісами і пасовиськами.

Залежне селянство каролінзької вотчини поділялося на три групи:

1) **колони** становили більшість — особисто вільні, але перебували в поземельній залежності;

2) **раби-серви** — поземельно й особисто залежні;

3) **літи**, які займали проміжне становище, були під патронатом якого-небудь феодала і тримали наділ у спадковому користуванні. Поступово ця різниця стерлась, і селяни злилися в єдину масу залежних, які сплачували оброк і виконували панщину.

Ремісничя праця поєднувалася з сільськогосподарською, саме господарство було натуральним. Вся продукція за рідкісним винятком споживалась усередині вотчини, продавались періодично лише надлишки, а купувалося те, що не вироблялось у вотчині. Проте торгівля не мала серйозного впливу на загальний рівень економічного життя.

Каролінзька імперія розпалась у 843 р. на Західно-Франкське королівство, що поклало початок Німеччині, Східно-Франкське королівство, що включало землі на схід від Рейну, й Італію із землями вздовж Рони і Рейну. Розпад великої держави свідчить про завершення процесу феодалізації франкського суспільства. Будь-яка країна Європи являла собою систему вотчин, кожна з яких була по суті “суверенною” державою. Феодальна роздробленість — вагома ознака феодальної системи, що сформувалась. **Феодалізація** — це перетворення алоду в утримання; зникнення вільних общинників і поява залежних і кріпосних утримувачів; утворення феодальної власності на землю і виникнення панівного класу феодалів, землевласників-воїнів.

Основні терміни і поняття

Феод, сеньйорія, манор, община, алод, бенефіція, прекарій, колони, серви, літи, ценз, цензива, лен.

5.2. Господарська діяльність на українських землях в епоху середньовіччя (V—XVI ст.)

Основи господарства

Основою господарства слов'янських земель України було орне землеробство.

У землеробстві практикувалася перелогова система, за якої поле використовувалося доти, доки ґрунт залишався родючим. У

V—VII ст. вже використовували рало із залізним наральником, а потім плуг із череслом і лемешем. Розвивалося тваринництво. Допоміжну роль у господарстві відігравали полювання, рибальство.

Значного успіху досяг *розвиток ремесла*. У VII—VIII ст. існували вже спеціалізовані центри з виплавлення заліза біля с. Гайворон на Південному Бузі, поблизу с. Григорівка на Вінничині, с. Рудники на Львівщині. Незважаючи на відсутність сировини кольорових металів, центром бронзоливарного та ювелірного ремесла вже у VI—VII ст. було Зимівське городище. У басейні Південного Бугу діяв ремісничий центр з видобування вулканічної породи — туфу, з якого виготовляли жорнові камені. Спеціальні породи каменю, сланець з району Овруча та марганець використовували для виточування пряслиць — тягарців для веретен. У VIII ст. слов'янські племена оволоділи гончарним кругом. Розвивалися обмін і торгівля.

Протягом VI—VIII ст. у східних слов'ян відбувався інтенсивний розклад родоплемінної організації, утворювалися перші *територіально-політичні об'єднання* — зародки держав. Основною організаційною формою східнослов'янського суспільства поступово ставала сільська громада, яка найбільш відома під назвою *верв*. Виокремлення сім'ї, розвиток приватної власності спричинили виникнення майнової нерівності. Влада переходила від племінного зібрання у руки окремих вождів, роль яких поступово зростала. Усі ці явища неминуче вели до виникнення міцної феодальної держави східних слов'ян — Київської Русі (IX ст.)

З утворенням держави відбувається становлення системи її взаємовідносин із населенням, яка передбачала виробництво продукції, збирання податків, несення військової служби. Проявом встановлення першої форми панування і підлеглості було збирання данини на користь держави — так званого полюддя (данина з людини). Вона виражала верховне право князя на землю і встановлювала поняття підданства.

Першою спробою регламентувати повинності залежного населення стала *податкова реформа княгині Ольги*, згідно з якою було встановлено “уроки” — норми данини, а також час і місце її збирання в укріплених пунктах — “становищах”. Це були пункти, де здійснювалася торгівля. Вводилась одиниця обкладання: в одних місцях це був “дим” (сім'я), в інших — “плуг” або “рало”, коли обкладалося окреме господарство. Декілька “димів” утворю-

вали “дворище”. Дуже рідко використовувалось полюддя. Також було створено устава, що їх застосовували княжі дружинники, збираючи данину, виконуючи адміністративні й судові функції.

У міру розвитку великого землеволодіння і зміцнення держави форми підлеглості змінювались і диференціювались — в одних випадках данина перетворювалася у подать, яка вилучалась на користь князя, держави; в інших — у феодальну ренту, яка сплачувалася феодалу.

Давньоруська держава виникла в дофеодальну добу й існувала як така аж до князювання Володимира Святославича. Але й у його часи власність на землю залишалася колективною. Земля належала панівному класу загалом, князеві з дружиною й боярами, переважна більшість яких теж входили до дружини.

Формування вотчини

Індивідуальна земельна власність зародилась у Київській Русі лише в другій половині XI ст. “Руська правда”, складена за Ярослава до 1073 р., ще не знала такого способу власності, тому в “Правді Ярославичів” 1073 р. можна знайти підтвердження наявності особистого землеволодіння, поки що князівського. Лише у “Розширеній редакції” “Руської правди”, що оформилась наприкінці XII — на початку XIII ст., зустрічаємо ясні докази наявності боярського землеволодіння й ведення боярами власного господарства. У літописах перші звістки про князівське землеволодіння датуються кінцем XI ст., а боярське — починаючи з XII ст.

Названі документи закріпили також *привілеї феодала*, становище залежних від нього селян та інших груп населення. Низка статей передбачала покарання за посягання на власність, за розорення межі, за пограбування боярської садиби, за вбивство слуг феодала (тіунів, огнищан та ін.).

“Руська правда” відобразила походження феодальної залежності населення шляхом як економічного, так і позаекономічного примусу. Приклад останнього — розорений смерд вимушений був іти в кабалу до світського або церковного феодала (рядовичі й закупи).

У “Правді Ярославичів” показано *влаштування вотчини* як форми земельної власності й організації виробництва. Її центр

становили палаци князя або боярина, будівлі його приближених, конюшні, приміщення для худоби. Вотчину можна було купити, продати, передати у спадщину. Як правило, вона з'являлася шляхом приєднання багатими людьми земельних ділянок інших общинників, зокрема збіднілих. Інколи таке приєднання здійснювалося насильницьким шляхом. Таким чином, на Русі вотчини перетворювались у великих землевласників.

Вотчина могла бути княжою, боярською, монастирською, церковною. З цього періоду (X—XI ст.) смерди (сільське населення) не тільки сплачують данину державі, а й стають залежними від феодала (боярина) і сплачують йому за користування землею оброк (натуральний) або відпрацьовують барщину. Але в цей період ще значна частина жителів залишалась незалежними від бояр. Існувала общинна власність, яка переважала у сільському господарстві.

Господарська діяльність За всіх змін, яких зазнало сільське господарство в період Середньовіччя, його головною галуззю залишалось *зернове господарство*, оскільки в структурі харчування основну частку становили хлібопродукти. Провідне місце належало житю, пшениці, ячменю. Їх доповнювали овес, просо, гречка та інші сільськогосподарські культури. Природно-кліматичні умови визначали різне співвідношення злакових у різних районах країни. Розвивались також городництво і садівництво.

Основною формою орного землеробства у всіх областях, заселених східними слов'янами, було двопілля. За часів Київської Русі застосовувались дві системи землеробства — парова і перелогова. Тільки у XIV—XV ст. почався перехід до трипілля (ярове — озиме — пар). Воно пов'язало в єдиний комплекс досконалі знаряддя землеробської праці, найбільш оптимальний асортимент культур і відповідну агротехніку. Врожайність у цей період була рівна сам-два. Максимальні врожаї жита і ячменю перевищували сам-чотири — сам-п'ять, вівса — сам-три.

Важливою галуззю, пов'язаною із землеробством, було *скотарство*. Розводили коней, волів, корів, овець, свиней, курей, гусей, качок. Князі Ігор і Святослав Олегович (XII ст.) мали "кобил стадних 3000, а коней 1000". Водночас смерди були погано забезпечені худобою і кіньми.

Варто зазначити, що землеробство і скотарство в Київській Русі, будучи провідними галузями господарства, досягли такого

рівня розвитку, який в основних рисах зберігався і в майбутньому. За рівнем сільськогосподарської техніки, ступенем розвитку землеробства і набором культур Київська Русь була на тому ж рівні, що й сучасні їй країни Західної Європи. Як і в Європі, неврожайні роки в різних містах Русі у XI—XII ст. призводили до масового голоду, що свідчило про нестійкість цієї галузі. Проте частина продукції уже виготовлялася на експорт.

Важливу допоміжну роль відігравали *мисливство і рибальство*. Мисливський промисел задовольняв потреби населення в одязі, взутті, які виготовлялися зі шкіри, хутра не тільки домашніх, а й диких тварин. Крім того, хутром сплачували данину, податки. Рибальство задовольняло зростаючу потребу в пісній їжі, особливо після прийняття християнства з його системою постів.

У VI—IX ст. від сільського господарства відокремилось ремесло. В епоху Київської Русі відбувався справжній *розквіт ремісничого виробництва*. За джерелами можна виділити 64 спеціальності: обробка заліза, кольорових металів, дерева, каменю, шкіри і пушнини, виготовлення кераміки, ювелірних виробів тощо. Тільки із заліза і сталі староруські майстри виготовляли більше 150 видів різних виробів.

У Київській Русі розвивалося ремісниче виробництво на селі (сільське), що в основному задовольняло потреби землеробів (серпи, заступы, сокири, лемеші тощо), і міське, яке характеризувалося більш високою технікою, виготовляючи, крім вказаних речей, і різні побутові предмети, зброю. Сільські ремісники в основному використовували лиття для виготовлення відносно невеликого асортименту ювелірних виробів (обручки, браслети, підвіски та ін.), у місті ж виконували більш тонкі ювелірні роботи (чеканку, ковку, гравірування, воронування, позолоту, скаль, емаль). Неперевершеними досі шедеврами ювелірної справи на Русі є дорогоцінні вироби з перегородчастими емаллями: іконки, хрестики, князівські барми, ковки тощо). Виробництво високохудожніх і коштовних прикрас з емаллю зосереджувалось у Києві, звідки вони розходились по Русі та за її межами.

Як міське ремесло виділялося виробництво будівельних і оздоблювальних матеріалів — цегли, черепиці, плитки, які широко використовувались при будівництві церков, будинків та інших споруд. У давньоруську добу тільки в Києві було зведено понад 30 кам'яних церков. До наших днів збереглись у Києві Золоті

ворота, Софійський собор з його унікальними мозаїками і фресками, побудований в 1037 р. На початку XII ст. київські столярі збудували великий дерев'яний міст через Дніпро.

Розвиток міст і торгівля Інтенсивний процес відокремлення ремесла від сільського господарства приводив до зосередження в містах маси ремісників, які виготовляли товар не тільки на замовлення, а й на продаж. Збільшення кількості постійних жителів сприяло зростанню протоміст і перетворенню їх у *міста* (гради). На Русі град означав укріплене поселення, огорожене місто. Перші гради з'явилися наприкінці V— у першій половині VI ст. Протягом наступних століть ці гради переросли у великі міста. На Русі у IX—X ст. було 25, до часу монголо-татарської навали уже близько 300 міст.

Змінювалась не тільки кількість міст, а й самі міста. Ще у IX—X ст. вони становили собою фортеці. Формування міста як центру ремісників і торговців лише намічалось. Але уже в цей період під його стінами виникали самостійні поселення. Спочатку вони не належали до граду, але вже з кінця X ст. перетворюються в його частину — посади з ремісничим і торговим населенням, яке в зв'язку з особливостями діяльності жило не на горі, де стоїть фортеця, а внизу — біля річки, на подолі. Укріплена частина Києва (дитинець) сягала 90 га, а разом з ремісничо-торговельними посадами — 380 га; дитинець Галича займав понад 50 га, а площа давнього Чернігова (дитинець, окольний (кружний) град, перегороддя) перевищувала 200 га.

Соціально-економічне, політичне і культурне життя Київської Русі зосереджувалось у містах. Переважна більшість їх жителів були ремісниками різних спеціальностей, які об'єднувались у корпорації на зразок західноєвропейських цехів. Чимало городян займалися торгівлею. Міські ринки становили собою водночас головні площі, на яких вирувало життя. У Києві було вісім ринків, кожен з яких спеціалізувався на продажу певних товарів. Через Київ проходив *водний шлях "Від варяг до греків"*. Дніпровським шляхом із Візантії на Русь везли дорогі тканини, книги, ікони, вина, фрукти, овочі та прянощі, скляні та ювелірні

вироби. З північних районів везли по Дніпру ліс, мед, хутро, віск. Велика торгівля здійснювалась також із країнами Поволжя. Постійними були торговельні контакти Русі з Німеччиною, Угорщиною, Чехією, Польщею.

На Русі купці об'єднувалися в корпорації, що спеціалізувалися на торгівлі певними товарами з тими чи іншими країнами. У Києві, Галичі, Володимирі-Волинському та інших великих містах були колонії іноземних купців, для яких будували торговельні двори.

Головними платіжними засобами внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі IX—XI ст. були *іноземні монети* — переважно арабські срібні куфічні дирхеми. Використовувалися, хоча й у меншій кількості, візантійські міліарісії, а в Північно-Західній і в Північно-Східній Русі з XI ст. і західноєвропейські динарії. Близько 990 р. Володимир Святославич викарбував на честь хрещення Русі перші руські монети: златники й срібники. Але кількість карбованих давньоруських монет була доволі незначна, вони призначалися не стільки для торгівлі, скільки були своєрідними візитними картками названих вище князів, будучи свого роду “рекламою” Давньоруської держави та її володарів. Златники й срібники не справили помітного впливу на грошовий обіг Київської Русі та сусідніх країн.

Великі *платіжні операції* у Середньовічній Русі забезпечувались срібними злитками. На території Давньоруської держави були в обігу злитки різної ваги і виду, але головне значення мали так звана київська гривня (злиток шестигранної форми вагою близько 160 г) і новгородська (паличка-брусок вагою близько 200 г). Як менші одиниці розрахунків відомі ногати, куни, різани, вівериці. Гривня мала 20 ногат чи 50 різан. Вівериця була найменшою одиницею розрахунку.

Монгольська навала завдала значних збитків ремісничому виробництву й торгівлі Русі. Десятки міст було перетворено в руїни, а їх мешканці загинули або потрапили в рабство. Ремісників насильно переселяли з руських міст до монгольських улусів. Все це не могло не призвести до різкого падіння продуктивних сил країни, до втрати багатьох видів ремесла і порушення його зв'язків з ринком. Процес перетворення ремесла у дрібне товарне виробництво уповільнився.

Руїнація і відродження XIV—XV ст. — період відродження і поступового розвитку ремісничого виробництва. Результатом стало зростання як старих, так і нових міст, які перетворились у великі центри ремісничого виробництва. Суттєво розширилось коло професій за рахунок відновлення втрачених і появи нових видів ремесла. Відродилась ливарна справа, мистецтво емальєрів, обробка металів, дерева, шкіри, ковальська і ювелірна справа. Виникли нові ремісничі спеціальності, поступово *вдосконалювалося ремесло*, поглиблювалась його диференціація. Так, у виробництві заліза спостерігалось відокремлення видобування руди і виплавлення металу від наступної його обробки. Ковальська справа все більше спеціалізувалась: виділялись майстри з виготовлення окремих видів продукції — цвяхів тощо, лучники, пищальники. У середині XVI ст. налічувалось вже понад 130 спеціальностей міського населення, з них безпосередньо ремісничих — близько 80. На корінних українських землях від кінця XIV ст. ремісники, за західноєвропейським зразком, об'єднувались у цехи. У регіонах, що входили до складу Литви, цехова організація не набула значного поширення. До того ж тут не спостерігалось жорсткої регламентації, притаманної ремісничим корпораціям Західної Європи.

Аграрні відносини

У період загарбання українських земель занепада аграрна сфера. Величезні території східноукраїнських земель та їх родючість і напрочуд багатий рослинний і тваринний світ дивували сучасників-іноземців. Знелюднівши, ці землі перетворилися на суцільні мисливські й бортні угіддя, стали тереном особливої форми експлуатації природних багатств — сезонного “уходництва”. Ним займалися не тільки приходні — і серед них не тільки промисловики — професіонали, а й місцани та селяни. Характерно, що у XIV—XV ст. значна частина останніх сплачували данину “медом і скорою” (шкурами хутряних звірів). *Бортні землі* становили самостійні господарські об'єкти — предмет пожалування литовських князів. Аналогічна картина спостерігалася й на тих землях, які у XVI ст. опинились у складі Московської держави: військово-служивому люду при розміщенні на території Сіверщини найчастіше роздавали “за спиною” бортні угіддя.

Більш зрілі аграрні відносини спостерігалися в західно-українських землях, звідки, починаючи із середини XVI ст., хліб експортувався до Західної Європи. Сприяли цьому торговельні шляхи, які пролягали теренами Галичини, Волині та Поділля. Ними до Західної Європи рухались як східні й московські товари, так і продукти місцевого господарства: віск, мед, зерно, шкіра, худоба, солонина, сіль, деревина тощо. Натомість ввозилися західноєвропейські товари (сукно, атлас, оксамит, полотно, одяг, ремісничі вироби, залізо, вина). Протягом XV—XVI ст. економіка цих земель поступово переорієнтовувалася на потреби зовнішнього ринку і з плином часу потребувала дедалі більше деревини й продукції місцевого промислового та сільського господарства. Інтенсифікація останнього досягалася за рахунок організації фільварків (багатогалузеве товарне господарство), зростання панщини й обезземелення селянства.

У XIV—XVI ст. частина селян відбували повинності безпосередньо на користь великих литовських князів та польських королів, решта ж (кількість яких постійно збільшувалася за рахунок роздавання доменіальних маєтностей) сиділа на приватно-власницьких землях, перебуваючи під юрисдикцією своїх володарів.

Межа між групами селян була досить умовною. Зокрема, слуги, крім несення військової “пішої” чи “ординської” служби, сплачували різноманітні натуральні й грошові податки, косили сіно, ходили на толоку, гатили греблю тощо. До категорії слуг могли перевести тяглового селянина.

Таким же відносним був і поділ селян на “похожих” (особисто вільних) і “непохожих” (прикріплених до свого наділу). “Непохожий” міг залишити свого володаря, маючи когось, хто б заступив його і ніс відповідну службу, або ж продати свій ґрунт. У свою чергу “похожого” селянина, що “відсидів” десять років на чий-небудь землі й не застеріг собі права виходу, могли її позбавити.

Особливий статус мала *шляхта*, яка здобула право безмитного перевезення продуктів власного господарства. Таке виразне протегування шляхти лише частково характеризувало її суспільний статус, юридично оформлений законодавством XIV — другої третини XVI ст. Воно надало їй значні поміщицькі права, особисті свободи та майнові гарантії, що в сукупності й визначи-

ло специфіку шляхти як привілейованої, панівної, верстви. За даними подимних тарифів, наприкінці 20 — на початку 40-х років XVII ст. в її руках опинилося близько 30 % приватновласницького земельного фонду Волині, Київщини та Брацлавщини. Це були здебільшого великі латифундії, що формувалися з королівських роздавань, шляхом купівлі, шлюбів з місцевою знаттю. Дещо іншою була ситуація на “рекуперованій” (поверненій Польщі) Сіверщині. Спустошена численними війнами, вона становила собою невичерпне джерело земельних пожалувань для дрібної і середньої шляхти.

Залучення цих просторів (як і земель Південної України) до господарського обігу було, безперечно, явищем позитивним. Однак водночас поширювалися характерні для Польщі форми аграрних відносин, що значно збільшувало відробітковий тягар, закріплений “Уставою на волоки”(1557). Волочну помірну (обмір і переділ земель) було здійснено в Кременецькому повіті, Ратненському і Ковельському староставах на Волині, у великих князівських містах, що не мали Магдебурзького права. Селяни фактично позбавлялися права користування лісами. Кращі землі відводились під *фільварки*, а гірші поділялися на *волоки*, що стали нормою поділу і мірилом феодальних повинностей для селян. Кожному селянському господарству наділяли одну волоку землі на трьох полях (трипільна система). Для виконання панщини землю розподіляли так, що одній волоці фільваркової чи дворової землі відповідало сім селянських. З волоки селяни відробляли два дні панщини на тиждень, виконували натуральні та грошові повинності. Реформа посилила залежність селян, зменшила площу земель спільного користування, зруйнувала, хоч і не повністю, общинні форми селянського землекористування. З другої половини XVI ст. волоковий спосіб господарювання широко практикували в приватновласницьких маєтках.

Впродовж XIV—XVI ст. українські землі, попри економічну стагнацію, були одним з важливих чинників системи європейської торгівлі. Активно функціонував дніпровський шлях, обслуговуючи головну транзитну “Московсько-Ординську” торгівлю, тобто з’єднуючи Крим і Північне Причорномор’я з Північно-Східною Руссю. Від Таванського перевозу в пониззі Дніпра торгові каравани йшли “землею або водою”, тобто сухоходом чи Дніпром, повз Черкаси і Канів до Києва. Тут відкривалися річковий та сухопутний шляхи на Чернігів і далі, вгору Десною, на

Новгород-Сіверський та Брянськ, звідти через Воротинськ, Калугу, Серпухів і Лопасню купці діставались до Москви.

Відомий ще один шлях — “подем” — з Криму до Московщини. Від Перекопу він ішов степом до витоків р. Коломак, де повертав до Путивля. Звідси купецькі каравани прямували до Москви через Новгород-Сіверський. Великий асортимент східних товарів і зустрічний московський експорт частково осідали в українських землях, зокрема в Києві.

Основні терміни і поняття

Верв, феодальна рента, подать, полюддя, смерди, панщина, фільварок, оброк.

Частина II

ІНДУСТРІАЛЬНА ЕКОНОМІКА

Розділ 6

ПЕРЕДУМОВИ СТАНОВЛЕННЯ НОВОЇ МОДЕЛІ ГОСПОДАРСЬКОГО РОЗВИТКУ

6.1. Розвиток товарно-грошових відносин і зародження капіталістичного виробництва

Розвиток торгівлі

У XI—XV ст. розвиток внутрішньої і зовнішньої торгівлі у Західній Європі стимулював зростання центрів ремісничого виробництва. За вартістю товарообігу, престижем у суспільстві більшу роль відігравала далека транзитна торгівля. Можна виділити три її найбільш значимих райони.

1. **Середземне море** — Іспанія, Південна і Центральна Франція, Італія вели торгівлю між собою, а також з Візантією, Чорномор'ям, країнами Сходу. З XII—XIII ст. першість у цій торгівлі мали купці Генуї, Венеції, Марселя, витіснивши із середземноморських торгових шляхів візантійців та арабів. Норма торгового прибутку становила 25—40 %. У XV ст. Генуя утримувала перше місце в Європі за кількістю кораблів, за нею йшли Венеція і Флоренція. Генуезці, венеціанці будували свої торгові факторії на східному узбережжі Середземного моря та гірсько-морському басейні. Між ними відбувалася гостра конкуренція за закріплення в пониззях Дону і Дніпра, на узбережжі Криму і Кавказу. Важливими колоніями були: Кафа (Феодосія) з її ринком рабів, Балаклава, Солдайя (Судак) та ін.

2. Балтійське і Північне моря. У торгівлі брали участь північно-західні землі Русі, Полоцьке князівство, Велике князівство Литовське, Польща, Східна Прибалтика, Північна Німеччина, Скандинавські країни, Брабант, Англія, Північна Франція, Північні Нідерланди, Фландрія.

Якщо в Середземноморському регіоні головними предметами торгівлі були предмети розкоші, прянощі Сходу, зерно, тканини, золото, срібло, зброя, то в Північному регіоні торгували виробами місцевої промисловості, товарами більш широкого вжитку: рибою, сіллю, шерстю, хутром, сукном, воском, смолою, лісом, з XV ст. — хлібом.

Структура товарообігу свідчила про те, що ця торгівля “обслуговувала” потреби місцевих виробників і споживачів, тому мала велике значення для економіки країн Європи, хоча торговий прибуток тут становив всього 5—8 %. Порівняно низький прибуток компенсувався обсягами товарообігу і значно меншим ризиком.

3. Ці два потоки міжрегіональної торгівлі сполучалися між собою торговельним шляхом **через альпійські перевали, по Рейну**, а також **через атлантичне побережжя Європи**, де траплялись східні і європейські товари. У XI—XII ст. в Англії, Італії, Франції, Німеччині виникають **ярмарки**, які відігравали велику роль у розвитку міжнародної торгівлі. Найбільш відомі та значимі були шість ярмарків Шампані та Брі. Вони проходили по два місяці кожен, заповнюючи весь річний цикл, утворюючи “постійний базар”, який не мав собі конкурентів. Сюди приїздили купці з різних країн Європи: з Італії везли сюди дорогі східні товари; з Фландрії — вино, сукно; Німеччини — хутро, металеві і льняні вироби; Англії — олово, свинець, шерсть. Подібного типу міжнародні ярмарки стали основою для появи торгових бірж. Перша з них виникла в 1406 р. в нідерландському місті Брюгге. Пізніше вони виникли у Венеції, Генуї, Флоренції.

Значно меншу роль відігравала **внутрішня торгівля**. В основі її розвитку був натуральний характер феодальної економіки. Як правило, міста формували місцевий базар, де відбувався обмін із сільською округою. Основну масу товарів тут продавали або ті, хто їх безпосередньо виробляв, або сеньйори, які збували

на ринку надлишки оброку чи продукцію свого домену. Професійні торгівці, в основному, були близькі до ремісничого середовища — це дрібні крамарі та рознощики.

Форми об'єднання купців Еліту становили багаті торгівці — купці, зайняті у транзитній торгівлі та оптовому продажу. Купецьке середовище було з'єднане родинними і корпоративними зв'язками. Форми об'єднання були різноманітні.

Створювалися купецькі об'єднання з одного міста — *гільдії*, куди входили особи зі схожими професійними інтересами. У великих містах було по кілька гільдій. Вони мали свої статuti і, як правило, спеціалізувалися на торгівлі одним чи кількома товарами. Гільдії забезпечували своїм членам монопольні умови в торгівлі, правовий захист. Крім гільдій, виникали *конвої*, морські каравани, які охоронялися, *пайові купецькі товариства*. Деякі об'єднання виходили за межі одного міста, утворюючи *асоціації купців* кількох міст. Велику популярність мала *Ганза* (об'єднання, спілка) — торговельно-політичний союз купецтва північноєвропейських міст, який монополізував торгівлю Північної Європи. Ганза виникла в середині XIII ст. (назва використовується з 1358 р.). До початку XV ст. Ганза налічувала вже до 170 німецьких і західнослов'янських міст (у тому числі Гданськ, Рига, Новгород Великий), мала декілька філій. Провідною була Вендська ганза на чолі з Любеком, пізніше Гамбургом, яка до XVI ст. домінувала в північноєвропейській торгівлі. Не менш впливовою була Паризька ганза. Купці союзу мали низку привілеїв. На ярмарках у них ніхто не мав права конфіскувати товари за борги, не міг арештувати їх за злочини, вчинені в інших місцевостях. Купець не відповідав за дії своїх компаньйонів. Влада не могла розпоряджатися майном купця, який помер на ярмарку. Ганзейський союз охороняв своїх членів від пограбування та насильства з боку феодалів, піратів, місцевої влади.

Утворення грошового ринку

Розвиток торгівлі став важливим джерелом первісного нагромадження грошових засобів у руках купців і лихварів та утворення грошового ринку.

З метою забезпечення правильності торговельних угод в Італії з XII ст. почали карбувати важку (вагою більш як 20 г) срібну

монету — *гросо*. Доти, доки карбування цих монет було в руках італійських монетників, ті залишались повноцінними. Пізніше, коли гроші стали карбувати королі, сеньйори, єпископи, великі міста, в тому числі й за межами Італії, монети стали знецінюватись.

Необхідність у повноцінних засобах обігу привела до появи у XIII ст. золотої монети, відомої під загальною назвою “голден”, вагою 3,25 г. У Голландії подібні монети називались гульденами, у Флоренції — екю, в Англії — соверенами, у Венеції — дукатами і т. д.

Пізніше вага золотої монети зменшилась до 2,5 г, а свого роду міжнародним еквівалентом став *флорин*, що було свідченням могутності Генуї, Флоренції, Венеції.

У XV ст. у Німеччині в Йоахімсталі, де було відкрито новий срібний рудник, почали карбувати знаменитий німецький *талер*, вага якого сягала 30 г. Проте на цю монету чекала та ж доля — швидке знецінення.

Виникнення різного роду монетних систем і одиниць породило необхідність операцій з обміну грошей. Так виокремилася професія міняйл, які орієнтувалися в грошових системах і відрізняли повноцінну монету від фальшивої, займалися переказом грошових сум і лихварством (їх називали банкіри — від слова “банко” — лава, де сидів у ломбарді міняйло). З XIII ст., у зв'язку з розоренням дрібних працівників міста та села і розширенням торгівлі, *кредитно-позичкові операції* набули значного розмаху, особливо у сфері транзиту й оптових операцій. Діловим людям було не вигідно й небезпечно перевозити велику кількість золотих, срібних чи мідних грошей. Тому вони могли отримати їх від агентів міняйла, які перебували там, де пролягали торгові шляхи, пред'явивши його розписку (вексель), завірену спеціальною особою — нотаріусом. Пізніше стали утворюватися банківські контори і банки.

Виокремлення фінансової діяльності в особливу галузь проходило на італійському ґрунті. Наприклад, у Генуї банк Сан-Джорджо утворився ще в XI ст., а в XV ст. його капітал перевищував 10 млн лір. Італійці успішно оволодівали такими інстру-

ментами, як векселі, кредит, торговельні угоди на період, позики і т. ін. У Безансоні, імперському місті у Франш-Конте, у XV ст. намагалися заснувати центр грошового ринку. Хоча таким центром місто не стало, але “ярмарки без місця”, що кочували і збиралися у різних містах, завжди називалися “**Безансон**”. Його господарем була Генуя, і він був законодавчим органом фінансового світу, своєрідною міжнародною фондовою біржею. Тут установлювався курс грошей, здійснювалися грошові перекази, підписувалися фінансові угоди. У XV ст. обсяг угод сягав 40 млн золотих флоринів. Це був попередник майбутніх бірж у Лондоні й Антверпені.

В Італії у XV ст. більшість міст мали заклади, які видавали позики під заставу речей, забираючи за це близько 5 %. Їх ініціаторами були францисканські монахи. Спочатку ці заклади називалися “горою милосердя”, пізніше їх стали називати ломбардами. Перший *ломбард* було засновано у Перуджі (провінція Ломбардія, звідси і назва) у 1462 р. Через 50 років ломбарди діяли вже у 87 містах Італії. Найстаріші вільні форми капіталу — торговий і лихварський — у XIV—XV ст. почали проникати у виробництво. Купці оптом закупували сировину і перепродували її ремісникам, скуповуючи потім готові вироби для продажу. Ремісник був відірваний від ринку сировини і продовжував працювати на торговця-скупника вже як найманий робітник-надомник. Так почала складатися рання форма капіталістичного виробництва — розсіяна мануфактура. У XIV—XV ст. у найкращих умовах перебували міста Південної Європи. Найбільш урбанізованими були регіони Північної і Центральної Італії, де відстань між містами не перевищувала 15—20 км.

Таким чином, XI—XV ст. — це важливий етап у розвитку Західноєвропейського регіону. У цей період формувалась і удосконалювалась феодальна структура, спостерігався прогрес у аграрному секторі економіки. Великих успіхів досягли міста, які ставали динамічними центрами народного господарства і зародження основ капіталістичного виробництва.

Основні терміни і поняття

Транзитна торгівля, гільдія, асоціація, гроші, лихварство, ломбард, флорин, дукат, вексель, біржа.

6.2. Розклад феодалізму та умови виникнення капіталістичного способу виробництва

Розвиток продуктивних сил В історії світового господарства XVI — остання третина XVIII ст. визначені як період розкладу феодальних відносин і зародження у надрах феодального суспільства капіталістичного виробництва. У країнах Західної Європи початок йому (XVI ст.) поклали зміни у сфері матеріального виробництва, стані та характері розвитку продуктивних сил, розширення внутрішнього і зовнішнього ринку.

У всіх основних галузях промислового виробництва до початку XVI ст. відбулось значне *удосконалення знарядь праці та технології виробництва*. В авангарді цього процесу йшли *добувна і обробна галузі*, в яких було винайдено і впроваджено нове обладнання для шахт, зокрема механізми відкачування води, подачі повітря, підняття руди та її подрібнення, що давало можливість будувати більш глибокі шахти, розробляти недоступні раніше пласти. Значного удосконалення зазнала і металургійна промисловість. Замість невеликих горнів почали будувати більші, до 3 м висотою, повітря в які подавалося великими міхами за допомогою водяного колеса. Це дало можливість одержувати чавун, а в разі його наступної переробки — залізо і сталь. Так горни перетворились у доменні печі й було знайдено спосіб одержання сталі та заліза з чавуну, який в основних рисах зберігся до сьогодні.

У *металообробці* слід зазначити удосконалення молотів, які рухалися силою води. Маса деяких молотів для обробітку заліза

досягала однієї тонни і більше. З'явилися свердлильні верстати і верстати для виробництва листового заліза і металевого дроту. Як двигун широко використовували водяне колесо верхнього бою, яке давало значно більше енергії і могло виконати більший обсяг роботи, ніж колесо нижнього бою. Це істотно розширило географію промислового виробництва. Його перестали прив'язувати до великих річок, бо для роботи нового водяного колеса було досить відповідного каналу. Різноманітні механічні пристрої, примітивні машини, які приводились у дію мускульною силою людини або силою тварини, вітру чи води, з'явилися в інших галузях.

Зміни в техніці й технології спостерігалися також у *текстильній промисловості*, яка в той час була найбільш поширеною галуззю промисловості. Це передусім впровадження замість примітивного вертикального ткацького верстата горизонтального, удосконалення засобів праці для допоміжних операцій при виробництві тканини. Значно змінилася техніка виробництва сукна, з'явилися сукновальні млини, де валяння сукна відбувалося вже не за допомогою рук і ніг, а великими дерев'яними молотами, що приводились у дію великим водяним колесом. Розвивалося виробництво шовкової тканини.

Великі зрушення в розвитку техніки відбулися не тільки в промисловості, а й у засобах переміщення, особливо у морському транспорті. З початку XVI ст. вогнепальна зброя привела до справжньої революції у військовій справі. Почалися виробництво паперу й книгодрукування, виробництво окулярів і годинників.

Зміни у промисловому виробництві сприяли інтенсифікації виробництва і у *сільському господарстві*. За рахунок осушення боліт і викорчовування лісів значно збільшилась площа ріллі. У XVI ст. розпочався перехід до багатопільної сівозміни і травосіяння. Розширилось використання добрив, зросли кількість і якість сільськогосподарського реманенту, виробленого з металу.

Названі зміни привели до докорінних зрушень у різних галузях промисловості Західної Європи. Зросла продуктивність праці, збільшився обсяг товарної продукції, з'явилися нові галузі промисловості, поглибився суспільний поділ праці, почала формуватися спеціалізація країн на окремих видах господарської діяль-

ності та продукції. Від сільського господарства у XVI ст. цілком або майже цілком відокремились гірнича справа, виробництво чорних і кольорових металів, деякі галузі металообробної промисловості, суднобудування, шовкопрядіння та ін. Частково виокремлювалося виробництво тканини з вовни і льону.

Організація капіталістичного виробництва

Розвиток продуктивних сил у країнах Західної Європи свідчить про те, що у XVI ст. дрібне господарство основних виробників суспільства — ремісника та селянина — вичерпало свої можливості й стало неспроможним до подальшого самостійного розвитку. Економічне становище дрібного виробника змінювалося, воно ставало все більш залежним від власника капіталу (купця або лихваря) у зв'язку зі зростанням витрат на придбання необхідних для нього засобів виробництва. Дрібне товарне виробництво поступалося місцем більш продуктивним формам організації виробництва, його підлеглості капіталу.

Найбільш інтенсивного розвитку *нові форми організації виробництва* набули в гірській, металургійній і металообробній галузях, де ремісник не міг за свої кошти придбати шахту, доменну піч, важкі молоти для обробітку заліза та експлуатувати їх лише за допомогою своєї праці.

На основі поступового підпадання дрібних виробників в економічну залежність від товарного або лихварського капіталу відбувалася організація капіталістичної промисловості. Ступінь і конкретні форми цієї залежності були різні. За часткової залежності ремісник, зберігаючи приватну власність на своє господарство, купував або брав у борг у купця сировину, зобов'язуючись постачати йому свою продукцію за договірною (раніше обумовленою) ціною. Така форма підлеглості та залежності ремісника від купця чи лихваря мала найбільше поширення в Західній Європі у XVI ст.

Ті ремісники, що були вимушені брати у купця в тимчасове користування засоби праці або гроші в борг на їх придбання, майже повністю перетворювались у найманих робітників, які отримували заробітну плату. Так поступово виникла нова форма промислового виробництва — капіталістична домашня промисловість, або *розсіяна мануфактура*. Тут безпосередній виробник позбавлявся права власності на своє господарство і засоби виробництва.

У країнах Західної Європи така форма капіталістичного виробництва у XVI ст. набула найбільшого поширення, особливо на селі, де не було цехових обмежень. Сільські ремісники, не маючи можливості стати самостійними виробниками, як правило, починали працювати на купця-скупника, тобто фактично ставали найманими виробниками. Відтак на селі виникли масиви дрібного, але за своєю сутністю капіталістичного виробництва — тканин із вовни, льону, багатьох видів металевих виробів тощо.

Особливість функціонування розсіяної мануфактури полягала в об'єднанні робітників з поділом праці. Одні з них спеціалізувались на виробництві з сировини напівфабрикатів, інші доводили ці вироби до кінцевої кондиції. Інколи деякі стадії виготовлення продукції, наприклад складання годинників, переносились у майстерню, де наймані робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця. Такі мануфактури називалися *змішаними*.

Найбільш розвинутою формою капіталістичного виробництва була *централізована мануфактура*. У ній існував поділ праці, тобто окремі робітники вже спеціалізувались на виконанні тих чи інших операцій або навіть частин операцій, що значно підвищило продуктивність праці. Всі робітники працювали в одному приміщенні під керівництвом підприємця або майстрів.

У країнах Західної Європи з XVI до останньої третини XVIII ст. мануфактура була провідною формою капіталістичного виробництва. Об'єднання робітників в одному приміщенні дало можливість провести між ними детальний поділ праці, удосконалити технологію, робочі інструменти і засоби праці, що підготувало перехід до машинної техніки у період промислового перевороту.

Ступінь розвитку капіталістичного виробництва в окремих галузях промисловості та його форми були різними. Найбільш інтенсивно капіталізм розвивався у тих галузях, де спостерігалися значне подорожчання й ускладнення засобів виробництва (добувна промисловість, металообробка, особливо виробництво зброї, суднобудування, виготовлення паперу, пороху, шовкових тканин). Капіталістичне підприємство у цих галузях було в основному невеликим, лише на окремих шахтах, доменних печах, мануфактурах з виробництва артилерії та інших видів зброї

працювало більше 100 осіб. Повільніші темпи розвитку капіталізму спостерігались у тих галузях, де майже цілком зберігалася реміснична техніка (виробництво тканини з вовни, бавовни і льону, предметів розкоші та ін.).

У XIV—XV ст. ширшого розвитку набули *товарно-грошові відносини*, з'явилися елементи нової, капіталістичної господарської системи. Італія першою ступила на цей шлях. Тут склалися сприятливі умови для розвитку капіталізму: високий рівень урбанізації Північної і Центральної Італії, підпорядкування села місту, широкий розмах ремісничого виробництва, торгівлі, фінансової справи, орієнтованих не тільки на внутрішній, а й на зовнішній ринок. Багате, зростаюче італійське місто стало базою культури Відродження, світської за своєю природою і загальною спрямованістю.

Залежно від неоднакових умов, які склалися у різних країнах Західної Європи, *ступінь розвитку капіталізму* був неоднаковим і змінювався за регіонами. Так, Італія, у якій ще у XIV—XVI ст. зародилися елементи капіталізму і яка була попереду інших країн, у XVI ст. втратила своє лідерство і вступила у період занепаду. У середині XVI ст. почали відставати в економічному розвитку Німеччина та Іспанія, і на провідні місця за інтенсивністю капіталізації вийшли Голландія, Англія, Франція.

Таким чином, розвиток капіталістичного виробництва у Західній Європі XVI ст. ще не означав швидкого і повного витіснення ним докапіталістичних форм господарювання. Капіталістичне виробництво у розглянутий період становило собою тільки уклад, який розвивався у надрах феодалізму.

Процес подальшого розвитку капіталістичних відносин прискорився завдяки Великим географічним відкриттям.

Основні терміни і поняття

Технологія виробництва, інтенсифікація виробництва, продуктивність праці, суспільний поділ праці, товарність виробництва, розсіяна мануфактура.

6.3. Великі географічні відкриття та їхній вплив на економічний розвиток Європи

Епоха Великих відкриттів Значного розвитку в Західній Європі до XVI ст. досягли виробництво і торгівля, що зумовило зростання потреби у грошах як загальному засобі обміну. Металевих грошей із золота та срібла в Європі не вистачало. Монополія італійських купців у європейській торгівлі східними товарами сприяла відпливу золота з Європи на Схід. Крім того, після занепаду торгівлі на Середземному морі у XV ст. внаслідок нестачі грошей, падіння Константинополя та захоплення турками-османами Середньої Азії і Балкан, відновлення монополії єгипетських султанів на Червоному морі, необхідність пошуку нових джерел надходження золота і срібла, нових шляхів торгівлі ще більше зросла. У цих умовах нестримна, загальна жадоба грошей, нових джерел швидкого збагачення охопила в Західній Європі всі верстви населення. Це стимулювало пошук нових морських торговельних шляхів з Європи до Африки, Індії і Східної Азії, де, на думку європейців, було багато золота, срібла, самоцвітів і прянощів. Особливе значення мала Індія, з якої з найдавніших часів доставляли в Європу спеції, ліки, тканини, слонову кістку.

Важливі вдосконалення, зроблені в ті часи у мореплаванні та військовій справі, позитивно вплинули на Великі географічні відкриття. Протягом XV ст. було створено новий тип швидкохідних і легких парусників — каравел, місткий трюм яких давав змогу здійснювати великі морські переходи. У Європі з'явилися нові типи кораблів (баржі тощо), зросла їх вантажопідйомність (від 500 до 2000 т). Завдяки удосконаленню компаса, який з початку XVI ст. входить у загальне користування, морських карт, приладів (барометра і гідрометра) та обладнання значно зросла безпека мореплавання. Відродилась антична ідея про кулеподібність Землі. Велике значення мало удосконалення вогнепальної зброї, з'явилися мушкети, пістолети і пушки.

До кінця XV ст. попереду інших країн йшла Португалія. Здобуті португальцями знання дали мореплавцям інших країн нову інформацію про морські припливи, відпливи, течії, напрям-

мок вітрів. Нанесення на карту нових земель сприяло розвиткові картографії.

Епоху Великих відкриттів поділяють на такі *два періоди*.

Іспано-португальський (кінець XV — середина XVI ст.), який включав: відкриття Америки (перша експедиція Х. Колумба у 1492 р.); португальські плавання до Індії і берегів Східної Азії починаючи з експедиції Васко да Гама; іспанські тихоокеанські експедиції XVI ст. від першого навколосвітнього плавання Магеллана до експедиції Вільяловоса (1542—1543).

Період російських і голландських відкриттів (середина XVI — середина XVII ст.). До них належать: відкриття росіянами всієї Північної Азії (від походу Т. Єрмака до плавання Попова — Дежньова у 1648 р.); англійські і французькі відкриття у Північній Америці; голландські тихоокеанські експедиції і відкриття Австралії.

Португалія і Іспанія першими із західноєвропейських країн розпочали пошуки нових морських шляхів до Африки, Індії та Азії. У цьому були зацікавлені королівська влада названих країн, церква, купці й особливо дворяни. Після закінчення війни з маврами португальські та іспанські дворяни, які з презирством ставились до всіх видів діяльності, крім війни, залишилися по суті без діла і дуже швидко стали боржниками морських постачальників. Португалію та Іспанію охопила криза феодальної системи господарювання, яка призвела до дроблення феодальних володінь. Пошуки швидкого збагачення сприяли тому, що саме з дворянського середовища у XV—XVI ст. вийшли сміливі мореплавці, жорстокі завойовники-конкістадори, колоніальні чиновники. Купці з задоволенням фінансували морські експедиції, оскільки сподівалися на оволодіння новими торговельними шляхами і швидке збагачення.

Соціально-економічні наслідки

Відкриття Нового світу та утворення володінь Іспанії і Португалії на Американському континенті припинило самостійний розвиток його народів і поклало початок їх колоніальної залежності.

Основні соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів такі.

1. Почала формуватися *колоніальна система*, яка прискорила виникнення у Західній Європі капіталістичного виробництва і сприяла нагромадженню у буржуазії великих грошових сум, необхідних для організації великих капіталістичних підприємств. Піднесення Іспанії і Португалії як колоніальних держав було відносно недовгим. Отримані від колоній багатства феодала використовували непродуктивно, тоді як в Англії і Франції заохочувався розвиток промисловості й торгівлі. Позиції Англії, Франції і Нідерландів на колоніальних ринках зміцнювались. Ці країни змогли більш ефективно використати географічні відкриття для розвитку ринкової економіки і створення власних колоніальних імперій.

2. Завдяки сміливим експедиціям мореплавців багатьох країн світу Європу, Африку, Америку і Австралію зв'язали між собою торговельні шляхи і почав складатися *світовий ринок*. Його виникнення стало ще одним потужним поштовхом до зародження і розвитку капіталістичних відносин у Західній Європі. Новий світ став ринком збуту для мануфактур Європи і монополне володіння ним забезпечило швидке нагромадження капіталу в країнах Західної Європи. Великі географічні відкриття створили основу для виникнення міжнародного поділу праці та світового господарства. У боротьбі за оволодіння новими ринками поступово почали створюватися торгові компанії, які регулювали торгівлю купців з певним районом світу. Найбільш могутньою з них були Ост-Індські компанії в Голландії і Англії, яким вдалося монополізувати індійський ринок.

3. Відбулась так звана *революція цін*, зумовлена ввезенням з Америки до Європи великої кількості золота і срібла. За XVI ст. загальна кількість "дзвінкої монети", яка перебувала в обігу в західноєвропейських країнах, зросла більш ніж у 4 рази. Такий великий вплив відносно дешевого золота і срібла призвів до різкого падіння їхньої вартості та значного підвищення цін на продукцію сільського господарства і промисловості (за 30 років наприкінці XVI ст. вони зросли в 2—3 і більше разів).

4. “Револуція цін” сприяла *зміцненню позицій міської і сільської буржуазії*, що зароджувалась, підвищенню її доходів і збільшенню кількості мануфактурних робітників. Розорювались великі землевласники-феодала, потерпали від збитків найбідніші селяни і наймані робітники, збагачувалась буржуазія.

5. У результаті Великих географічних відкриттів слідом за переміщенням головних торговельних шляхів *центр економічного життя перемістився* з країн Середземного моря до держав, розташованих на берегах Атлантичного океану. Стали занепадати італійські міста-республіки, виникли нові центри світової торгівлі — Лісабон, Севілья й особливо Антверпен. Саме останній став найбагатшим містом в Європі, світовим торговельним і фінансовим центром. У XVI ст. виникли товарна і фондова біржі. На відміну від Португалії і Іспанії, які мали переваги в торгівлі, основними виробниками промислових товарів були Нідерланди, Англія, Франція. Буржуазія цих країн швидко багатіла, переправляючи золото і срібло з приморських країн в обмін на промислові товари. Поступово вони витіснили конкурентів з морських шляхів, а потім — і з заморських колоній. Зокрема, у дослідженнях Тихого океану і Південних морів на межі XVI—XVII ст. ініціативу перехопили Нідерланди, а у 40-ві роки XVII ст. буржуазна революція в Англії вивела цю країну на арену боротьби за ринки збуту, панування на морі, колоніальні володіння.

6. Наслідком Великих географічних відкриттів стало посилення нових тенденцій в економічній політиці європейського абсолютизму. Вона набула яскраво вираженого меркантилістського характеру. Правлячі династії в Іспанії, Англії, Франції всіма доступними засобами стимулювали торгівлю, промисловість, судноплавство, колоніальну експансію. *Меркантилізм* як економічна політика епохи первісного нагромадження капіталу був породжений капіталізмом, що розвивався у надрах феодалізму та сприяв формуванню й розвитку ринкової економіки.

Таким чином, у результаті Великих географічних відкриттів окремі країни Західної Європи опинились у максимально сприятливих умовах для розвитку капіталістичного виробництва. Позитивний вплив мала на них географічна близькість до нових

морських шляхів світової торгівлі й те, що Русько-Литовська і Московська держава прикрили собою Західну Європу від руйнівних монголо-татарських набігів. Великі географічні відкриття прискорили процес первісного нагромадження капіталу.

Основні терміни і поняття

Монополія, експансія, колонія, завойовники-конкістадори, первісне нагромадження капіталу, ціна, фондова біржа, товарна біржа, меркантилізм.

6.4. Первісне нагромадження капіталу як вихідний пункт становлення капіталізму в Західній Європі (кінець XV — початок XVII ст.)

Головні ознаки первісного нагромадження

У XVI ст. у країнах Західної Європи капіталістичний сектор виробництва мав великий вплив на господарське життя, незважаючи на те, що давав меншу частину всієї продукції промисловості і сільського господарства. Більшу частину суспільної продукції продовжували виробляти господарства тих форм, які були властиві лише феодальному суспільству.

Для виникнення та розвитку капіталістичного виробництва необхідні дві *умови*:

1) наявність значної маси бідних людей, юридично вільних, позбавлених засобів виробництва та існування і змушених найматися на роботу до капіталіста;

2) нагромадження в руках невеликої кількості людей грошового багатства, необхідного для створення капіталістичного підприємства.

У західноєвропейських державах ці дві умови до XVI ст. почали лише складатися. Основою виробництва феодального суспільства Західної Європи, незважаючи на порівняно високий рівень його розвитку, продовжувало залишатися дрібне індивідуально-торгове сімейне господарство селянина на селі і ремісника у місті. Засоби виробництва і виготовлений за їх допомогою товар належали самому виробнику. Існував позаекономічний примус у формі кріпосного права та цехових обмежень. Тому *першим кроком* у справі первісного нагромадження капіталу стало юридичне звільнення особи селянина від кріпацтва і ремісника — від цехового порядку і примусу.

Примусове позбавлення дрібних товаровиробників засобів виробництва і їх перетворення у бідних продавців своєї робочої сили було важливим кроком до створення умов для капіталістичного виробництва. Історія цього процесу, за висловом К. Маркса, “записана у літопису людства мечем і вогнем”. Це була кривава сторінка первісного нагромадження капіталу.

Другим важливим кроком на шляху організації капіталістичного виробництва був процес нагромадження великих грошових запасів у руках цехових майстрів, фермерів, але головним чином купців і лихварів. Основними *джерелами нагромадження капіталів стали*: колоніальні війни, торгівля рабами, піратство, державні позики, податки, система протекціонізму, жорстокі методи поневолення і пограбування корінного населення Африки, Азії, Північної і Південної Америки. Звідси видно, що не лише завдяки працелюбності, енергії і старанню, як вважають більшість західних учених, утвердився клас капіталістів, а й завдяки насиллю, пограбуванню, доведенню до бідності мільйонів людей.

Таким чином, *первісне нагромадження капіталу* — це історичний процес відокремлення дрібних виробників від засобів виробництва, примусового позбавлення їх приватної власності та перетворення у бідних продавців своєї робочої сили, що передував власне капіталістичному нагромадженню.

Головною *відмінною ознакою епохи* первісного нагромадження капіталу були, по-перше, *розвиток товарно-грошових відносин*, становлення ринкової економіки, яка наклала відбиток на всі сторони суспільного життя того часу. Нові віяння буржуазних свобод, пов’язані з розширенням масштабів торгівлі,

що ліквідувала територіальну замкнутість і обмеженість феодалних вотчин, вели до посилення підприємницької ініціативи.

По-друге, найбільш престижна галузь торгівлі — зовнішня торгівля — стимулювала *розвиток товарного виробництва* і внутрішню торгівлю. Завдяки їй Європа наприкінці XV ст. перетворилась у центр світової торгівлі, відбувся перехід від середньовіччя до епохи первісного нагромадження капіталу.

По-третє, розвиток зовнішньої торгівлі привів до створення у цей період *нових форм організації торгового капіталу* (торгові компанії, акціонерні компанії, біржі та ін.).

По-четверте, паралельно з торговим капіталом у цей період розвивався *позичковий, або банківський, капітал*, який прийшов на зміну середньовічному лихварству. Лихварський капітал обслуговував феодалів, з яких лихвар намагався отримати максимум грошей, а клієнтом банкіра був купець, у добробуті якого був зацікавлений сам банкір, оскільки його відсоток становив частину прибутку купця. Крім того, до послуг банкіра належали такі операції, як безготівкові розрахунки між купцями через його банк, обмін грошей. Таким чином, в епоху первісного нагромадження зародилось багато сучасних форм банківської діяльності. Країни, які утримували лідерство у торгівлі, ставали європейськими банками.

По-п'яте, розвиток торгівлі привів до змін у сфері виробництва, як сільськогосподарського, так і промислового. З'явилися нові організаційні форми — *мануфактури*, організаторами яких передовсім виступали купці. У сільському господарстві спостерігався перехід до грошової ренти, поступового звільнення селян, оренди, використання найманої праці, капіталістичного фермерства. Виробництво ставало все більш спеціалізованим.

По-шосте, відбувалося *формування національних держав*, що мали економічну основу для об'єднання у вигляді національного внутрішнього ринку, що формувався і пов'язував в єдине ціле окремі райони країни. Замість торговельної політики окремих міст формується торговельна політика держави. Це була

політика протекціонізму, тобто захисту вітчизняних купців у їх боротьбі проти зарубіжних конкурентів.

По-сьоме, до кінця епохи первісного нагромадження *формується перша економічна концепція*, яка отримала назву меркантилізму. Вона виражала світогляд торгової і банківської буржуазії. Проте меркантилісти уже говорили про багатство нації, а не окремої людини, хоч помилково ототожнювали його з грошима, а гроші — з золотом та сріблом. Саме з цим пов'язана їх вимога до держави проводити політику протекціонізму в інтересах нації.

Джерела первісного нагромадження в Англії

Для всіх провідних країн Західної Європи, і насамперед Англії та Голландії, характерні такі етапи на шляху розвитку капіталістичного виробництва: первісне нагромадження капіталу, проста капіталістична кооперація, мануфактурне виробництво, капіталістична фабрика.

У цей період найбільш наповнене подіями історичного значення економічне *життя Англії*. Невелике острівне королівство з населенням 3—3,5 млн осіб, що у 5 разів менше, ніж у Франції, з міським населенням близько 20 %, у XIII—XV ст. було економічно відсталою околицею Західної Європи і її аграрним додатком. Проте вже у XVI ст. Англія перетворилась у колоніальну імперію, передову державу світу, володіння якої були розкидані по всіх континентах.

Цьому сприяло переміщення світових торговельних шляхів у XVI ст. із Середземного моря до Атлантичного океану. Англія опинилась у центрі світових морських торговельних шляхів. Тим самим покладено край відносній ізоляції Англії від економічного життя Європи.

Господарському зростанню Англії сприяло і становище континентальної Європи, промисловість якої дедалі більше потребувала англійської овечої шерсті. Англія вже не одне століття була постачальником цієї цінної сировини для європейського сукновиробництва. Крім того, репресії герцога Альби у Нідерландах, Гугенотські війни у Франції, переслідування лютеран у Німеччині зумовили у XVI ст. масову еміграцію до Англії ремісників, особливо майстрів сукновиробництва.

Процес первісного нагромадження капіталу відбувався в Англії більш інтенсивно, ніж в інших європейських країнах. Відокремлення дрібного виробника від його засобів виробництва і перетворення його на бідного продавця своєї робочої сили як вихідний пункт становлення капіталізму відбувалось у різних західноєвропейських країнах у неоднакових формах, у класичній — лише в Англії. Цей процес розпочався в Англії у XV ст. і закінчився у другій половині XVIII ст. зникненням селянства цієї країни взагалі.

З часів середньовіччя земля в Англії була феодалною власністю і перебувала в руках дворян, церкви та корони. Більша частина селян не володіла правом власності на землю. Лише 20 % англійських селян — *фригольдерів*, хоч і сплачували власникам землі — лендлордам невелику грошову ренту, могли вільно розпоряджатися своїми земельними наділами. 60 % всіх селян Англії становили *копігольдери*, які ще у XIV—XV ст. звільнились від кріпосної залежності. Селяни цієї категорії були тільки спадковими власниками землі, за користування якою вони повинні були сплачувати феодалу грошову ренту. Щоб користуватись наділом свого батька, спадкоємець копігольдера сплачував спеціальну данину — *файн*, яку феодал збільшував до небачених розмірів. Тому копігольдери змушені були відмовитись від своїх земельних наділів і перетворювались або у *лізгольдера* — тимчасового орендаря клаптика землі на умовах, які встановлює лорд, або у *котера* — безземельного селянина, батрака і поденника, або у *паупера* — бідняка.

Сільське населення Англії у XV ст. становило 4,2 млн із 5,5 млн осіб всього населення королівства. На селі ніколи не припинялась вперта боротьба за землю між копігольдерами і феодалними землевласниками-лендлордами. Традиційні утримувачі землі стали для останніх головною перешкодою на шляху до нових форм господарського користування землею.

XVI ст. виявилось періодом різких змін у становищі селян Англії. Зі збільшенням наприкінці XV ст. попиту на англійську шерсть в Європі та цін на неї прибутковішою справою стало вівчарство, а не землеробство. Тому більшість великих землевласників почали перетворювати землі своїх володінь у пасовища і розводити овець. Вони захоплювали общинні землі, якими раніше користувались разом із селянами, зганяли селян, в основному копігольдерів, з їхніх наділів, руйнували не тільки ок-

ремі селянські будинки, а й цілі села, а захоплені таким чином землі огороджували тинами, канавами, живоplotом. Відвойовані землі лендлорди здавали в оренду великим фермерам-тваринникам, за що отримували велику ренту, а іноді самі розводили великі отари овець. Приклад лордів наслідували заможні селяни. Цей період обезземелення англійського селянства увійшов в економічну історію Англії під назвою *огороджування*.

Реформа церкви, так звана *Реформація*, проведена у першій половині XVI ст., відіграла важливу роль у справі нагромадження капіталу в Англії. Землі та майно монастирів були частково продані за низькими цінами дворянам, фермерам, багатим міським жителям. Нові власники збільшували ренту, зганяли селян з їхньої землі та огороджували свої нові володіння. Секуляризація майна монастирів значно збагатила королівську казну, збільшила земельні володіння “нових дворян” і буржуазії, позбавила колишніх власників церковних земель засобів виробництва.

Примусове обезземелення селян стало передумовою аграрного перевороту, зміст якого полягав у переході від старого, феодалного, землеволодіння до нового, буржуазного, від старої феодалної до нової капіталістичної організації сільського господарства. Він тривав в Англії майже 300 років.

Обезземелені селяни, які залишились без засобів існування, поповнили ряди бідняків і бродяг і врешті-решт вимушені були продавати свою працю підприємцям міст і сіл. Цьому сприяла і політика уряду Англії, який шляхом видання низки законів, що отримали назву “кривавого законодавства”, примушував безземельних селян найматися на роботу до капіталістів. За недотримання цих законів працездатні бідняки на перший раз каралися різками доти, доки не потече кров по тілу, наступного разу їм відрізали половину вуха, на третій раз їм загрожувала смертна кара. Крім того, за злиденність, бродяжництво загрожували таврування, тюрма і галери.

Створення ринку вільних робочих рук супроводжувалось нагромадженням у невеликої кількості людей значних грошових коштів, необхідних для будівництва капіталістичних підприємств і оплати найманих робітників. Це також досягалось шляхом насилля, пограбування, обману, шахрайства тощо.

Участь Англії у торгівлі рабами і піратстві стала одним із джерел нагромадження великих грошових коштів. Уже у

XV ст. Англія займала перше місце з доставки африканських рабів до Америки. З 1562 по 1775 р. англійські торговці рабами вивезли з Африки до Америки близько 3 млн осіб. Разом з торгівлею рабами англійці займалися і піратством, грабуючи іспанські кораблі, міста і порти у Південній Америці.

Піратські пограбування англійців завдавали великої шкоди Іспанії, іноді до 3 млн дукатів (італійська монета високої проби, найбільш поширена у Західній Європі, 3,4—3,5 г золота) за рік. Доходи від торгівлі рабами і мореплавання під “чорним роджером” на чолі з капітаном Флінтом метрополії перетворювали у капітал, а торговцям рабами і піратам король Англії присвоював дворянські титули і звання адміралів.

У первісному нагромадженні капіталу значну роль відіграла система державної позики. Королі Англії, які весь час відчували потребу в грошах, вимушені були позичати їх у постачальників і купців під великі відсотки. У результаті потерпав платник податків, а збагачувалась англійська буржуазія.

У XVI—XVII ст. важливу роль у сприянні нагромадженню відіграла *протекціоністська політика*. Уряди багатьох країн ввели великі податки на імпортовані готові товари, забороняли експорт сировини і продуктів харчування. Така меркантилістська політика давала буржуазії можливість утримувати на внутрішньому ринку високі ціни на товари вітчизняного виробника і сприяти розвитку національного виробництва.

У ході первісного нагромадження капіталу в країні формувалися зовнішній і внутрішній ринки. Завдяки розвитку торгівлі вони розширювались, і це стало ще одним додатковим джерелом збагачення англійських купців. Частина своїх капіталів останні вкладали в національну економіку, особливо у добувну промисловість, виробництво пороху, паперу, мила, будівництво кораблів та ін.

В інших країнах, де зароджувались капіталістичні відносини, також відбувався процес первісного нагромадження капіталу. Проте там, де збереглося численне селянство, він був менш виразним, проходив більш повільно і в специфічних для кожної країни формах.

Ускладнення класової структури суспільства було результатом виникнення нового способу виробництва. Поряд з основни-

ми класами феодального суспільства (феодала, селяни, ремісники) виникають нові — наймані робітники і капіталісти.

Таким чином, незважаючи на швидкий розвиток капіталістичного виробництва у Західній Європі, його подальший розвиток у XVI—XVII ст. стримувався панівними феодальними порядками. Монархії західноєвропейських країн за допомогою податків грабували і трудящих, і буржуазію, феодальна власність на землю і цехові організації обмежували поле діяльності підприємців. Тому гасла ліквідації феодальних порядків, встановлення вільного підприємництва і вільної конкуренції стали одними з основних вимог буржуазних революцій у Нідерландах у другій половині XVI ст. і в Англії в середині XVII ст.

Основні терміни і поняття

Товар, засоби виробництва, позаекономічний примус, корпорація, капіталістична фабрика, паупер, секуляризація.

Розділ 7

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК ІНДУСТРІАЛЬНОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ СИСТЕМИ

7.1. Особливості становлення капіталістичного виробництва у Голландії

Основи економічного зростання Голландії

З півдня на північ Європи між Францією і Німеччиною у XV ст. існувала велика держава — герцогство Бургундське. Північну частину цієї держави займали Нідерланди. Це була територія, на якій нині розміщені країни Бенілюксу і кілька північних районів Франції. Із 12 провінцій Нідерландів економічно найрозвинутішими були 7 північних, найбільша з яких — Голландія.

Економічному розвитку Голландії, яка з кінця XV ст. починає своє сходження і у XVII ст. перетворюється на зразкову капіталістичну країну, допомагали перш за все сприятливі географічні умови.

Бідні ґрунти, близькість моря, багато островів і зручних гаваней, низовини великих річок — Рейну, Маасу, Шельди — підштовхували голландців шукати кращих умов існування на морі. Коли більшість інших народів Європи ще залишались землеробами, а деякі навіть пастухами, голландці раніше за інших стали моряками. Зі зміною торговельних шляхів після Великих географічних відкриттів Голландія опинилась на перехресті шляхів світової торгівлі та стала торговим посередником між Заходом і Сходом, Півднем і Північчю.

Особливістю розвитку Голландії було і те, що кріпосне право не набуло значного розвитку і селяни зберегли особисту свободу. Частка феодального землеволодіння становила лише 20—25 %. Створювалися фермерські господарства, райони “торговельного землеробства”, які спеціалізувалися на вирощуванні певних культур. Таке становище сприяло і більш ранньому, ніж в інших країнах Європи, розвитку капіталізму. Значна кількість міст, які славилися суднобудуванням, мануфактурами тощо, укорінення капіталізму в сільському господарстві та його товаризація зробили Голландію однією з найбільш розвинутих країн Західної Європи.

Найбільшого розвитку в Голландії, яка вже у XVII ст. стала “зразковою капіталістичною країною”, набули **зовнішня і внутрішня торгівля**.

1. Головне значення для економіки Голландії XVII ст. мала зовнішня торгівля. Витіснивши ганзейську торгівлю з північно-європейського регіону, Нідерланди стали основним постачальником хліба, лісу та інших сільськогосподарських товарів із Північної і Центральної Європи до країн Південної Європи. Революційно-визвольні війни Голландії поступово перетворились у так звані торговельні війни, спрямована позбавлення монопольного становища іспанців в Америці та португальців на експлуатацію колоній на Сході. Витіснивши португальців, голландці створили величезну імперію, яка простягалася від Мозамбіку до Японії. На відміну від Іспанії, а пізніше Англії і Франції, ця країна не прагнула до територіального захоплення. Голландці закладали торгові факторії, монополізували постачання прянощів та східних товарів, займалися каботажними перевезеннями. У цьому вони повторювали португальців.

Сукупний торговельний обіг Голландії в середині XVII ст. досяг 75—100 млн флоринів (флорин — 3,5 г золота) на рік. Переважала торгівля з Індією, Китаєм, Японією, Америкою. У 1602 р. було створено **Ост-Індську компанію** (приватне акціонерне товариство, значну кількість акцій якого контролювала держава), що потім стала зразком для інших торгових компаній. Вона мала право від імені уряду укладати торгові й мирні угоди, вести війну, утримувати армію, судити своїх чиновників, тобто фактично була державою в державі. Торговля Ост-Індської компанії приносила астрономічні бариші, тому що гвоздика перепродува-

лася у 7 разів, перець — у 8—10, чай — у 3—4 рази дорожче. У 1606 р. компанія виплатила своїм членам 67 % дивідендів. У 1699 р. капітал компанії становив 4 т золота.

Великим попитом користувалися у голландських купців і товари з України та Росії: віск, зерно, коноплі, поташ, м'ясо і т. ін. Вони вивозилися через Ригу.

Голландія торгувала з Францією, Англією, а також з Іспанією, що перебувала з нею у стані війни. Найголовнішим портовим містом був *Антверпен*. Найвищий підйом його припав на 1535—1557 рр. У місті проживало близько 100 тис. осіб. Сюди причалювало по кілька тисяч кораблів, іноземні фірми мали тут своїх представників, антверпенська біржа займала за обсягами угод одне з перших місць у Європі. Пізніше війна з Іспанією стала причиною перенесення торгового центру з розореного іспанцями Антверпена до Амстердама. Однією з умов капітуляції Антверпена перед іспанцями було право жителів міста покинути його разом зі своїм майном. Тому антверпенські купці, які перебралися до Амстердама, привезли із собою капітал, своє уміння і торгові зв'язки. Половина вкладів Амстердамського банку, створеного у 1609 р., надійшла з Південних Нідерландів. Амстердам, що виступив спадкоємцем італійських міст і Антверпена, став головним торговим центром Європи. Він був останнім торговим містом після Генуї, Венеції і Антверпена, яке представляло власні інтереси, а не інтереси нації і країни в цілому.

Таким чином, зовнішня торгівля Голландії охоплювала всі країни Європи і їх колонії, що дало їй змогу стати у XVII ст. світовим торговим гегемоном. Сприяла цьому і та особливість розвитку Голландії, що на відміну від Англії, де капітал вкладався в основному в промисловість, головними сферами використання голландського капіталу були торгівля і морські перевезення, які давали найбільший прибуток. Наприкінці XVI ст. кораблі Амстердама перевозили 5/6 товарів, якими обмінювалися Піренейський півострів і Північна Атлантика.

2. Розвиток зовнішньої і внутрішньої торгівлі зумовив *зростання ролі банківської справи та кредиту*. В європейській торгівлі дедалі більшого розвитку набував комерційний кредит. На початку XVI ст. в Антверпені склався грошовий ринок, де у міжнародних розрахунках використовували векселі (письмові боргові зобов'язання) на пред'явника. Борги та кредити надходи-

ли на ринок. Векселі були в обігу замість готівки, переходили з рук у руки, поки не анулювалися. Загальною стала практика платіжних розпоряджень (асигнацій), що встановлювала відповідальність кредиторів. У 1598 р. було засновано *Страхову палату*. Голландія стала центром ринку цінних паперів. Сюди почали стікатися численні переказні векселі, які скуповували багаті голландські купці і банкіри, випускаючи під це забезпечення власні цінні папери. Упродовж XVII ст. Амстердам перетворюється у найбільший міжнародний фінансово-кредитний центр, чому сприяли низькі проценти (5 %) на позичковий капітал.

Амстердам повторив долю Генуї і Венеції, які наприкінці XV ст. також перейшли від торгівлі до кредиту. У XVIII ст. Голландія остаточно стала банкіром Європи, який кредитував цілі держави, але поступилася торговельною першістю іншим країнам. Надлишкові голландські капітали, проникаючи в економіку інших країн і отримуючи при цьому значні прибутки, водночас стали одним із факторів економічного розвитку цих країн. Отже, Голландія своїми руками "вирощувала" конкурентів. Уже в 30-ті роки XVII ст. голландська торгова система в Європі була зруйнована.

3. У XVII ст. крім зовнішньої торгівлі *Голландія надавала великого значення рибальству*. У цій галузі було зайнято 100—120 тис. осіб і до двох тисяч кораблів. Отримавши у спадок від ганзейців дуже прибуткову торгівлю оселедцями, Голландія забезпечувала ними всю католицьку Європу, яка і в XVII ст. продовжувала "страждати" від частих постів.

Добре розвинуте рибальство було надзвичайно прибутковою справою для купців і судновласників, справжнім "золотим дном", що у свою чергу стимулювало розвиток торгівлі, суднобудування, виробництво парусини і т. ін.

4. Голландія у XVII ст. *вирізнялась високим ступенем розвитку суднобудування*. Ця невелика республіка (площа 25 тис. км² і населення 2 млн осіб) мала у XVII ст. флот, який і за кількістю, і за тоннажем переважав флот усієї Європи. Всесильний кардинал Рішельє заздрив військово-морській могутності Голландії, яка мала близько тисячі тільки військових кораблів, а Франція менше десяти. Взагалі голландський флот налічував 15 тис. кораблів і 150 тис. моряків, що становило 75 % світового флоту. Тільки у

двох містах, Амстердамі й Зандамі, налічувалось близько 130 корабельень. Будівництво кораблів коштувало в Голландії в 1,5—2 рази дешевше, ніж в Англії, і набагато дешевше, ніж у всіх інших країнах Європи. Тому голландці будували кораблі майже для всіх європейських країн, у тому числі для Англії, Росії, Речі Посполитої та ін. Центрами суднобудування були Саардам і Роттердам. Канатні, парусні, паперові, скляні й деревообробні мануфактури, лісопилки були майже в кожному місті. На будівництві флоту працювали тисячі теслярів, столярів та інших майстрів. У XVII ст. Голландію було визнано центром світового суднобудування.

5. Значного розвитку в Голландії у XVII ст. набула також *текстильна промисловість*. Її центрами стали Лейден і Харлем. Саме в цій галузі народного господарства у Голландії вперше виникли мануфактури всіх трьох типів. Однак, на відміну від Англії, де у XVII ст. більше була розвинута розсіяна мануфактура, у Голландії поширення переважно набула централізована мануфактура. Голландські ткацькі мануфактури виготовляли тонку тканину, відоме голландське полотно, парусину, плюш, тканини з льону, шовку, і все це справедливо вважалось у тогочасній Європі першосортним. Фландрійські ткацькі верстати були відомі ще з часів середньовіччя і відзначалися високою досконалістю.

6. Капіталістичні форми активно впроваджувались і в *сільське господарство* Голландії, що знайшло своє втілення у передовій для того часу агротехніці, товаризації сільськогосподарської продукції і виробництва, капіталістичній оренді, великих тваринницьких фермах, інтенсивному садівництві. Голландці стали більше вирощувати культури, які приносили найбільший дохід: льон, коноплі, рапс, хміль, тютюн, ті, що використовувалися для виготовлення барвників — пастель і марену. Це було пов'язано з розвитком такої галузі промисловості, як кінцева обробка і фарбування сирового сукна, що постачалась в основному з Англії. За допомогою гребель, дамб і насипів у моря і болота було відвоєвано тисячі гектарів землі (так звані польдери) для сільського господарства. Зовсім не випадково про голландців говорять, що вся земля — справа рук Господа Бога, і тільки Голландія — справа рук самих голландців. Уже в XVI ст. голландці стали вирощувати кормові культури, застосовувати дренаж, мінеральні добрива.

Таким чином, у XVII ст. Голландія була найбільш розвинутою країною у галузі промисловості та сільського господарства. Її столиця Амстердам була торговим і фінансово-кредитним центром не тільки Західної Європи, а й всього світу.

Причини втрати економічного лідерства

Наступне століття для розвитку економіки Голландії було не таким успішним. Уже в першій половині XVIII ст. вона починає відставати в економічному розвитку від Англії і втрачати лідерство у світовій торгівлі. Різко скоротились рибальство і суднобудування. Якщо в середині XVII ст. в море кожного року виходило 1500—2000 риболовних суден, то через століття — не більше 200.

На найбільших судноверфях кількість закладених кораблів зменшилася за XVIII ст. у 10—15 разів. Дуже скоро англійський флот і фабрики обійшли флот і мануфактури Голландії.

Утримувати торгові позиції голландській буржуазії певний час допомагали широкі торговельні і фінансові зв'язки. Навіть наприкінці XVIII ст. більше 80 % зерна, значну частину лісу, який експортувався зі Східної Європи, у тому числі з Білорусі, перевозили голландські кораблі. Проте в цілому голландський торговий капітал уже в середині XVIII ст. потрапив у велику залежність від англійського промислового капіталу.

Причини економічного відставання Голландії у XVIII ст. були такі.

1. Слабкість її промислової бази, тому що для розвитку фабричної промисловості, особливо важкої і металопереробної, Голландії не вистачало території, робочих рук і сировини. У той час, коли в Англії різко зростає частка важкої промисловості, швидко розвивається фабрична система, упроваджуються машини, промисловість Голландії продовжує залишатися на стадії мануфактури.

2. Намагання підприємців країни йти протореною доріжкою торгового збагачення і недостатня увага до промислового виробництва. За часів промислового капіталізму Голландія продовжувала залишатися "торговою республікою", але такі республіки вже віджили свій вік.

3. *Безкінечні війни* Людовіка XIV, що завдавали казни Голландії та її території великих збитків.

Але слід підкреслити: економічне відставання цієї першої в Європі буржуазної республіки не мало характеру глибокого занепаду, тієї економічної катастрофи і зубожіння, що пережили свого часу Іспанія й Італія.

Таким чином, економічне зростання Голландії в епоху первісного нагромадження капіталу в основному спиралося на фундамент посередницької торгівлі. У міру того, як в інших країнах Західної Європи здійснювалось капіталістичне промислове виробництво, орієнтація голландської буржуазії на пріоритетний розвиток торгівлі зумовила у XVIII ст. застій і економічне відставання народного господарства “Сполучених провінцій Нідерландів”.

Основні поняття і терміни

Алькабала, польдери, асигнація, монополія, ересь, акціонерна спілка, акція, дивіденди, дукат.

7.2. “Революційний” шлях становлення промислового капіталізму в Англії

**Ліквідація пережитків
феодалізму**

Важливою подією у становленні і розвитку капіталізму в Англії стала *буржуазна революція 1640—1660 рр.* Це була перша буржуазна революція “європейського масштабу”, яка завдала нищівного удару по феодализму і відкрито проголосила буржуазні порядки, проклала дорогу швидкому розвитку капіта-

лізму. Вона мала великий вплив на послаблення і в подальшому на ліквідацію пережитків феодалізму в інших країнах Західної Європи у XVII—XVIII ст.

Економічні передумови Англійської буржуазної революції такі.

1. Розвиток промисловості на капіталістичних засадах. За століття (1551—1651) видобуток вугілля в Англії збільшився у 14 разів і досяг 3 млн т, що становило в той час 4/5 усього видобутку вугілля в Європі. Видобуток залізної руди збільшився у 3 рази, а свинцю, міді, олова і солі — у 6—8 разів. Швидко розвивалось ткацтво, особливо виробництво шерсті, яка в середині XVI ст. в англійському експорті тканин посідала основне місце. Якщо в середині XV ст. було вивезено 32 тис. мішків шерсті та близько 5 тис. кусків тканини, то в середині XVII ст. — 122 тис. кусків сукна і тільки 5—6 тис. мішків шерсті. У 1614 р. експорт шерсті взагалі заборонили.

2. Активізація і розвиток торгівлі. Уже в XVI ст. в Англії складається національний ринок. Виникають торгові компанії. Крім заснованої ще на початку XVI ст. компанії “купців-авантюристів” (товариство, яке почало здобувати чужоземні ринки для англійської вовни та сукна) у другій половині XVI ст. з’явилися Московська (1555), Східна (1579), Марокканська (1585). Упродовж XVI—XVIII ст. Англія у боротьбі з Нідерландами, Францією здобула значні території у Північній Америці, перетворивши їх у сировинний придаток та ринок збуту своїх товарів. Сюди з метрополії збували товари за монопольними цінами, а колоніальні товари скуповувались за безцінь. До початку революції зовнішньоторговельний оборот Англії збільшився порівняно з початком XVII ст. вдвічі. Уже в 1700 р. до Лондона щорічно прибувало більше 1300 кораблів. Він став центром європейської торгівлі. На відміну від своїх попередників Лондон був уже не просто торговим містом, а центром національної англійської економіки.

3. Різке зростання попиту на промислові товари у зв’язку з розвитком зовнішньої торгівлі. Стара цехова система була неспроможна забезпечити цей попит, поступаючись місцем мануфактурам у гірничій, ткацькій промисловості, суднобудуванні,

виробництві зброї та інших галузях. Найбільш поширеною формою капіталістичної промисловості до революції була розсіяна, а не централізована, мануфактура, бо цехова система заважала підприємницькій діяльності. Тому багаті підприємці прагнули до села, де селяни поповнювали собою армію найманих домашніх робітників.

4. Активне впровадження капіталістичного виробництва у сільському господарстві. Аграрний сектор економіки Англії XVI—XVII ст. у розвитку капіталізму багато в чому випереджав промисловість. Значне зростання товарності землеробства і тваринництва, осушення боліт, меліорація, запровадження травосіяння, використання органічних добрив, удосконалення плуга, сівалки, розповсюдження агрономічної літератури, збільшення попиту на шерсть, хліб, молоко — все це приваблювало до села багатьох заможних людей, які потім стали капіталістичними фермерами. Формуванню земельної власності буржуазного типу значною мірою сприяла Реформація, внаслідок якої в країні було закрито 3 тис. католицьких монастирів. Їхні землі підлягали конфіскації на користь держави і продавались на комерційній основі лендлордам. Рядові монахи поповнювали лави обезземелених. Монастирські приміщення часто використовували для створення ткацьких мануфактур.

5. Розшарування селянства. У XVII ст. земельні володіння заможних фригольдерів ставали все більш подібними до буржуазної власності. Дрібні фригольдери за своїм майновим станом були ближче до копігольдерів і боролися за збереження селянських наділів, общинних земель, скасування права лендлордів на сільську землю.

У майновому відношенні серед копігольдерів було велике розшарування. Значна частина цієї категорії англійських селян ледве зводила кінці з кінцями. Відчутно зросла частка безземельних селян — лізгольдерів, котерів, пауперів. Але, незважаючи на широке впровадження капіталістичних відносин у місті та селі, у середині XVII ст. Англія залишалась аграрною країною й істотно відставала від Голландії у розвитку промисловості, транспорту, торгівлі. Англійська буржуазна революція 1640—1660 рр. дала сильний поштовх первісному нагромадженню капіталу, тобто “розселенню” англійського села, пере-

творенню селян у найманих працівників, посиленню обезземелювання, прискорила заміну селянських земель великими фермами капіталістичного типу, забезпечила повну свободу дій буржуазії і замінила феодальну монархію буржуазною.

Розвиток капіталістичного виробництва

Швидкий розвиток капіталістичних відносин на селі після революції відбувався одночасно зі змінами у промисловості. У XVIII ст. мануфактурна система зайшла в глухий кут, підійшла до меж своїх можливостей. Ручна техніка своє віджила і стала перешкодою на шляху розширення виробництва. Була необхідна нова технічна база, адекватна капіталістичному виробництву.

Впровадження машинної технології раніше за інші галузі в Англії розпочалось у бавовняній промисловості. Збільшення попиту на бавовняні тканини негативно впливало на розвиток виробництва сукна. Почалась гостра конкуренція між шерстяною і бавовняною промисловістю, де була зайнята третина промислового населення. Як монополісти у виробництві тканин, сукнарі особливо не намагалися удосконалювати виробництво. Навпаки, їх конкуренти, прагнучи потіснити сукнарів на ринку, раніше за інших подолали економічні обмеження мануфактурної системи і, використовуючи машини, незабаром випередили виробництво сукна.

Слід зазначити також позитивний *вплив держави* на розвиток мануфактурного виробництва. Держава стимулювала розвиток мануфактурного виробництва ексклюзивних товарів, під виглядом уніфікації цехових правил ослабляла монополію цехів. Вона ставала великим замовником масової однорідної продукції для армії, здійснювала законодавче регулювання відносин підприємців з майстрами-надомниками і робітниками централізованих мануфактур, а саме регламентувала мінімальний рівень заробітної плати, максимальну тривалість робочого дня, забороняла робітникам до закінчення договору покидати господаря і т. ін. Проводилась політика протекціонізму.

Відчутні зрушення відбувалися і в інших галузях економіки. Так у 1700—1788 рр. річна виплавка чавуну і видобуток

кам'яного вугілля зросли у 4 рази. Успішно розвивалися паперові, скляні, металургійні, суднобудівні мануфактури. Англія у середині XVIII ст. вийшла на перше місце у світі з випуску промислової продукції.

Торгівля

Держава під натиском революції сприяла також розвитку зовнішньої торгівлі.

У 1651 р. було прийнято *Навігаційний акт Кромвеля*, який зобов'язував доставляти товари в Англію з Азії і Америки тільки на англійських суднах, а з європейських держав — на суднах англійських або країн-експортерів. Навігаційний акт сприяв розвитку англійського суднобудування та мореплавства і був спрямований на підрич монопольного становища Голландії. Реалізація його у другій половині XVII ст. призвела до ряду англо-голландських воєн. Успішне завершення їх зробило Англію найбільшим у світі морським і торговим центром. Положення Навігаційного акта потім були розширені в актах 1660, 1663, 1672 і 1696 рр. Ґрунтуючись на принципах меркантилізму, вони відіграли велику роль у розвитку зовнішньої торгівлі. Їх скасували лише в середині XIX ст. у зв'язку з досягненням Англією промислової гегемонії у світі та переходом до вільної торгівлі. У цей час Англія вже обігнала за масштабами колоніальної та торгової експансії Нідерланди, відвоювала у Франції її найважливіші володіння, захопила Індію і перетворилася на світову колоніальну імперію.

Після революції розпочався активний процес укріплення великої земельної власності. Наприкінці XVIII ст. англійське селянство зовсім зникло з історичної арени, а середні розміри земельної власності становили вже 300 акрів (акр = 0,4 га), тоді як наприкінці XVII ст. вони становили 70 акрів і половина земель була в руках селян.

Розвиток фермерства

На відміну від королівського уряду, який гальмував процес огородження, щоб зберегти основну податкову і військову силу — селянство, англійський парламент протягом XVIII ст. прийняв більш як 2,5 тис. законодавчих актів про огородження. Вони стосувались 5 млн акрів земельної площі. З прийняттям закону (1800) про пере-

творення общинної власності селян у приватну власність лендлордів процес огороження завершився.

Укріплення земельних наділів прискорило перехід сільськогосподарства на капіталістичні основи. Зігнання селян із землі давало лендлорду можливість ширше використовувати нову сільськогосподарську техніку або здавати землю за таку високу орендну плату, яку селянин вже не міг сплатити. Тому селян все більше заміняли великі фермери, які вели господарство по-капіталістичному, з використанням досконалішої агротехніки і найманої робочої сили, що вимагало значних вкладень капіталу. Вводились чотирирічна сівозміна і чергування різних культур — зернових, коренеплодів, трав, більш глибока оранка і старанний обробіток ґрунту, боротьба з бур'янами, використання органічних та мінеральних добрив і т. ін. Це привело до зростання врожайності зернових культур. У XVIII ст. Великобританія вивозила 20 % урожаю. Помітнішими стали досягнення у тваринництві. Входили у практику стійлове утримання великої рогатої худоби, овець, їх більш повноцінна годівля зимою тощо. Англія стала країною класичного фермерського господарства.

Фінанси

У XVIII ст. англійський фінансовий капітал почав панувати у діловому світі.

Відкритий у 1694 р. **Англійський банк** став важливим засобом збагачення буржуазії за рахунок платників податків. Створений для кредитування воєнних витрат, в обмін на кредити англійського уряду банк отримав низку привілеїв, у тому числі власне право випускати банкноти і карбувати монети, які до 1797 р. обмінювалися на золото.

Паперові гроші обертались в обігу нарівні з металевими. Їх приймали особи, які не мали вкладів у банках, оскільки їх оплата гарантувалася. Також з'явилась ще одна новинка — банківські чеки, тобто доручення вкладника своєму банкірові сплатити пред'явнику певну суму за рахунок його вкладу в банку. У XVIII ст. чеки у Лондоні настільки поширились, що в 1775 р. лондонські банкіри заснували розрахункову палату для погашення чеків шляхом взаємних зарахувань (так званий кліринг).

Англійський банк сприяв перетворенню Лондона у фінансовий центр Європи. Тут формувалися приватні банки. У 1807 р.

у Лондоні їх було уже 73. У провінціях з'явилися сільські банки або банки графств.

Таким чином, до середини XVIII ст. англійський капіталізм вступив у новий період розвитку. Мануфактурна стадія розвитку капіталістичного виробництва вичерпала свої можливості. Для переходу до фабричної форми виробництва були всі необхідні передумови. Склалася велика армія найманих виробників, підготовлених для роботи на машинах. У руках багатьох підприємців накопичилися великі кошти, які регулярно поповнювались за рахунок пограбування колоній, прибутків підприємства тощо. Ці кошти стали важливим джерелом індустріалізації Англії, давши їй змогу раніше від інших країн здійснити промисловий переворот.

Основні терміни і поняття

Буржуазна революція, економічні передумови буржуазної революції, Навігаційний акт, сировинний придаток, фригольдер, копігольдер, лізгольдер, котер, акр, огороджування, капіталістичний фермер, банкнота, чек, кліринг.

7.3. Господарство українських земель у XVII—XVIII ст.

Розвиток Лівобережжя та Слобожанщини

За рівнем розвитку промисловості й торгівлі Україна відставала від Німеччини, Англії та Нідерландів. І все ж на середину XVII ст. вже окреслився процес розкладу цехового ремесла і в багатьох промислах відбувалося зародження початкових форм мануфактурного виробництва. Особливо виразно подих нової цивілізації виявлявся, на відміну від Нідерландів і

Німеччини, не у промисловості й торгівлі, а у сільськогосподарському виробництві Півдня України. Адже становлення козацького стану супроводжувалося розвитком якісно нового типу господарства — за сутністю фермерського. І суперечність між ним і наступним фільварково-панщинним господарством, яке ґрунтувалося на праці закріпаченого селянина, стала однією з головних причин соціального вибуху в 1648 р.

Створена після Селянської війни (так ще названо війну 1648—1654 рр.) *нова модель соціально-економічних відносин* мала свої особливості. Було ліквідовано, за незначним винятком, велике й середнє землеволодіння, феодально-панщинну систему господарювання й кріпацтва. Більшість земельного фонду вигнаних феодалів, королівщини й католицької церкви перейшла у власність державного сектору. Зросло землеволодіння православних монастирів, захищене від свавілля козаків та селян гетьманськими універсалами. Ними ж дарувались села, млини та ін. Київська митрополія була одним із найбільших землевласників. Започатковано становлення гетьманського й старшинського землеволодіння, завершується процес утвердження козацької земельної власності. Значна частина земель перейшла до рук селян, котрі виступали її співвласниками нарівні з державою. Було шляхетське землеволодіння, закріплене гетьманськими універсалами, а пізніше договорами гетьманів України з московськими царями.

Старшинське землеволодіння зростало шляхом займанщини неосвоєних ґрунтів або купівлі, для збільшення їх розорювали “дикі поля”, вирубували ліси і засновували нові хутори. Пізніше — в основному шляхом купівлі землі, гетьманських наділів і царських привілеїв. Старшинські володіння охоплювали найбільше Чернігівщину і Київщину. За універсалами гетьмана монастирі одержали понад 80 маєтків, шляхта — майже 50, старшина — 20. Магнато-шляхетське землеволодіння збереглося на території західноукраїнських земель.

Тогочасне старшинське володіння землею мало *дві форми: приватно-спадкову та тимчасово-умовну*. Характерною рисою спадкового (“вічного”) володіння була його незалежність від службового становища. Як правило, воно виникало у процесі купівлі-продажу, обміну, дарування, застави, при торгових операціях, що

фіксувалися у відповідних юридичних документах. Тимчасово-умовне (“рангове”) володіння землею мало іншу природу та спосіб формування — ділянки видавалися за службу на певний термін або ж “до смерті”. Формально це була власність Війська Запорізького і рангові землі передавали у володіння Генеральної військової канцелярії.

Гетьманський уряд стимулював, підтримував процес зростання та зміцнення старшинської земельної власності. Іншу позицію зайняла Росія. Щоб ліквідувати практику стихійної “займанщини” і посилити контроль за процесом зростання старшинського землеволодіння царський уряд запровадив порядок наділення і затвердження придбаних земель виключно за царськими указами. За цих обставин у 30-ті роки XVIII ст. понад 35 % орних земель Гетьманщини вже перебували у приватній власності старшини. У період гетьманства Д. Апостола (1727—1734) основний земельний фонд було роздано. У цей час межа між спадковим і ранговим володіннями практично стерлася. А у другій половині XVIII ст. центральна влада в Росії на місцях перестала визнавати “займанщину” юридичною підставою для володіння земельними угіддями.

У цей же період розпочинається *процес зростання землеволодіння* у руках російських поміщиків, який ще більше посилювався після ліквідації української державності. Найбільшими землевласниками стали О. Меншиков, П. Румянцев-Задунайський, Г. Потьомкін (42,2 тис. десятин) та інші російські вельможі, яким значно поступалися національні землевласники. Вони ж стали ініціаторами обмеження прав рядового козацтва і поступового закріпачення селян за російським прикладом.

Неймовірно тяжкі примусові каналні роботи, будівництво фортифікаційних споруд, воєнні низові походи тощо руйнували міцне козацьке господарство. Не маючи змоги власним коштом відбудувати військову службу, значна частина козаків змушені були виписуватися з козацького стану і займатися промислами, торгівлею, заробітчанством.

Ще гіршим було *становище селянства*. Наприкінці XVII ст. дедалі більшого поширення набуває феодална рента, зокрема відробіткова, інтенсивність якої у другій половині XVIII ст. сягає п’яти і більше днів на тиждень. Водночас збереглися грошова і натуральна ренти.

У другій половині XVIII ст. було проведено *секуляризацію монастирських маєтків* на Лівобережжі, у Слобожанщині й Півдні України. Більшість церковних угідь перетворилися на державну власність чи опинилися у руках світських можновладців.

У цей же період відбувається поступова заміна земельних податків грошовими, причому спостерігалась тенденція до швидкого зростання останніх на користь казни. Так, ще до 1765 р. не було чітко регламентовано державного податку. Консистенські збори, що стягувались як натурою, так і грішми, то збільшувалися, то зменшувалися (відповідно до умов і господарських можливостей самих посполитих). 1765 р. було запроваджено *"рубльовий оклад"*, якому підлягали всі двори селян, міщан, козаків-підпомічників, а також підсусідки.

За указом 1783 р. податком обкладалося вже все посполите населення чоловічої статі та рядове козацтво: міщани сплачували по 70 коп., казенні, замість робіт, і монастирські — по 1 рублю на рік, а козаки "на утримання військової їх служби, замість колишніх нерівних поборів, що залежали від волі начальства", — по 1 руб. 20 коп. Частина податей залишалася, згідно з цим же указом, у розпорядженні поміщиків "на кращий і господарський розсуд". З 1797 р. згідно з урядовим розпорядженням у межах реорганізованих Київського, Новгород-Сіверського, Чернігівського та Харківського намісництв загальнодержавний податок хлібом також замінювався на грошовий. Все це сприяло розвитку товарно-грошових відносин на території України, де не було власної національної грошової одиниці, карбування якої намагався започаткувати Б. Хмельницький ще восени 1652 р.

Правобережжя

Дещо інакше розвивалося сільське господарство на Правобережжі. Спустошені війною землі Правобережної України відроджувалися завдяки народній колонізації. Протягом кінця XVII — першої половини XVIII ст. на Центральному і Східному Поділлі та південно-східній Київщині осіли десятки тисяч переселенців з Лівобережної України, Молдавського князівства, білоруських земель та власне польського воєводства. Процес відбудови місцевої економіки розтягся на багато десятиліть.

Основний *земельний фонд Правобережної України* належав польським магнатам і шляхті, тут переважало велике поміщицьке землеволодіння. На початку XVIII ст. магнати Київщини володіли 75 % всіх дворів і відповідною кількістю земельної площі, тоді як дрібна шляхта — лише 1 %. Те ж було характерним для інших правобережних регіонів. Поряд з магнатсько-шляхетським володінням були землі понад Дніпром, від Києва до Чигирина, які за умовами “Вічного миру” мали залишатися незаселеною нейтральною територією. Незважаючи на заборону, тут засновувались козацькі хутори, розвивалося селянське господарство. Частина земельного фонду Правобережної України стала також здобутком українського селянства та козацтва, які освоювали відвойовані у шляхти райони. Тут селяни вільно продавали і дарували свої “дідичні” поля, луки, ліси, сади, ставки та хутори іншим селянам та міщанам.

Після довгих років “козацьких воєн” польська шляхта повернулась до своїх маєтків. Внаслідок відновлення не тільки батьківських володінь, а й захоплення королівських та колишніх шляхетських земель на середину XVIII ст. майже 40 магнатських родин контролювали 80 % території Правобережжя. Тут поміщики змушені були оголошувати так звані *слободи*, за якими селяни, що оселилися на панській землі, на певний час звільнялися від усіх повинностей. В інструкції війтам Київського староства за 1766 р. зазначалося: “Від всіляких повинностей, як замкових, орендних, так і громадських, звільнити до 6 років”.

У цей час господарство функціонувало на основі фільварково-панщинної системи, яка в середині XVIII ст. набула поширення на всій території Правобережжя. Існувало три *види маєтків*: у першому переважали слободи, грошова рента (чинш) і продуктивний податок; у другому — поряд з чиншом запроваджувалася відробіткова рента (панщина); у третьому — переважала панщина.

В економічному житті більшості земель Правобережжя, як і раніше, основну роль відігравало *землеробство*, досить розвиненим було тваринництво. Сіяли жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, льон і коноплі, розводили корів, волів, свиней, овець і коней. Заможні селяни Правобережної України, незважаючи на різні перешкоди, вивозили продукти власного господарства на ринки Лівобережжя. Потоцькі, Чарторійські, Сангушки, Ос-

солінські, Жевуські, експортуючи продукти фільваркового виробництва через порти балтійського узбережжя до Західної Європи, користувалися монопольним правом на продаж власних товарів для внутрішнього ринку. Крім того, магнати мали право обмежувати, а в деяких випадках і забороняти селянську торгівлю, що негативно впливало на розвиток товарно-грошових відносин. Ці заборони поступово вели до повторного закріпачення селян, які після закінчення пільгових років у слободах змушені були виконувати грошову та відробіткову ренти.

Проте, попри всі негаразди (неврожаї, стихійні лиха, епідемії тощо), сільське господарство розвивалося. У другій половині XVII — першій чверті XVIII ст. збільшення попиту на сільсько-господарську продукцію зумовило значне розширення обробних площ, відбулось *поглиблення спеціалізації* окремих районів. Лівобережжя та Слобожанщина спеціалізувалися на вирощуванні жита; Волинь — пшениці; Полісся — льону й конопель, землі між Дністром і Прутом — тютюну, який переважав і на всеросійському ринку. Розвиток товарно-грошових відносин сприяв збільшенню посівів технічних культур, зокрема тютюну, льону, конопель. Сталися позитивні зрушення у системі обробітку ґрунту, хоча розвивалося сільське господарство переважно екстенсивним методом.

Відбулися суттєві зрушення не тільки в аграрному секторі, а і якісні та кількісні зміни в інших секторах економіки — промисловості, торгівлі, фінансах. Основу тодішнього промислового розвитку в Україні становили ремесло та промисли. Характерними рисами ремісничого виробництва цього періоду були: по-перше, розширення сектору ремісничих спеціальностей (якщо у першій половині XVII ст. їх налічувалося 270, то наприкінці — вже 300); по-друге, поглиблення спеціалізації ремесла (існувало 34 спеціальності з деревообробки, 25 — будівельної справи, 17 — виробництва одягу тощо); по-третє, втягнення ремесла у процес товарно-грошових відносин.

Ремісничє та мануфактурне виробництво

Нові явища особливо виразно виявилися у мануфактурному виробництві, яке розвинулось на базі дрібних селянських промислів і міського ремесла. Саме поява та функціонування

мануфактур впливали на руйнацію старих відносин і заміну їх більш прогресивними — буржуазними. Відхід від землеробства, а також праця у наймах на підприємстві чи підробітки “в людях” перетворювала велику частину населення у пролетаризовану масу, яка сприяла зростанню міст в Україні. У нових товарно-грошових умовах, завдяки розвитку ремесла та торгівлі, містечко давало панові прибуток у 5—10 разів більший, ніж село. Уже у середині XVIII ст. кількість міст і містечок порівняно з XVII ст. зі 100 до 200 зросла в Лівобережній Україні.

Провідними промислами в українських землях цієї доби було млинарство, винокуріння, селітроваріння, чумацтво. У виробництві починають впроваджувати примітивні механізми, які використовували силу води та вітру. Особливу роль відіграло широке запровадження у виробничий процес водяного колеса, що зумовило перехід від ручного виробництва до механізованого. Наприкінці XVIII ст. з'явилися перші доменні мануфактури, на яких спочатку виплавляли чавун, а потім сталь.

В Україні значного розвитку набула у XVIII ст. *централізована мануфактура*. Тільки в текстильній галузі у другій половині XVIII ст. працювало майже 40 таких мануфактур. Вони були казенними, посесійними, вотчинними та купецькими. До введення кріпацтва у 1783 р. приватні мануфактури Лівобережжя та Слобожанщини використовували вільнонайману працю. Частину казенних підприємств держава передавала найбільш умілим, чесним і багатим підприємцям. Їм надавались позики на пільгових умовах, землі багаті корисними породами і лісами, підневільна робоча сила. Указом 1721 р. дозволялося купувати до заводів села і продавати заводи також з людьми. Ця категорія робітників отримала назву посесійних. Появу державних мануфактур зумовила передусім відсутність значних капіталів у приватних осіб. Ці підприємства обслуговували державні, насамперед воєнні, потреби. Уже у 1785 р. 57 % їх перейшло до рук приватних підприємців.

Головною підтримкою мануфактурного виробництва були кріпосні порядки. І казенні, і приватні заводи, особливо металургійні, забезпечувались підневільними робітниками. Практикувалась “приписка” до інших мануфактур цілими селами і лише найбільш кваліфіковані робітники, як правило, були найманими.

Виробничу сферу доповнювала значна кількість вотчинних мануфактур, де панщину відпрацьовували панські селяни. Вони переробляли сільськогосподарську сировину, вироблену в самому маєтку (фільварку).

Таким чином, за своєю економічною природою і характером застосовуваної праці українські мануфактури Лівобережжя у XVIII ст. були кріпосними, змішаними або капіталістичними. На казенних мануфактурах застосовувалась праця державних або посесійних селян, на вотчинних — кріпосних селян. У другій половині XVIII ст. купецькі, а також селянські мануфактури почали широко залучати найману працю.

Торгівля

Важливу роль у розвитку товарно-грошових відносин відігравала торгівля. Основними місцями, де відбувалися товарно-грошові операції, були ярмарки, базари та торги. В Україні наприкінці XVII ст. на Лівобережжі збиралося 390 ярмарків, у Слобожанщині — 271. З відродженням Правобережжя у 40—60-х роках XVIII ст. відбулося 42 ярмарки. Як правило, ярмарки збиралися кілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Збільшилась кількість торгів і базарів та днів їхнього проведення. На кінець XVIII ст. в Україні щорічно їх проводилося понад 16 000. Найбільші та найбагатші за асортиментом продукції ярмарки були у Києві, Ромнах, Ніжині, Кролевеці, Стародубі, Харкові, Сумах, Львові. На Хрещенський контрактний ярмарок у Києві, відкритий 1797 р. замість ярмарку в Дубно на Волині, приїжджали близько 5000 осіб. Товарообіг ніжинських та роменських ярмарків сягав 4 млн рублів. Наприкінці XVIII ст. ярмаркову торгівлю витіснила постійна торгівля у лавках, магазинах, а також щотижневі торги, що свідчило про зростання внутрішнього ринку.

Наступною ланкою системи внутрішньої торгівлі після ярмарків були *торги*, які спеціалізувалися на продажу певного товару (Глухів — хліба, Ромни — тютюну, Львів — худоби тощо). На них скуповували товар для оптового продажу на ярмарках.

На території України велась також *транзитна торгівля*. Купці Росії відвідували ринки країн Західної Європи та Балкан. Важливе значення мали торговельні зв'язки з країнами

Сходу. Через Україну з Росії везли на Схід залізні вироби, лляні та конопляні тканини, сукно, шкіру, папір, посуд і т. ін. Ввозили фарбники, предмети розкоші (дорогі тканини, вина, каву і т. ін.) з Європи, чай, шовкові й бавовняні тканини — з Китаю, худобу, бавовняні тканини, смушок, урюк — із Середньої Азії. Значна частина цих товарів осідала на ринках України. До середини XVIII ст. зовнішня торгівля в основному розвивалась через головний балтійський порт — Гданськ. Здобутий у другій половині XVIII ст. вихід до Чорного моря дав можливість розширити торгові операції через Одесу, Таганрог, Севастополь та ін. До кінця XVIII ст. зовнішній товарообіг зріс майже у п'ять разів (з 24 млн до 110 млн рублів).

Таким чином, незважаючи на те, що російський царат в особі Петра I та Катерини II фактично скасував вільну українську торгівлю, у XVIII ст. вона мала важливе значення у товаризації виробництва і формуванні внутрішнього ринку. На селі торгівля розвивалася повільно: ще не було постійних магазинів і лавок. Тут діяли офені (коробейники), які носили весь свій товар на руках (у коробці), більш заможні мали підводи. Гальмувала розвиток торгівлі й відсутність хороших шляхів сполучення. Головним видом транспорту залишалась підвода. Тільки у 20-х роках XIX ст. з'явилися перші пароплави на Дніпрі, а у 60-х роках було прокладено перші залізниці: 1861 р. — Львів — Перемишль, 1865 р. — Одеса — Балта.

Грошовий ринок

Розвиток промисловості та ремісничих виробництв, внутрішньої і зовнішньої торгівлі потребував реформ у грошовому обігу. В XVII ст. на території України в обігу залишались празькі гроші, литовські та польські динарії, півгрошові монети, срібні талари та ін. З проведенням реформи монетної справи в Росії у 1700—1704 рр., в основу якої поклали десятковий принцип (рубль, гривеник, копійка), на території України російські гроші стали основними у грошовому обігу. Випускалися мідні, срібні та золоті монети. Проте однією з негативних економічних акцій російського уряду було збування на території українських земель “лихих” мідних грошей, щоб срібні й золоті по можливості залишались в обігу в Росії і зосере-

джувались у державній казні. А сам срібний рубль для полегшення зовнішньоторгових операцій було прирівняно до талера.

У 1769 р. російський уряд почав випускати паперові гроші — асигнації вартістю 25, 50, 75 і 100 рублів. До кінця XVIII ст. курс асигнацій впав до 68 коп. З 1786 р. вільний обмін їх на срібні гроші призупинився, що ще більше знецінило їх. Таким чином, наприкінці XVIII ст відбулося об'єднання грошових систем Росії й України в єдину грошову систему, що в цілому мало позитивний вплив на розвиток виробництва і торгівлі.

У середині 50-х років XVIII ст. почалося *формування банківської системи*. Особливістю її було те, що на відміну від західноєвропейських банків, створених багатими купцями, лихварями, в Україні, як і в Росії, банки засновувала держава. Банківські позики з великими відсотками (Дворянський банк — 6 % річних) під заставу землі і селянських душ надавались на три роки, з 1786 р. — на 20 років. Проте значну їх частину українське дворянство спрямовувало не на поліпшення господарства, а на споживацькі витрати, що гальмувало прогресивний соціально-економічний розвиток України і розорало народні маси.

Отже, наприкінці XVII — у XVIII ст. характерними рисами економічного розвитку українських земель були: зростання великого феодалного землеволодіння; обезземелення селянства, його закріпачення; розбудова й відокремлення міст від сіл; поступальний розвиток селянських промислів і міського ремесла, на базі яких виникали мануфактури; формування національного ринку. Названі процеси, на відміну від інших держав, відбувалися в умовах бездержавності на Правобережжі та прогресуючого обмеження автономії на Лівобережжі. Включення українських земель до складу іноземних держав, підпорядкування української економіки впливові та владі останніх суттєво гальмували та деформували поступальний розвиток.

Основні терміни і поняття

Займанщина, грошова рента, дідичі, фільварок, ярмарок, офені, рубль.

7.4. Англія — батьківщина промислової революції

Передумови промислового перевороту

Однією з перших країн, де розпочався промисловий переворот, була Великобританія (60-ті роки XVIII ст.). Основні його передумови такі.

По-перше, значне *нагромадження капіталу*, зосередженого у руках невеликої кількості людей, здатних надавати державі засоби для ведення війни. Воно відбувалося завдяки швидкому розвитку торгівлі, відкритому пограбуванню Індії, переходу сільського господарства на капіталістичний шлях.

По-друге, *результати Англійської буржуазної революції* (1640—1688), насамперед усунення перешкод для розвитку капіталістичних відносин.

По-третє, *іноземна конкуренція*. Зокрема, в цей період Англія відчувала деякі труднощі у збуті на світовому ринку свого металу, бавовняних тканин, де серйозну конкуренцію їй становили Росія, Швеція та Індія з її традиційно якісними і яскраво розфарбованими природними барвниками ситцями. Перемогти конкурентів можна було лише за умови налагодження фабричного виробництва і випуску більш дешевої і якісної, а отже, і більш конкурентоспроможної продукції.

По-четверте, нагромадження капіталу супроводжувалось *зростаючими можливостями* його вигідного використання. Майже всі війни XVIII ст. супроводжувалися захопленням нових колоній. У раніше здобутих колоніях зростало багатство і збільшувалось населення. Колоніальна експансія Англії розширяла ринки збуту для її промислових товарів.

Збільшення колоніального багатства і розширення торгівлі забезпечували зростаючий ринок для британських товарів, який вже не могла наситити домашня промисловість через ручні методи виробництва. Великі та затяжні війни XVIII ст., що велись регулярними військами, не лише приводили до безперервного

попиту на британські товари, а й викликали попит на спеціальні, стандартизовані товари. Основним предметом експорту було сукно, яке у 1700—1770 рр. в експорті становило 25—30 %, тканини певного сорту і кольору, необхідні для обмундирування, чоботи, гудзики, боеприпаси, рушниця, штики.

Пошуки вирішення проблеми масового виробництва товарів сприяли зростанню технічних винаходів у кінці XVIII ст., а нагромадження капіталу досягло рівня, за якого стало можливим їх впровадження і перехід до масового виробництва.

Створення колоніальної імперії 130 конфліктів, у яких Англія брала участь у XVIII ст., були пов'язані з колоніальними питаннями. Але завершальним етапом у створенні колоніальної імперії Англії виявилась її участь у Семилітній війні (1756—1763), з якої вона вийшла більш могутньою державою, розширивши свої територіальні володіння. Франція зберегла лише 5 здобутих міст в Індії, а з Північної Америки її повністю витіснили. Колосальні прибутки Англія отримувала від работоргівлі — близько 20 тис. негрів за рік вивозили англійські работорговці до Південної Америки і до південних колоній Північної Америки.

До середини XIX ст. Англія стала центром великої колоніальної імперії, скориставшись сприятливою обстановкою після поразки наполеонівської Франції (1815) — головного суперника на колоніальному терені. Погрозою і підкупом, війнами і дипломатією, вбивствами і шахрайством Ост-Індська компанія до кінця 40-х років завершила *загарбання Індії*, де проживало майже 70 % населення всієї Британської імперії. У 1813 р. монополію на торгівлю з Індією (яка належала Ост-Індській компанії) було скасовано. Парламентським актом 1833 р. компанію було збережено лише як адміністративний та військовий орган, а в 1858 р. її було ліквідовано.

У 1819 р. було захоплено Сінгапур, у 1839 р. — Аден, який став опорним пунктом для підкорення племен півдня Аравійського півострова. У цей же період було зроблено вирішальний крок до *оволодіння неосяжним китайським ринком*. Острів Гонконг за Нанкінською угодою (1824) було передано Англії у "довічне володіння". У 1852—1853 рр. було захоплено і приєднано до Індії всю Південну Вірму. Початок нового етапу в

економічній експлуатації Індії поклато скасування торговельної монополії Ост-Індської компанії, яка значну частину своїх доходів отримувала від продажу в Англії екзотичних продуктів Сходу. Це сприяло зростанню експорту англійських фабричних товарів, зокрема бавовняної матерії. Якщо у 1813 р. він був мізерний, то у 20-ті роки досяг майже 2 млн ф. ст. за рік.

Особливий інтерес у англійців викликало узбережжя Західної Африки, звідки почали привозити пальмову олію, какао та інші цінні продукти і сировину. Головними статтями обміну з місцевим населенням слугували спиртні напої і вогнепальна зброя. Знайдене на цих територіях золото призвело до кількох воєн з метою загарбання земель, що закінчилися тільки в 1900 р.

У 1840—1860 рр. воєнно-політична експансія Англії забезпечила нові ринки для англійських фабрикантів в Афганістані та Ірані.

Протягом першої половини ХІХ ст. англійські колонізатори порівняно швидко “опанували” Австралію. З кінця ХVІІІ ст. до 60-х років туди було вивезено 155 тис. засланих.

Найбільш значною з колоній Англії залишалась *Канада*, в якій до середини ХІХ ст. проживало вже близько 2,5 млн осіб і куди йшов найбільший потік емігрантів.

Зростання впливу Англії на Середньому Сході призвело до загострення її відносин з Росією, а згодом і до прямого воєнного конфлікту. Головним результатом Кримської війни (1853—1856) для Англії було рішення про нейтралізацію Чорного моря.

Таким чином, до середини ХІХ ст. остаточно сформувалася колоніальна імперія Англії, хоча загарбання нових територій і ринків збуту продовжувалось. Створення колоніальної імперії сприяло ще більшому зміцненню економічної могутності Англії.

Розвиток капіталістичного фермерства

Згадуючи досягнення в розвитку промисловості Англії, слід зазначити, що у ХVІІІ ст. вона була переважно сільськогосподарською державою. Щоб стимулювати розвиток кормової бази і експорт зерна, уряд у 1660 р. увів високі мита на імпорт хліба, худоби, м'яса, із 1689 р. — на пшеницю, що вивозилась, сплачувалась урядова премія у 5 шилінгів за квартал (2,9 л), якщо ціна на неї не перевищувала 48 шилінгів, за винятком

неурожайних років. Прийнято закон про осілість для забезпечення сільського господарства робочою силою. Відповідно до нього сільськогосподарським робітникам заборонялося самостійно покидати приходи, де вони працювали за наймом. За надлишку робочої сили парафіяльна влада могла її висилати. Така політика сприяла збільшенню вирощування зернових у цілому, в тому числі на експорт. Так, у 1706—1725 рр. експортували 5,4 млн кварталів; у 1726—1745 рр. — 7 млн; у 1746—1765 рр. — 9,5 млн кварталів зерна.

Стабільний розвиток зовнішнього і внутрішнього ринків забезпечував сільському господарству постійний стимул для *удосконалення техніки*. Результати були особливо відчутні в східних і південно-східних графствах, де методи ведення сільського господарства були значно досконалішими порівняно з ще не обгородженими орними землями східної частини центральних графств і збут значно ускладнювався внаслідок відсутності зручних засобів наземного транспорту. Тільки пізніше, коли були збудовані канали і з'явився новий ринок збуту в зв'язку з індустріалізацією сусідніх районів — Йоркширу, Чорної Англії і Ланкаширу, огорожування набуло великого поширення і в центральних графствах. Починаючи з 90-х років XVIII ст. прогрес у сільському господарстві визначався його інтенсифікацією. Введено чотирирічну сівозміну, землю почали більш глибоко зорювати і мотижити, розпушування ґрунту проводили старанніше і землю очищали від бур'яну.

Створення кормової бази сприяло розведенню овець і великої рогатої худоби. Раніше вівці цінувались переважно за вовну, яку з них отримували, а велика рогата худоба використовувалась в основному як тяглова сила. Через нестачу кормів частину худоби вирізали, а решта голодувала протягом всієї зими. Тепер навчилися годувати худобу всю зиму без збитку для урожаю: вівчарство і утримування великої рогатої худоби стали прибутковим. Якщо середня вага овець, що продавалися у 1710 р. в м. Смітфілді, була 12 кг, а великої рогатої худоби — 167, то у 1795 р. — 36 і 360 кг відповідно.

Застосування нових методів скотарства дало змогу підвищити врожайність зернових. Вперше стало можливим отримання великої кількості органічних добрив як від систематичного ви-

пасання овець на ділянках, так і від великої рогатої худоби і свиней, яких відгодовували на фермах.

Удосконалювались і знаряддя праці. Уже в середині XVIII ст. застосовували рядкову сівалку, на початку XIX ст. — залізний плуг.

Але нововведення могли бути здійснені лише за умови вкладення в них великого капіталу. Для малих фермерських господарств вони були недоступні. Піонерами нових технологій у сільському господарстві стали заможні люди, головним чином багаті землевласники. Внаслідок цього технічна революція привела до соціальної, яка змінила структуру сільської Англії і сприяла подальшому прогресу в техніці.

Особливістю *огороджування* у XVIII ст. було те, що орні землі перетворювали у пасовиська для овець і відкриті поля, які спільно оброблялися, у великі ферми, де успішно розвивалося зернове і скотарське господарство. Крім того, на основі давніх, узаконених звичаями прав було огорожено велику кількість земель, що не оброблялися і використовувалися сільськими мешканцями під пасовища, для вирубування лісу і видобування торфу, а також багато пустирів. Малих фермерів-орендарів в окремих районах Англії поступово зганяли із землі або розорили орендною платою, яка в 4,5 і навіть у 10 разів перевищувала звичайну. Багато дрібних фригольдерів продавали свої землі у зв'язку з неможливістю конкурувати з удосконаленими методами ведення господарства, які застосовували їх багаті сусіди. Високі земельні податки спонукали лендлордів здавати в оренду свої маєтки великим фермерам-орендарям на довгий термін (зазвичай на 99 років), які обробляли від 80 га землі та більше. Це призвело до загального закріплення ділянок і витіснення орендарів малих ферм. Такі господарства являли собою капіталістичні аграрні підприємства, в яких переважно використовувалась наймана праця, застосовувались удосконалені знаряддя праці, передові агротехнічні прийоми.

Революція в сільському господарстві дала такі *результати*.

По-перше, *збільшилась продуктивність землі*, що дало можливість забезпечити міське населення продуктами сільського господарства.

По-друге, *утворилася резервна армія пролетарів*, цілком “звільнених” від будь-якого зв’язку із землею людей, не прив’язаних ні до місця, ні до власності. Виник загін вільних робітників, що відповідав вільному капіталу. Початок формуванню ринку робочої сили поклали створення у другій половині XIX ст. бюро при міських органах самоврядування, куди могли звертатися особи, які шукали роботу, роботодавці. Біржа праці, яка координувала ринок праці в масштабах всієї країни, організована на початку XX ст.

По-третє, значно *збільшився внутрішній ринок збуту* промислових товарів. Селянин періоду натурального сільського господарства, що займався домашніми промислами і був відірваний від зовнішнього світу, мав змогу купити дуже мало. Пролетарям звичайно доводилось споживати набагато менше, але все, що вони споживали, вони мусили купувати, що сприяло появі місткого внутрішнього ринку.

Перетворення Англії у “фабрику світу”

Колосальні багатства для Англії приносило пограбування колоній. Це давало можливість капіталістам-підприємцям створювати великі централізовані мануфактури, легко знаходити засоби для їх розширення і введення найдорожчих удосконалень, якщо тільки вони забезпечували високі прибутки. Розвиток мануфактур підготував створення машин, а наявність вільних капіталів забезпечувала швидке поширення і практичне застосування винаходів і вдосконалень.

Розвиток винахідницької і наукової думки в Англії — це закономірний результат ставлення суспільства до питань розвитку освіти і науки. Так, на початку періоду Реставрації, у 1662 р., в Лондоні оформилося Королівське товариство, яке стало першою науковою організацією в Англії і фактично виконувало роль *академії наук*. Загальним принципом його діяльності була відмова від схоластики і догматичних методів “доведень”. Тільки спостереження за життям, природою, експерименти і точний математичний розрахунок визнавалися у колах Королівського товариства справжньою наукою.

Королівське товариство сприяло розвитку в Англії у XVIII ст. різних наукових центрів, які займались підготовкою кадрів як для науки, так і для промисловості. За сприяння Королівського товариства з'явилися наукові організації нового типу, так звані *дисидентські академії*, в яких надавалася вища науково-технічна освіта. 1799 р. у Лондоні засновано *Королівський інститут* — науково-освітню установу, що мала на меті “поширення пізнання і полегшення широкого введення корисних механічних винаходів і удосконалень”.

Великі відкриття і винаходи у науці та техніці, зроблені в Англії у XVIII ст. — першій половині XIX ст., були результатом дії досить розвиненої для того часу системи освіти і підготовки спеціалістів. У XVIII ст. в Англії створюються всі необхідні *умови для розвитку винахідницької думки*: 1) достатня кількість грошових коштів, які давали змогу субсидувати наукові дослідження; 2) достатньо освічене суспільство, яке сприймало все нове, що з'являлось у світі науки; 3) конкуренція з боку інших країн світу; 4) необхідність задоволення потреб внутрішнього ринку. Тому не випадково перші винаходи зроблено саме у галузях бавовняного виробництва, щоб знищити бавовняну галузь Індії і витіснити традиційні галузі — виробництво шерстяних і суконних тканин на внутрішньому ринку. Потім винахідництво поширилось на металургійну промисловість, оскільки для розвитку власної промисловості потрібно було все більше металу.

У 1733 р. механік Дж. Кей винайшов *летючий човник*, який підвищив продуктивність праці ткача вдвічі. За ним у 1785 р. Е. Катрайт винайшов *механічний ткацький верстат*, продуктивність якого у 40 разів перевищувала продуктивність ткача, що працював вручну. Швидкий розвиток механізації відбувався і в іншій складовій бавовняного виробництва — прядінні. 1736 р. винайдено першу *прядильну машину*, яка механізувала процес прядіння. Ткач Д. Харгрівс винайшов у 1765 р. більш досконалу механічну прялку, на якій можна було працювати одразу кількома веретенами (до 20). Недолік цих прядильних машин полягав у тому, що приводили їх у рух руки людини.

Створення Д. Аркрайтом першої фабрики з прядильною машиною, яка працювала на водяному двигуні, стало наступним важливим кроком на шляху технічного прогресу. У 1780 р. за його прикладом уже працювало 20 прядильних фабрик, а ще

через десятиліття — 150. Фабрики звичайно будувалися на берегах річок, бо двигуном поки що залишалося водяне колесо. Проте така механізація не задовольняла бурхливого розвитку техніки виробництва тканин і широкого використання машин.

Започатковані ще у XVII ст. пошуки ефективного та універсального двигуна завершилися створенням у другій половині XVIII ст. *парової машини*. Вона, з одного боку, здійснила справжню революцію у розвитку виробництва, з іншого — вперше наочно продемонструвала єдність теорії і практики, науки і виробництва. Парову машину винайшов у 1769 р. лаборант Глазгівського університету Дж. Уатт (1736—1818). У 1784 р., продовжуючи удосконалення, винахідник створив парову машину “подвійної дії”. У ній пара, розширюючись, тиснула то на одну, то на іншу сторону поршня. Це була справді універсальна машина, яку використовували у різних сферах виробництва, а згодом, з деякими удосконаленнями, — і на транспорті.

Революціонізуюча роль парової машини в розвитку виробництва полягала у здатності її рухати механізми у будь-яких умовах. Для забезпечення попиту на машини на внутрішньому і світовому ринках Дж. Уатт та фабрикант Дж. Болтон створили заводи з виробництва парових машин. Щонайперше їх застосували на бавовняних фабриках, що привело до зростання бавовняного виробництва з 1788 по 1803 р. втричі й значного зниження витрат виробництва на одиницю продукції.

Широке виробництво машин вимагало не лише зусиль робітників, техніків та вчених, а й розвитку такої галузі, як металургія.

Наприкінці XVII ст. *виплавлення заліза* здійснювалося, як і три тисячі років тому, із застосуванням деревинного палива, запаси якого в Англії швидко зменшувались. Широке виробництво машин потребувало металу, що сприяло на початку XVIII ст. застосуванню для плавки металу нових технологій з використанням коксу. Значного успіху в цьому досяг інженер А. Дербі, який до залізної руди став додавати під час плавлення на кам'яному вугіллі негашене вапно й отримав чавун високої якості. У 1756 р. він заснував чавуноливарний завод, який давав більше 8 тис. т чавуну за рік (для порівняння: 1700 р. в Англії було вироблено 18 тис. т чавуну).

Виплавка металу за новою технологією привела до збільшення попиту на вугілля, яке разом із залізною рудою стало головною сировиною металургійної промисловості.

У Південному Уельсі, Шотландії, Ланкаширі, Йоркширі почалась розробка нових вугільних копалень. **Видобуток вугілля** збільшився із 26 млн т у 1700 р. до 76 млн т у 1790 р. і перевищив 100 млн т у 1795 р. Розвиток вугільної і важкої промисловості на початку XVIII ст. став стимулом до поліпшення транспорту, передусім побудови каналів.

Перевезення вугілля з Манчестера до Ліверпуля гужом коштувало 40 шилінгів за тонну. 1795 р. **введено у дію канал** завдовжки 17,6 км, побудований за дорученням герцога А. Бріджуотера під керівництвом інженера Т. Брідлі. Вартість перевезення вугілля завдяки цьому знизилась рівно наполовину. Через два роки канал продовжили до портового міста Ранкорна, завдяки чому Манчестер отримав вихід до моря. Потім його з'єднали з рікою Трент і районом гончарного виробництва. Коли будівництво Великого з'єднувального каналу було закінчено, транспорт став у 4 рази дешевшим. У зв'язку з цим значно розвинулася гончарна промисловість, а у Чеширі збільшилась розробка покладів солі.

Згодом вся країна була охоплена лихоманкою будівництва шляхів, каналів і покриття мережею водних шляхів.

Зростанню перевезення товарів гужовим транспортом сприяло будівництво доріг з твердим покриттям, спосіб якого наприкінці XVIII ст. розробив Ж. Макадом.

Розвиток внутрішнього ринку і необхідність швидкого передавання інформації на велику відстань привели до **відкриттів у сфері зв'язку**. Так, у 1837 р. У. Кук і Ч. Уїнстон отримали патент на електромагнітний телефонний апарат, а у 1847—1852 рр. було прокладено телефонну лінію між портами Дувр і Кале.

Досягнення у розвитку транспортної системи і засобів зв'язку дали ще сильніший поштовх економічному розвитку всієї країни. Виробництво металу збільшилося з 68 тис. т у 1788 р. до 250 тис. т у 1806 р. і продовжувало зростати в наступні роки. Швидко зростала важка промисловість у центральних графствах країни: Стаффордширі, Західному Йоркширі, Південному Уельсі. Залізо почали використовувати у різноманітних сферах. 1779 р. збудовано **перший залізний міст** через р. Северн у Колбрукдейлі, виготовлений цілком із литих чавунних деталей. За його

модель А. Дербі у 1787 р. отримав від Товариства мистецтв золоту медаль.

Поява високоякісних сортів заліза дала можливість виготовляти з нього більш *удосконалені інструменти*. У другій половині XVIII ст. винайшли токарний верстат із супортом, а також стругальний верстат, завдяки чому механіки отримали можливість обробляти деталі з точністю до малих часток дюйма. Внаслідок досягнень технічного прогресу стало можливим ввести взаємозамінність деталей, що згодом стало характерною рисою масового виробництва складних машин.

У сфері *транспорту* дійсно революційною подією став винахід механіка-самоука Д. Стефенсона, який на основі дії парової машини створив паровоз, що рухався з колосальною для того часу швидкістю — 20 миль на годину. Цього рекорду Стефенсон досяг на першій у світі залізничній лінії Стоктон — Дарлінгтон у 1825 р. З цього часу починається будівництво залізниць спочатку в дуже обмежених масштабах, а потім — прискорено і повсюдно.

Століття залізниць поклало початок великому зростанню всіх галузей промисловості, зміцненню монополій британських фабрикантів і започаткувало розвиток сучасної важкої промисловості. Відбувався прискорений розвиток головних галузей промисловості, особливо вугільної і металургійної.

Розвиток залізничного транспорту і пароплавства сприяв посиленню еміграції. У 1837 р. почалась колонізація Нової Зеландії. У 1840 р. число поселенців в Австралії так зросло, що її фактично припинили використовувати як місце, куди засиляли правопорушників на каторжні роботи. Багато людей емігрувало до Канади.

Таким чином, *промислова революція*, яка продовжувалася в Англії з 60-х років XVIII ст. до 30-х років XIX ст., перетворила країну не тільки в індустріальну державу, а й в індустріальну "майстерню світу". Встановилася англійська світова промислова і торгова монополія. Цьому сприяло здійснення урядом Р. Піля (прем'єр-міністр у 1841—1846 рр.) програми вільної торгівлі. У червні 1846 р. промислова буржуазія, незважаючи на опір земельної аристократії, добилася скасування "хлібних" законів, після чого було значно знижено тарифи на ввіз багатьох видів

сировини і продовольчих товарів. Уряд Дж. Рассела (прем'єр-міністр у 1846—1852 рр.) у 1849 р. скасував навігаційні акти, які відіграли велику роль у захисті англійської морської торгівлі від іноземної конкуренції, але втратили своє значення зі зростанням торговельно-промислової сили Великобританії.

Основні терміни і поняття

Промисловий переворот, фабричне виробництво, концесія, контрибуція, огорожування, еміграція, концентрація, централізація капіталу.

7.5. Промисловий переворот у Франції

Особливості промислового перевороту у Франції Більш повільно, ніж в Англії, відбувався промисловий переворот у Франції, що почався наприкінці XVIII ст. Завдяки більшій живучості у Франції дрібного виробництва тут не відбувалася у таких розмірах, як в Англії, пролетаризація селян і ремісників. Банківський і лихварський капітали розвивалися у Франції швидше, ніж промисловий.

Капіталістичний розвиток сільського господарства, промисловості й торгівлі Франції значно просунувся вперед у період консульства і імперії (1799—1812).

У галузі *економічної політики* одним із перших кроків Наполеона I було утворення Французького банку, який отримав особливі права на емісію і швидко став головним осередком великого капіталу. Наполеон і його прибічники підписалися на велику кількість акцій цього банку. Пізніше було засновано кілька банків у Парижі та провінціях.

Захоплення і грабування нових територій військами Наполеона I сприяли припливу у Францію великих грошових сум у вигляді контрибуцій і поширенню французьких товарів у Європі. На завойованих територіях Наполеон I і його генерали поспішали використати свою перемогу в інтересах французького торговельного експорту. Так, вступивши у 1809 р. до столиці Австрії, Наполеон I надіслав у Париж лист, в якому вказав своїм міністрам, що необхідно дуже швидко заповнити віденські магазини виробами французької промисловості, скориставшись зниженням митних тарифів.

Продукція вовняної промисловості у період імперії порівняно з дореволюційним періодом зросла у 4 рази, видобуток залізної руди — у 2 рази і т. д. Але припинення ввозу англійських машин у період війни унеможливило переобладнання французької промисловості на основі машинної техніки і гальмувало індустріалізацію країни.

Під час імперії пара в Англії стала основою енергетики, а у французькій промисловості працювало тільки 15 парових машин.

Введена декретом Наполеона I 21 листопада 1806 р. *континентальна блокада* мала на меті підірвати могутність Англії і створити сприятливі умови для гегемонії французької промисловості. У перші роки континентальна блокада сприяла промисловому підйому Франції і деяких європейських країн. У Франції з'явилися великі механізовані підприємства — бавовняні та шерстяні прядильні. Але ці підприємства все більше вимагали імпорту бавовни. Намагаючись завдати найбільшого удару Англії, Наполеон заборонив торгівлю з нею навіть нейтральним країнам. Ввіз бавовни і барвників було майже призупинено. Порядок союзних держав — Німеччини, Голландії, Італії був паралізований, традиційні економічні й торговельні зв'язки порушені. Це відбилося на французькій бавовняній промисловості. Із 1700 наявних у дореволюційній Франції бавовнянопрядильень до 1811 р. залишилось тільки 300.

Французьке сільське господарство мало серйозні труднощі у збуті; скорочення експорту зерна, вина та іншої продукції призвело до падіння цін. Зростання невдоволення у країні змусило Наполеона відступити: 1811 р. у Франції введено систему ліцензій. За значну плату продавався дозвіл на вивіз із Франції певної кількості товарів, насамперед сільськогосподарських.

Подібна практика мала місце лише у Франції, що викликало незадоволення її союзників, які потерпали від континентальної блокади.

Розвиток машинізації французької промисловості був надто повільним, не вистачало парових машин. Хоча збільшилася кількість централізованих мануфактур і фабрик, але переважала домашня промисловість у вигляді розсіяної мануфактури. Цьому якоюсь мірою сприяло і відгородження французької промисловості від англійських конкурентів.

Механізація ткацької справи, що розпочалася з 1803 р., сприяла зростанню виробництва продукції шерстяної промисловості порівняно з дореволюційним періодом у 4 рази. Почало розвиватись і шовкоткацьке виробництво, особливо після того, як у 1805 р. Л. Жаккард винайшов свій знаменитий верстат з виробництва візерункових тканин. 1810 р. виготовлено машину, що здійснювала хімічно-механічну обробку льону (її винайшов Ф. Жирар). Технічні винаходи стали використовувати і в хімічному виробництві. Хімік Бертоллі за сприяння мануфактурників відкрив метод прискороного відбілювання тканин за допомогою хлору і способи їх фарбування.

Проте у промисловому виробництві застосовувались в основному гідравлічні верстати. Парова машина на початку XIX ст. не набула значного поширення. У 1830 р. у країні налічувалось всього 625 парових машин. Машинобудівні підприємства в основному належали англійським капіталістам, які привозили робітників з Англії. Деякі французькі машинобудівники запозичуючи з Англії схеми машин і верстатів, вивозили звідти і самі машини.

Отже, промислова революція у Франції відбувалася значно повільніше, ніж в Англії. Розвиток великої промисловості стримувало переважаюче дрібне сільське господарство, де була зайнята більшість населення країни. Дешева робоча сила малоземельних селян гальмувала впровадження машин.

Розвиток банківської та кредитної сфер

Перша половина XIX ст. у Франції позначена створенням кредитно-банківської системи. Виникають і розвивають-

ся такі кредитні товариства, як “Поземельний кредит”, “Рухомий кредит”. Відкриваються ощадні каси (перша — у Парижі в 1818 р.), які відіграють велику роль у мобілізації капіталу. Це був *період* так званого *грюндерства* (масова гарячка заснування банківських установ). Виник Земельний банк (1854), створювалися торгові та промислові банки. Але Французький емісійний банк, створений у 1800 р., залишався основою банківської системи. Він мав велику кількість філій у різних куточках країни, акумулюючи кошти дрібної і середньої буржуазії. Банк використовував їх на купівлю державних цінних паперів, давав керівництву позички, що приносили високий і гарантований прибуток.

Важливу роль в організації банківської справи відіграли головні *збирачі податків* і *нотаріуси*. Перші виступали як державні чиновники і банкіри, у руках яких зосереджувались великі обігові кошти і грошові вклади населення. До кас нотаріусів надходили заощадження дрібних і середніх вкладників, а це давало їм можливість інколи виступати в ролі банкірів.

Важливе значення мали поява і розвиток *приватних банківських домів*, які вели свій початок від представників великої оптової торгівлі та індустрії. Відомий дім Ротшильда, представники якого очолювали створений Верховний банк, що об'єднав всі великі паризькі банківські дома. Здобувши авторитет, Верховний банк поступово став монополістом щодо позик на паризькому ринку, панував на біржі, у міжнародному вексельному арбітражі, торгівлі дорогоцінними металами, фінансував зовнішню торгівлю.

Велику роль у розвитку банківської кредитної сфери відіграла *Паризька біржа*, сума цінних паперів якої з 1851 по 1869 р. зросла у 3 рази і становила 33 млрд франків. Біржа почала відігравати роль світового грошового ринку, куди зверталися за позиками уряди багатьох держав. Правда, на відміну від Лондонської на Паризькій біржі продавалися в основному не акції, а облігації як французького, так і інших урядів і приватних компаній.

Розвиток лихварства і спекулятивна гра на біржах прискорювали концентрацію капіталу. Наприкінці 60-х років 183 великих капіталісти володіли акціями й облігаціями на суму більше 20 млрд франків.

Великі прибутки французьким капіталістам приносила концесія на будівництво Суецького каналу. Створене Ф. Лессепсом акціонерне товариство “*Загальна компанія Суецького каналу*” випустило акції на суму 200 млрд франків. Єгипет надав землю, робочу силу і оплатив 44 % акцій. Канал відкрили наприкінці 1869 р., і він 85 років приносив прибутки французьким та англійським капіталістам. У 1956 р. єгипетський уряд націоналізував канал.

Таким чином, протягом століття у Франції відбувся промисловий переворот і французька економіка остаточно стала на шлях капіталістичного розвитку. Однак на відміну від Англії французький капіталізм у зв'язку з національними особливостями набув переважно лихварського характеру. Позиково-лихварський характер капіталізму Франції породив верству населення так званих рантье — людей, які живуть виключно за рахунок відсотків на капітал.

Парцелярний характер землеволодіння

Наприкінці XVIII ст. у Франції проживало близько 26 млн осіб, з яких лише 2 млн — у містах. Франція залишалась аграрною країною: 75 % її національного доходу давало сільське господарство. Від 20 до 80 % землі перебувало у спадковому користуванні селян у вигляді малих *парцел*, розміри яких не перевищували одного га і які належали поміщикам або монастирям. Великого поміщицького господарства не було. Селяни обробляли свої ділянки і вимушено виконували панщинні повинності на користь феодалів і церкви.

Техніка обробітку землі у 70—80-ті роки XVIII ст. дещо поліпшилася, зросла продуктивність тваринництва. Сільське господарство ставало все більш товарним. Зростаючі потреби підштовхували сеньйорів посилювати феодалні побори, а також здавати в оренду або продавати свої володіння. Завдяки цьому частина заможних селян ставали орендарями, займались лихварством і визиском сільської бідноти.

Багато підприємців скуповували частинами, а інколи і цілком маєтки сеньйорів, з правом на побори із селян. Перед революцією 1789—1794 рр. у руках буржуазії сконцентрувалось майже стільки земельної власності, скільки її було у дворянства і

духовенства. Сеньйори і землевласники з буржуазії намагалися замінити селян фермерами, які орендували землю на невеликі терміни, і підвищували орендну плату.

В окремих районах Франції великі землевласники огорожували широкі угіддя і перетворювали їх на пасовища. **Становище основної маси селян** продовжувало погіршуватися. Більшість селян шукали додаткових засобів існування, вдаючись до кустарних промислів і праці за наймом. Не в змозі прогодуватися своєю працею, частина селян перетворювались у жебраків.

Незважаючи на посилення диференціації селян, їх об'єднувала боротьба проти сеньйорів. Майже 90 % селян були особисто вільними, і хоч кількість сервів (закріпачених) була не дуже великою, але й інші несли тягар багатьох повинностей. Так, деякі селяни повинні були платити сеньйору при отриманні спадщини (право мертвої руки), за право давити виноград, пекти свій хліб у володінні сеньйора. Більшість селян були цензитаріями, які сплачували сеньйору за користування землею гроші, так званий ценз, і виконували низку феодалних повинностей та платежів. Все це разом інколи становило 25—30 % вартості землі. Менш поширеним був **шампар** — оплата натурою, зазвичай вона перевищувала ценз за розмірами. Крім цензиторів, були і безземельні селяни, але їх було порівняно мало. На користь церкви селяни сплачували "**десятину**", державі вносили "**двадцятину**" і подушну подать. Ще більш віджималими були **талья** — прямий державний податок, а також **габель** — непрямий податок на сіль. Щорічно селяни повинні були за примусовою ціною купувати не менше 7 фунтів солі на людину. Продаж солі був державною монополією. Таємні купівля і продаж солі карались примусовими роботами — засланням на галери.

Непосильні платежі й феодална власність на землю позбавляли селян коштів для розширення виробництва і поліпшення обробітку землі. Тим самим феодалні порядки стали гальмом зростання сільського господарства, розвитку капіталістичного фермерства, яке вже виникло у північних районах країни, перешкоджали купівлі-продажу землі.

Капіталістичний розвиток сільського господарства Франції значно просунувся вперед у період **Реставрації** та **Липневої монархії** (1815—1848).

У цей період у Франції продовжувало розвиватись торговельне і підприємницьке землеробство, що вело до подальшого зубожіння селян, які не витримували ринкової конкуренції з боку великих землевласників і феодалів. Одночасно відбувалися дроблення селянської власності, концентрація землі в руках буржуазії, поміщиків і заможних селян. Кількість земельних власників збільшилась, але водночас зростали бідність і зубожіння дрібних селян. Парцельний селянин, щоб вижити, постійно вдавався до позики під заставу землі, до лихварського іпотечного кредиту. Рівень життя селянських мас у Франції був дуже низьким.

Велике землеволодіння у Франції зазвичай поєднувалось із дрібним землекористуванням. Більшість великих землевласників здавали землю в оренду на кабальних умовах сплати половиною врожаю. Велика частина селян і орендарів не мали необхідних умов для поліпшення техніки обробітку землі. Ці обставини дуже уповільнювали прогрес у сільському господарстві. Крім того, у 1819 р. було введено високі мита на хліб, худобу, шерсть, які слугували захистом великих землевласників від конкуренції іноземних товарів.

Збільшення площі, зайнятої під оранку, поліпшення агротехніки, ширше використання машин сприяли постійному зростанню протягом XIX ст. продукції сільського господарства. Якщо у 1812 р. вона оцінювалась у 3 млрд, то у 1870 р. — уже у 7,5 млрд франків.

З 1815 по 1852 р. посівні площі збільшилися з 23 млн до 26 млн га. Змінилась їхня **структура**. Пшениця витіснила інші злакові культури. Різко збільшились посіви цукрового буряку (досягли у 1852 р. 111 тис. га, з яких збирали 32 млн ц буряків). Урожайність зернових зросла на 50 %. Розвивалось тваринництво, збільшились площі лук і пасовищ, що слугували його кормовою базою. Протягом першої половини XIX ст. поголів'я великої рогатої худоби зросло більше ніж у 1,5 раза.

Таким чином, парцелярний характер французького землеволодіння сприяв збереженню аграрно-індустріальної структури економіки, а вартість сільськогосподарської продукції у 70-ті роки XIX ст. у 2,5 раза перевищувала вартість промислової продукції.

Основні терміни і поняття

Парцела, ценз, шампар, талья, габель, іпотека, іпотечний банк, общинне володіння, акціонерне товариство, емісійний банк, позика, кредит, облігація.

7.6. Особливості промислового перевороту в Німеччині

Причини економічної відсталості

В економічному і політичному відношенні у 70-ті роки XVIII ст. Німеччина була однією з найбільш відсталих країн Європи. Якщо в Англії промисловий переворот почався у другій половині XVII ст., у Франції — наприкінці XVII ст., то велике промислове виробництво в Німеччині, пов'язане з масовим використанням машин, виникає тільки у другій половині XIX ст.

Основною *причиною запізнення промислового перевороту* в Німеччині було те, що протягом першої половини XIX ст. вона ще залишалася аграрною країною і не могла наздогнати своїх суперників. Феодальні порядки продовжували панувати у селах і гальмували розвиток сільського господарства. Зберігалась цехова система, що зазнала краху в Німеччині лише наприкінці 60-х років, після того, як Промисловий закон 1869 р. скасував її на всій території Північнонімецького союзу. До цього періоду офіційне скасування цехових привілеїв і цехового права стримувала держава, яка намагалась взяти у свої руки регулювання промислового виробництва, налагодити контроль за діяльністю підприємств. Наприклад, у гірничодобувній промисловості державні чиновники не тільки видавали дозвіл на проведення робіт, а й визначали рівень технічного оснащення виробництва, обсяг добування, ціни, збут, відносини з робітниками і т. ін.

Свобода підприємницької діяльності на територіях під протекторатом Наполеона I встановлена у 1808—1810 рр. У Пруссії перший крок зроблений у 1806 р. скасуванням низки цехових

заборон у ряді галузей. У 1810 р. було прийнято закон, який закріплював принципи свободи підприємництва, зокрема право на промислову діяльність отримував будь-хто, хто бажав нею займатись і сплатив промисловий податок. Цехи продовжували функціонувати як вільні союзи. Правові відмінності між містом і селом у галузі промисловості було знищено.

Економічна відсталість Німеччини зумовлювалась також її політичною роздробленістю. До початку XIX ст. на території Німеччини існувало близько 300 дрібних держав. Збереглися внутрішні митні збори, які дуже гальмували розвиток торгівлі й промисловості. На початку XIX ст. при перевезенні товарів із Дрездена до Магдебурга мита доводилось сплачувати 166 разів. Політична роздробленість позбавляла німецьку промисловість митного захисту від англійської конкуренції.

Передумови промислового перевороту

Часткова ліквідація феодального режиму на селі стала передумовою промислового перевороту в Німеччині. Перший відчутний удар феодальному режиму на селі завдали Французька революція 1789—1794 рр. і Наполеонівські війни. Вступаючи на німецьку територію, французи скасовували феодальні привілеї і звільняли селян від виконання феодальних повинностей. Так, за Люневільським миром 1801 р. лівобережжя Рейну відійшло тимчасово до Франції, там було ліквідовано феодальні привілеї і повинності селян, розпродано монастирські землі. Наполеонівське панування обмежило тут самостійність великої кількості дрібних державних об'єднань. Потім удар по феодалізму завдали аграрні реформи початку XIX ст., що прискорили розвиток капіталістичних відносин у сільському господарстві.

Важливою умовою промислового перевороту у Німеччині стала *ліквідація економічної роздробленості*. У 1818 р. прийнято Митний закон, згідно з яким на всій території Пруської держави знищувались митні застави, збирання акцизів і внутрішніх мит. Вперше в Німеччині утворено велику господарську область. Тариф 1818 р. захистив територію Пруссії від конкуренції інших німецьких держав, але не міг протистояти тиску Англії і Росії, які були зацікавлені у безперешкодному збуті в Пруссії промислових товарів і зерна. У 1833 р. Пруссія добилась органі-

зації Митного союзу, що об'єднав 18 держав Північної Німеччини, територія яких становила 77 тис. км² і на ній проживало 23 млн осіб. Всі митні застави, збір акцизів і внутрішніх мит між цими державами підлягали ліквідації. Створення союзу сприяло формуванню загальнонімецького внутрішнього ринку і прискоренню економічного розвитку, перш за все машинного виробництва.

Іншою важливою перепоною економічного розвитку була відсутність розвинених шляхів сполучення. Вони стали виникати після утворення Митного союзу. 1835 р. з'явилась перша залізниця між Нюрнбергом і Фюртом, яка мала довжину всього 12 км. У 1848 р. протяжність залізниць становила уже 2363 км.

Розвиток капіталізму в сільському господарстві, зростання мануфактурної промисловості, утворення Митного союзу, посилення процесів первісного нагромадження капіталу, можливість використання іноземної техніки прискорили *початок промислового перевороту*.

Найбільше машинна технологія втілювалася у виробництво у *текстильній промисловості* і особливо в бавовняній, зокрема в Саксонії. У межах Митного союзу в 1846 р. налічувалось уже 313 прялок і 750 тис. механічних верстатів. Ткацьке виробництво залишалось у руках кустарів, тобто ремісників і робітників "домашньої промисловості" (розсіяної мануфактури). У Сілезії розвивалось льонопрядильне виробництво на машинній основі. У 1839 р. на території Пруссії було 11 фабрик, що займались виготовленням лляної пряжі, тому кустарне і мануфактурне виробництво опинилось у тяжкому становищі.

Створення Митного союзу стимулювало розвиток шовкової промисловості. Її давнім центром був Крефельд, вироби якого знаходили широкий попит на Лейпцизьких ярмарках. У 1846 р. у Крефельді працювало 8 тис. шовкоткацьких верстатів, 20 фарбувальень, 7 відділкових ділянок.

Значні зміни відбулися й у *важкій промисловості*. З появою парових машин попит на вугілля збільшився. Видобування вугілля у Пруссії зросло у 1824—1843 рр. з 1,2 млн до 3,1 млн т. Загальна чисельність шахтарів збільшилася за 1800—1848 рр. у 4 рази, з 25 тис. до 100 тис., у інших галузях великої промисловості — у 12 разів, з 50 тис. до 600 тис. осіб.

Початок будівництва залізниць відіграв важливу роль у прискоренні промислового перевороту у Німеччині.

Значне промислове піднесення у Німеччині відбулося у 50—60-ті роки. За 50-ті роки XIX ст. обсяг промислового виробництва подвоюється, а за 60-ті роки зріс ще у півтора раза. Випереджаючими темпами розвивались галузі важкої промисловості. Виробництво засобів виробництва з 1861 по 1870 р. збільшилось на 23 %, тоді як виробництво предметів споживання — лише на 9 %. Будівництво залізниць дало сильний поштовх розвитку фабричної промисловості, породивши великий попит на вугілля, рейки, паровози, вагони. Набули розвитку нові галузі промисловості, насамперед хімічна індустрія. Відкриття анілінових фарбників (1856) було покладено в основу виробництва не тільки фарб, а й фармацевтичної продукції, вибухових речовин, каучуку. Нарощувались потужності фабрик з виробництва калійних і фосфорних мінеральних добрив. Хімічна промисловість зайняла третє місце серед галузей німецької промисловості, а за часткою у світовому виробництві — друге місце після США. Значний розвиток мала німецька електротехніка. Про це свідчить створення в 1867 р. Е.В. Сіменсом динамо-машини. Винахід генератора для вироблення електричного струму знаменував перші кроки електротехнічної промисловості. Цей період промислового перевороту характеризувався ще тим, що німецька індустрія механізувалась на основі розвитку вітчизняного машинобудування. У Німеччині виникли великі на той час машинобудівні заводи. Наприклад, в 1866 р. на локомотивній фабриці Борзіга працювали 1600 робітників. Аналогічні підприємства споруджувались у Хемніці, Касселі та інших містах.

Таким чином, структура галузей важкої промисловості Німеччини в цей період була значно ширшою, ніж в Англії і Франції. Нові підприємства у важкій промисловості були справжніми індустріальними гігантами, оснащеними найбільш передовим устаткуванням і новітніми технологіями.

Формування грошово-кредитної системи

Розвиток банківської системи полегшував мобілізацію капіталів, необхідних промисловості. 50-ті роки XIX ст. стали періодом банківського посередництва, закладення основ кредитної системи німецького капіталізму. Надзвичайно важливу роль

відіграли акціонерні компанії, які після революції 1848—1849 рр. стали зростати як гриби. Всього за наступні 20 років у Пруссії виникло 295 компаній — гірничопромислових, металургійних, страхових, залізничних та ін., капітал яких досягав 2,4 млрд марок. Важливе значення мав приплив іноземного капіталу — бельгійського, голландського, англійського, французького — у промисловість Рейнської області.

Особливістю формування кредитної системи країни у XIX ст. стало те, що акціонерні товариства на правах командитних товариств швидше виникали в столицях малих німецьких держав, де на це не треба було ніякого дозволу. У 30-ті—40-ві роки їх розвиток у великих містах стримувався тим, що для організації товариства вимагалось спеціальне рішення уряду. Проте з утворенням Північнонімецького союзу почалося законодавче обмеження прав місцевих банків на випуск банкнот, **посилилась централізація емісійної справи** в руках державної кредитної установи — Пруського банку (заснований у 1765 р.), що стало однією з основних умов створення єдиного економічного простору.

Кредитування промисловості й торгівлі до середини XIX ст. здійснювали банківські доми Ротшильда, Шредера, Мендельсона, Блейхредера та ін. На основі них і промислових фірм **виникали великі акціонерні банки**. Діяльність приватних акціонерних банків мала спеціалізований характер — за галузями економіки й окремими територіями. Наприклад, Шафгаузенський банківський союз (1848) зосередив свої операції у Рейнській області і сприяв розвитку гірничозаводських підприємств. Німецький банк (1870) створено за сприяння берлінських і франкфуртських приватних банківських фірм. Він здійснював операції в галузі зовнішньої торгівлі. Дрезденський банк (1872) кредитував хімічну і текстильну промисловість Саксонії.

Інша особливість великих акціонерних банків Німеччини — **універсальний характер їх внутрішньої організації**. Вони проводили регулярні операції (вклади, облік векселів, позики) поряд з нерегулярними (емісія фондів, торгівля цінними паперами). Обмеження їхньої діяльності визначеним колом клієнтів (галузь економіки, територіальний район) давало можливість контролювати потребу в кредиті промислових підприємств, мати інформацію про інші банки. Чітка інформація допомагала про-

думано визначати характер установчої політики банків, що зробило їх одними з найбільш надійних і солідних у світі. Уже в цей період практикувалось “об’єднання інтересів”: зберігаючи самостійність, об’єднували капітал для проведення фінансових операцій. Починає зливатися банківський і промисловий капітал. Великі банки намагались поставити під контроль промислові підприємства, яким вони надавали послуги.

У середині XIX ст. в країні *набув розвитку іпотечний кредит*. Пруські земські каси, створені ще наприкінці XVIII ст., які надавали послуги під заставу землі, вже не могли забезпечити потреби в іпотечному кредиті, що зумовило організацію спеціальних земельних (іпотечних) банків.

“Пруський” шлях розвитку капіталізму в сільському господарстві

Якщо у Голландії і Англії під впливом внутрішніх факторів і європейського ринку розвивався капіталізм, то у 70-ті роки XVIII ст. Німеччина залишалась феодальною державою з домінуванням панщинної системи. Феодальна експропріація землі набула великих розмірів. Йшов процес обезземелення і зубожіння селян.

Загальне уповільнення економічного розвитку Німеччини в цей період стало причиною відродження кріпацтва. Після Великих географічних відкриттів відбулося переміщення торгових шляхів на Атлантичний океан, почався занепад північноіталійських міст, з якими були тісно пов’язані міста Південної Німеччини. Залишаючись політично роздробленою, Німеччина не могла брати участі у географічних відкриттях, світовій торгівлі, грабуванні колоній. Вона не могла також використовувати зовнішніх джерел первісного нагромадження капіталу, що значно послаблювало розклад феодалізму і розвиток капіталізму.

До середини XIX ст., з огляду на ці обставини, Німеччина залишалась аграрною країною. *Сільське господарство* було головною галуззю економіки. В останній третині XVIII ст. прискорився процес обезземелення селян. Ліквідацію кріпосного права тут на відміну від Франції здійснено поступово “зверху”, тобто шляхом урядових реформ. Тому звільнення сільського господарства Німеччини від феодальних пережитків мало вкрай зтяжний і половинчастий характер. Особливо яскраво це виявилось у Пруссії, найбільш значній і сильній з держав Німеч-

чини. Звідси і назва "пруського" шляху розвитку капіталізму в сільському господарстві.

Едикт 9 жовтня 1807 р. був першим кроком у проведенні аграрної реформи в Пруссії. Згідно з ним було проголошено знищення особистого закріпачення, скасовувалась особиста залежність селян від поміщиків. Селяни отримували право розпоряджатися своїм майном, вільно здійснювати весільні справи і звільнялись від примусової служби у панів як дворові. Едикт вирішив питання, яке мало важливе значення для створення умов формування ринку землі — право переходу землі від однієї особи до іншої. Знищувалась відмінність між землями дворян та інших станів. Однак зберігались повинності, пов'язані з земельними наділами, при цьому поміщикам-юнкерам дозволялось приєднувати до своїх маєтків селянські ділянки, спустошені під час війни.

Наступним кроком реформ став **указ від 14 вересня 1811 р.** про регулювання земельно-тяглових відносин селян і поміщиків, призупинення орендного землекористування і закріплення права власності на землю за селянами, ліквідацію панщини й оброчних платежів. Практична реалізація указу почалась у 1816 р. Наступний закон 1820 р., який закріпив право власності на землю, надав селянам право викуповувати свої повинності шляхом сплати спочатку 25-кратної суми, а пізніше 18-кратних розмірів річних рентних платежів або поступки поміщикові 1/2 чи 1/3 свого паю. Проте це право поширювалось тільки на двори, що мали коней і упряж. Всі незаможні селяни не отримали землі, перетворившись у батраків.

Тільки незначна частина заможних селян могли придбати землю у власність. Внаслідок цього до середини XIX ст. у руках юнкерства (юнкерське господарство становило більше 100 га) було 60 % усіх земель (Пруссія і Мекленбург). Дрібні господарства, які становили 70 % від загальної кількості, володіли лише 9 % обробленої землі. У німецькому селі з'явилася значна кількість безземельних селян, які посилено експлуатувались як з боку поміщиків, так і з боку гроббауерів (клас капіталістичних фермерів у північно-західних землях і в Баварії). На південному заході переважали дрібні селянські господарства.

Незважаючи на половинчастий характер реформ, **сільське господарство Німеччини у XIX ст.** розвивалося досить швид-

ко. Відбулось значне поліпшення агрокультури — введено багатопільну сівозміну, поліпшилась якість обробітку землі. Посіви зернових доповнились кормовими і технічними культурами. У Померанії і Бранденбурзі, де переважали піщані ґрунти, розширились площі під картоплею, яку використовували для виробництва спирту — важливого експортного товару країни. За збором картоплі й цукрових буряків Німеччина у другій половині XIX ст. зайняла перше місце у світі. Зміцнення кормової бази сприяло розвитку скотарства, особливо молочного тваринництва. У господарствах поміщиків і grosbauерів розпочали широко використовувати сільськогосподарську техніку, мінеральні добрива. У Німеччині було відкрито поклади калійних солей, що дало поштовх зародженню науки — агрохімії. У 1840 р. Ю. Лібіх опублікував працю, яка й заклала основи науки про мінеральні добрива. Його відкриття порівнювали з винаходом парової і динамо-машини у промисловості. Дуже швидко Німеччина стала світовим постачальником мінеральних добрив.

Таким чином, у результаті аграрних перетворень, проведених у Німеччині в першій половині XIX ст., *економічна і політична міць феодального дворянства* не лише збереглась, а й ще більше зросла. Це мало негативні наслідки для всієї соціально-економічної системи країни. Юнкерство зберегло свої панівні позиції у керівництві країною. Державний апарат, офіцерський корпус формувалися із юнкерів. Німецька буржуазія, будучи політично слабкою і неорганізованою силою, пішла на союз із юнкерством. Він визначав усю соціально-політичну структуру німецького суспільства, надаючи йому мілітаристський, винятково агресивний, реакційний характер. Відсутність більш-менш значних капіталовкладень у сільське господарство зробило його неконкурентоспроможним. У 70-ті роки XIX ст. Німеччина перетворилась у країну, яка ввозила продукти.

Основні терміни і поняття

Акциз, мито, феодальні повинності, економічна роздробленість, кредит, рента.

7.7. Промисловий переворот і розвиток капіталізму в Україні

Передумови промислового перевороту

Важливу роль у здійсненні промислового перевороту і розвитку капіталізму в Україні мали *соціально-економічні реформи на селі*. У 1847—1848 рр. у Правобережній Україні царські власті провели так звану *інвентарну реформу*. Її мета полягала в законодавчому врегулюванні взаємовідносин поміщиків і кріпаків. У кожному маєтку запроваджувалась інвентарна книга, до якої записувалися норми панщини та інших кріпосницьких повинностей, які мав визначити сам поміщик. Його земельна власність до того ж залишалася недоторканою. Запровадження реформи силою успіху не мало. Вона не вирішувала проблем селянства, а була спробою увічнити кріпосницькі відносини.

Не минуло і двох десятиліть як уряду знову довелося повертатись до проблем селян. Царський маніфест і законодавчі *акти про звільнення селян з кріпацтва* з'явилися весною 1861 р. Принципові риси російської моделі селянської реформи, що зачепила долі 5,3 млн селян, схожі з австрійською (1848 р. імператорським патентом оголошено звільнення селян від панщини та інших повинностей на користь дідичів у Галичині та Буковині) і з ухвалою Угорського сейму (1848), підтвердженою згодом імператорським патентом (1853) щодо селян Закарпаття: ліквідація особистої залежності селян від поміщиків, створення органів селянського самоврядування, наділення селян землею та визначення за неї повинностей, викуп селянських наділів.

Внаслідок реформи 94 % колишніх поміщицьких селян одержали наділи менше 5 десятин, тобто нижче норми середнього прожиткового мінімуму. За ці наділи селяни заплатили 20 % рентою, а 80 % повинні були протягом 49 років викуповувати у поміщиків за встановленими реформою дуже високими цінами, які майже в 3 рази перевищували тодішні ринкові ціни на землю. Внаслідок реформи 220 тис. українських селян залишилися безземельними, майже 100 тис. мали наділ до однієї десятини, 1600 тис. — від однієї до трьох десятин. Від 14 % у Херсонській

губернії до 37 % у Катеринославській найкращих селянських земель у процесі розмежування за підтримки держави захопили поміщики Російської імперії.

Таке ж становище було і на Правобережжі. За звільнення селян дідичі одержали великий викуп і, крім того, поступово заволоділи майже всіма лісами і пасовищами.

Реформи 1861 р. *зберігали селянську общину*, яка перетворювалася у найнижчу адміністративну одиницю. До її функцій належали місцеве самоврядування, забезпечення своєчасної сплати селянами платежів та податків і виконання ними повинностей. Характерною особливістю України було незначне поширення селянських общин. Так, у Лівобережній Україні общиною жили понад 30 %, а на Правобережжі — лише 20, тоді як у Росії понад 95 % селян. Таке переважання індивідуальних господарств зумовило в перспективі більший потяг українських селян до приватної власності, ніж російських селян.

Реформи відкрили перед звільненими з кріпацтва селянами широкі можливості для активізації господарської діяльності. Селяни, як і представники інших соціальних верств населення, могли купувати рухоме і нерухоме майно, займатися не тільки сільськогосподарським виробництвом, а й торгівлею, відкривати промислові підприємства. Виникли умови для вільного найму робочої сили.

Проте слід зазначити, що модернізація народного господарства Російської імперії, до складу якої входило 80 % українських земель, мала наздоганяючий характер. В основу такої моделі покладено принцип втілення передових технологій та економічних механізмів не шляхом розвитку і зрілості національної економіки, а, як правило, під тиском зовнішніх факторів, що загрожують втратою позицій на міжнародній арені державі-аутсайдеру.

Характерні риси наздоганяючої моделі економіки такі:

- втілення в життя прогресивних явищ та процесів не завдяки еволюції “знизу”, а силовій модернізації — “революції згори”;
- вибіркове, а не системне запозичення та використання світових досягнень у галузі техніки, технології та організації виробництва;

— пріоритетність окремих галузей, яка в перспективі веде до деформації структури економіки;

— збереження протягом тривалого часу багатоукладності, паралельне існування нового, що набирає силу, укладу та попередніх укладів, що не досягли піку свого розвитку і повністю не вичерпали своїх можливостей;

— порушення однорідності економічного простору, ускладнення соціальних та політичних проблем, зростання соціальної напруженості в суспільстві.

Принциповою особливістю наздоганяючої моделі є різке зростання ролі держави, що виявляється у встановленні державного контролю за всіма сферами економіки, активному втручанні державних структур у хід реформ. Реалізація такого сценарію на практиці веде до зростання авторитарності влади, посилення централізму, збільшення ролі чиновництва, бюрократизації управління.

Особливості розвитку капіталізму

У пореформений період розвиток капіталізму в сільському господарстві відбувся двома шляхами, відомими під назвами пруського й американського. *Пруським шляхом до капіталізму* йшли *правобережні й лівобережні губернії України*, де діяла відробіткова система (за оренду землі у поміщика селянин відробляв своїм інвентарем та худобою на поміщицьких землях), яка вела до прогресуючого розорення і кабали основної маси селян. Правобережжя, завдяки розвитку цукрової промисловості, дещо випереджало за темпами економічного розвитку Лівобережжя. На *Півдні України*, де гальмівний вплив залишків феодалізму був менш відчутним, *набув поширення американський спосіб переходу до капіталізму* — поміщики створювали на базі своїх маєтків потужні агровиробництва, що ґрунтувалися на використанні машин та вільнонайманої праці, а заможні селяни формували товарні господарства фермерського типу.

У сфері землеволодіння та землекористування внаслідок перетворення землі на товар у другій половині XIX ст. відбулися *докорінні зрушення*. По-перше, сформувався досить *високий рівень концентрації* землі. На початку XX ст. власниками 68 %

усієї дворянської землі були близько 3 тис. поміщиків. По-друге, відбувся *докорінний перерозподіл земельної власності*, що йшов у напрямі переходу від становості до безстановості, активного витіснення дворянського землеволодіння буржуазним. У 1877—1905 рр. поміщики українських губерній продали особам недворянського походження третину загальної площі дворянського землеволодіння (6 млн десятин), крім того заможні селяни викупили у свою власність із дворянського землеволодіння 4,5 млн десятин землі. Тому власний земельний фонд зріс майже у 4 рази. По-третє, значно зросло орендне землекористування. Відробіткова форма оренди відживала, зростання товарності господарств сприяло поширенню грошової, підприємницької оренди.

Товаризація сільськогосподарського виробництва давала можливість застосування техніки у землеробстві, використання вільнонайманої праці, посівних площ та поліпшення структури посівів. Насамперед це було характерним для південноукраїнських регіонів. Наприкінці 70-х років у господарствах України діяло майже 700 парових двигунів. Протягом 70—80-х років XIX ст. імпорт сільськогосподарської техніки збільшився майже в 16 разів, а її виробництво на Півдні України за ці роки зросло в 12 разів.

Капіталізація поміщицьких та селянських господарств сприяла формуванню ринку вільнонайманої праці. Наприкінці XIX ст. кількість поденних та постійних найманих робітників, зайнятих у землеробстві України, становила майже 2 млн осіб. Завдяки колонізації Півдня України та інтенсивному розвитку господарства в інших регіонах України за період 1860—1887 рр. посівні площі зросли в 1,5 раза. Товаризація виробництва сприяла змінам у структурі посівів: різко збільшилась частка посівів пшениці та ячменю, а також таких технічних культур, як цукровий буряк, картопля, тютюн тощо.

Внаслідок цих змін частка української пшениці в експорті Російської імперії становила 90 %. До того ж в Україні збирали 43 % свіжого врожаю ячменю, 20 % — пшениці та 10 % — кукурудзи.

На початку XX ст. в аграрному секторі України налічувалося понад 32 тис. поміщицьких господарств. Посилився процес майнової диференціації. У 1917 р. частка заставлених господарств (понад 15 десятин) досягла 5,1 %, а безземельних та малоземельних селян в Україні — 80,5 %. Внаслідок цих процесів зростала соціальна напруженість.

Особливості української промисловості Українська промисловість, розвиваючись у руслі загальноросійських економічних тенденцій, водночас мала **особливості**.

1. *Перетворення Півдня України на основну паливно-металургійну базу Російської імперії.* З часу реформи 1861 р. видобуток кам'яного вугілля в Україні зріс більш як у 115 разів і становив у 1900 р. 691,5 млн пудів (майже 70 % усього видобутку Російської імперії); залізної руди — в 158 разів (210 млн пудів — більше половини загальноімперського видобутку), тоді як на Уралі лише в 4 рази. Наприкінці 90-х років Україна давала понад половину загальноімперської виплавки чавуну (92 млн пудів). Енергоозброєність кожного заводу Півдня була вищою в середньому в 42 рази, ніж на Уралі, що сприяло вищій (у 6 разів) продуктивності праці робітника-металурга.

2. *Більш швидкі порівняно із загальноімперськими темпами розвитку індустрії.* Виробництво чавуну протягом 1870—1880 рр. збільшилося в Україні у 4 рази, прокату — в 7,7 рази, тоді як у Росії аналогічно на 25 і 139 %. Аналогічні процеси відбувалися і в інших галузях важкої індустрії України.

3. *Високий рівень концентрації виробництва.* У 1892 р. вісім найбільших шахт Донбасу видавали на-гора більше третини річного видобутку вугілля та антрациту краю. У 60—90-х роках при зменшенні загальної кількості цукрових заводів в Україні (з 247 до 153) виробництво цукру на них зросло в 14 разів.

4. *Значний вплив іноземного капіталу.* У Катеринославській і Херсонській губерніях за останні два десятиріччя XIX ст. виникло 17 нових металургійних заводів. Більшість із них були побудовані на кошти іноземних капіталістів: англійських — завод Джона Юза з робітничим селищем Юзівка (тепер Донецьк); бельгійських — Дніпровський завод у селищі Кам'янському (тепер Дніпродзержинськ); французьких — Гданцівський біля Кривого Рогу. Російські капіталісти стали власниками заводів: Брянського — поблизу Катеринослава, Дружківського та Донецько-Юр'ївського — у Донбасі. Французький, бельгійський, англійський і німецький капітали займали ключові позиції в кам'яно-вугільній, залізорудній і металургійній промисловості України.

25 % всіх зарубіжних інвестицій Російської імперії припадало на Україну. На цих заводах запроваджувалися новітні техніка та технології, використовували апробовані у передових країнах форми організації праці, велася підготовка кваліфікованого, високопрофесійного персоналу. На багатьох заводах адміністративно-управлінський персонал, інженерно-технічні працівники, майстри і навіть частина кваліфікованих робітників були іноземцями.

Капіталістам-іноземцям на початку ХХ ст. в Україні належало близько 90 % акціонерного капіталу монополістичних об'єднань, переважна більшість прибутків яких спливала за кордон.

5. Структурна та територіальна диспропорційність. За підтримки держави пріоритетне значення надавалося важкій індустрії, яка розвивалася темпами вдвічі швидшими порівняно з галузями легкої промисловості. Такий підхід призвів до серйозних деформацій структури економіки України — гіпертрофованого нарощення виробництва засобів виробництва за рахунок звуження виробництва предметів споживання. Ця тенденція в економіці України збереглася й у ХХ ст. Більше того, потужне нарощування промислового потенціалу та концентрація робочої сили в Подніпров'ї та Донбасі різко контрастували з розвитком інших регіонів України. До сьогодні така диспропорція в розміщенні продуктивних сил України становить складну проблему національної економіки.

6. Формування економіки України як органічної частини економічного простору Російської імперії. Цей процес виявлявся у гіпертрофованому розвитку галузей великої індустрії південноукраїнських земель; гальмуванні розвитку частини галузей легкої промисловості (полотняна, суконна і т. ін.), які конкурували з аналогічним виробництвом центральноросійських земель; побудові української промисловості на принципі незавершеності, відсутності замкнутого технологічного циклу тощо. Фактично однобічний, колоніальний характер мав товарообмін. Лише 155 українських промислових підприємств виробляли готову продукцію, а решта давали сировину для виготовлення такої продукції в Росії. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Регулювання цін за перевезення вантажів залізни-

цями було таким, що було вигідніше вивозити продукцію поза межі України, ніж доставляти її на власній території. До речі, гужові дороги тут на той час набули слави найгірших у Європі.

Подібні тенденції спостерігалися і на початку ХХ ст. За рівнем концентрації промислового виробництва в основних галузях України не лише домінувала в Російській імперії, а й посідала одне з перших місць у світі. Продукція лише п'яти найбільших заводів-гігантів Півдня України (Юзівського, Дніпровського, Олександрівського, Петровського, Донецько-Юр'ївського) становила понад 45 % загального промислового виробництва, зокрема, майже 25 % загальноросійського чавуну. На початку ХХ ст. кількість цукрових заводів зменшилася з 247 до 153 (зі збільшенням загальної кількості робітників з 38 тис. до 78 тис.). Виробництво цукру на них зросло в 14 разів: з 1,6 до 23 млн пудів (84 % виробництва всієї Російської імперії). Щоб не допускати зниження цін на внутрішньому ринку, найбільші цукрозаводчики України 1887 р. у Києві об'єдналися в цукровий *синдикат* — перше в Російській імперії капіталістичне монопольне об'єднання. Вже через 5 років у його підпорядкуванні перебувало понад 90 % усіх цукрових заводів України.

У цілому на великих підприємствах в Україні працювало понад 44 % усіх робітників, тоді як у США — лише 33 %.

Формування внутрішнього ринку На початку ХХ ст. прогресувала тенденція нерівномірності розвитку регіонів України. Найбільш відсталим регіоном, де зберігалися пережитки кріпацтва, залишалося Лівобережжя. У цей же період сформувалася певна спеціалізація промислових регіонів України. Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової промисловості. Ці осередки промислового виробництва з часом набули загальноросійського значення, а частка промисловості України в загальному обсязі продукції усього народного господарства становила 48,2 %.

У 1913 р. тут вироблялося 69 % загальноросійської продукції чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату. На Україну в цей час припадало 20,2 % усієї продукції машинобудування (65 підприємств сільськогосподарського машинобудування давали майже 70 %

загальноімперського виробництва сільськогосподарських знарядь та металургійної промисловості Росії. Продовжувалось підпорядкування української промисловості імперському центру. У 1913 р. на українську промисловість припадало 70 % видобутку сировини та виготовлення напівфабрикатів Російської імперії. Це певною мірою визначало *характер розвитку економіки України* в цілому: вона залишалася сільськогосподарським районом імперії, де в селах проживало 80 % населення.

Важливу роль у завершенні формування внутрішнього ринку і зростання капіталістичного промислового виробництва мало *шляхове будівництво*. На території України першу залізницю Львів — Перемишль було прокладено в 1861 р. До 1900 р. довжина залізничної колії в Україні становила 8417 км. Харківський і Луганський паровозобудівні заводи, що виникли наприкінці XIX ст., до 1900 р. випустили 233 паровози. Зростання промислового виробництва і розвиток мережі залізниць сприяли розширенню стаціонарної торгівлі, яка з 80-х років стала переважати. Ярмарки і базари поступаються місцем стаціонарній роздрібній мережі — крамничній і магазинній торгівлі. Кількість стаціонарних торгових установ збільшилася з 33,2 тис. у 1861 р. до 87 тис. у 1900 р. Зростала роль товарних бірж.

Розвиток ринкових відносин вимагав *створення стабільної державно-кредитної системи*. У 1860 р. уряд Росії ліквідував старі дореформені банки і створив якісно новий *Державний банк*, на який покладалося завдання зміцнення грошової і кредитної систем. В Україні функціонувало три контори Державного банку — в Києві, Харкові й Одесі та 24 його відділення в інших містах, що здійснювали кредитування торгівлі, промисловості й сільського господарства. У 1897 р. банку було надано право самостійно здійснювати емісію грошей.

У 60—70-х роках формується *мережа комерційних банків*. У Росії перший акціонерний Комерційний банк було засновано в Петербурзі в 1864 р. У 1868 р. засновано Київський приватний комерційний банк і Харківський торговельний банк, у 1871 р. — Київський промисловий, у 1872 р. — Катеринославський комерційний з філіями у Полтаві та інші великі банки. У 1873 р. в Україні діяло 10 акціонерних комерційних банків, які використовували свої засоби як позичковий капітал і надання позик під цінні папери або заставу товарів. Діяльність їх характеризува-

лась розширенням операцій, викликаних великим попитом на кредити в умовах буму залізничного будівництва. Проте 1871 р. став для багатьох із банків роком великих збитків, низьких дивідендів і великих списань безнадійних боргів, спричинених частковими банкрутствами. Потрібен був час, щоб акціонерні комерційні банки знову зайняли належне місце у фінансово-кредитній системі.

80-ті роки позначені створенням нових *державних земельних банків*: Селянського (1882) і Дворянського (1885). Державний Селянський банк перебував у підпорядкуванні Міністерства фінансів і мав 9 філій в Україні. Його основна функція — надання довгострокових позик селянам під заставу землі, яку вони викупували у поміщиків, на умовах оплати 7,5—8,5 % розміру кредиту щорічно. Державний Дворянський банк мав в Україні 7 філій, які надавали довгострокові позики потомственным дворянам-землевласникам.

Зупинення падіння курсу рубля і зміцнення національної валюти мало важливе значення для розвитку економіки. З цією метою у травні 1895 р. Державна рада своєю постановою відновила дозвіл на угоди у золотій валюті (заборонені наприкінці 1863 р.), а міністру фінансів надала право дозволяти приймання золотих монет при сплаті податків, а також встановлювати і змінювати курс золотої монети за платежами до казни. Після затвердження царем постанова набрала сили закону, що фактично означало офіційне *визнання золота як грошей*. У січні 1897 р. Державна рада прийняла закон “Про карбування й випуск у обіг золотих грошей”, за яким дозволявся вільний обмін паперових кредитних рублів на золото за фактичним курсом. Монети з чистого золота карбувалися вартістю 5, 10, 15 рублів (імперіали). Встановлювався фіксований курс кредитного рубля: 7 руб. 40 коп. за золотий півімперіал номіналом 9 рублів. Один рубль прирівнювався до 0,77 г золота. У “миколаївській десятці” чистого золота було 7,7 г (золотий паритет основних у той час валют був такий: 1 долар — 1,5 г, 1 фунт стерлінгів — 7,8 г, 1 франк — 0,29 г, 1 марка — 0,35 г). Державний банк мав виключне право емісії банкнот, які забезпечувались державним золотим запасом і обмінювались на золото, як і в провідних країнах світу. Це значно зміцнило фінансово-кредитну систему країни, що сприяло розвитку економіки, розширенню торгівлі і посиленню зовнішньоекономічних зв'язків.

Важливе значення у товаризації виробництва на селі мала *століпінська аграрна реформа*. Основний зміст указу 1910 р. полягав в утвердженні на селі приватної селянської власності, яка передбачала спадкове володіння, купівлю-продаж і заставу землі. Метою було формування міцних селянських господарств фермерського типу. Цей процес і відбувався у реальному житті. В Україні (найбільше — на Правобережжі й Півдні) на хутори й відруби виселилися 226 тис. селянських господарств, що становило майже половину їх загальної кількості. Реформа сприяла розвитку аграрних відносин на селі, широкому застосуванню машин і добрив, що зумовлювало зростання товарності сільсько-го господарства.

З 1910 по 1913 р. посівні площі в українських губерніях зросли на 900 тис. десятин і загалом становили 22,9 млн десятин. Валовий збір зерна становив 1200 млн пудів (1913). Україна забезпечувала 40 % зернової продукції, експортованої Російською імперією. Третина всієї продукції сільського господарства продавалася на внутрішньому і зовнішньому ринках. Проте наявність 2 млн селян із середнім наділом 2 десятини (половина з яких не мали ні коня, ні корови), 5 тис. поміщиків, які володіли в середньому 1600 десятин (1914), зумовлювала невисоку середню врожайність — 9—10 ц з га, утримувала українське село у постійній соціальній напруженості.

Велике значення в індустріалізації України мала протекціоністська політика російського уряду. Порівняно з 1868 р. у 1891 р. мита на чавун збільшились у 10 разів, на гас — у 3, рейки — 4,5, машини — у 8, паровози — у 4, на бавовняні тканини — у 2 рази. Сума мита до вартості товару у 1868 р. становила 17,6 %, а у 1891 р. — 33 % вартості вивозу. Для порівняння: в Італії цей показник становив 18 %, у Франції — 9, у Німеччині — 8, у США — 30 %. І лише у Бразилії він був вищим і становив 40 %.

Високі митні збори на імпортовані іноземні товари відкривали внутрішній ринок для вітчизняної промисловості та сприяли її розвитку. Водночас така політика сприяла імпорту не товарів, а капіталів.

Отже, на початку ХХ ст. під впливом буржуазних реформ в Україні відбулися значні зміни в економічній сфері. Перетво-

рення в аграрному секторі сприяли високому рівню концентрації землі, докорінному перерозподілу земельної власності (від становості до безстановості), застосуванню техніки, використанню вільнонайманої праці, поліпшенню структури посівів тощо. Ці зміни дали Україні можливість перетворитися на потужний центр виробництва сільськогосподарської продукції не тільки імперського, а й світового значення. У 60—80-х роках XIX ст. завершився промисловий переворот, розпочалась індустріалізація економіки України. У пореформений час індустріалізований Південь України перетворився на основну паливно-металургійну базу імперії. Розвиток української промисловості характеризувався більш швидким порівняно із загальноімперським темпом зростання, високим рівнем концентрації виробництва, значним впливом іноземного капіталу, структурною та територіальною диспропорційністю тощо. Внаслідок буржуазних реформ та завершення промислового перевороту ускладнилася соціальна структура суспільства.

Основні терміни і поняття

Десятина, авторитарна влада, бюрократизація управління, колонізація, синдикат, цінні папери.

7.8. Утворення США, їх економічний розвиток у XIX ст. (переселенський капіталізм)

Розвиток капіталізму До молодих капіталістичних країн належать США, утворення яких як самостійної держави відбулось у 1776 р., коли на Європейському континенті уже утвердились капіталістичні відносини.

Розвиток капіталізму в США мав *низку особливостей*, які суттєво відрізняли його від західноєвропейського варіанту. Капі-

талізм, що формувався в Північній Америці, називають переселенським, колоніальним, зміст якого полягає у перенесенні сюди, на землі, що колонізувались, форм організації господарства метрополії. Перші колонії в Північній Америці створили на початку XVII ст. переселенці з Англії, Голландії і Франції. Проте найбільш інтенсивно колонізацію здійснювала Англія, витіснивши спочатку Голландію, а в 60-ті роки XVIII ст. — Францію. До кінця XVIII ст. в Північній Америці за рівнем і характером економічного розвитку уже виділились *три райони*: Північний Схід, Південь і Центр.

Північний Схід був найбільш розвинутим районом. Тут в авангарді колоністів стояла заповзятлива англійська буржуазія, яка перетворила регіон у *центр ремісничого, мануфактурного виробництва і торгівлі*.

На **Півдні**, який мав величезні площі родючої землі, поселялись іммігранти із середовища англійської аристократії. Отримавши від уряду значні земельні ділянки у власність, в умовах різкого дефіциту робочих рук, вони *ініціювали організацію рабовласницького плантаційного господарства*.

У **Центральному районі** знаходились колонії, де *переважало фермерське сільське господарство*. Великі земельні володіння англійської аристократії здавались у спадкову оренду невеликими ділянками за фіксовану ренту (квінт). Наявність великих ділянок вільних земель на Заході, де поселялись збігли люди (скватери), які створювали там вільні фермерські господарства, послаблювала феодалізацію цього регіону.

Таким чином, в умовах колоніальної економіки розвиток капіталізму мав специфічні риси, найбільш яскравою з яких було широке використання примусової праці (білих рабів — сервентів і чорних рабів — негрів). Але соціально-економічна неоднорідність, асинхронність і неоднотипність історичного розвитку цих регіонів зумовили різні шляхи і часові межі становлення промислового капіталу.

Велика частина кваліфікованих робітників були іммігрантами з Європи. Втрата висококваліфікованих робітників змусила уряд Англії у 1718 р. ввести обмеження на еміграцію робітників

високої кваліфікації, а в 1765 р. парламент заборонив їх виїзд. Проте зупинити цей процес було неможливо, оскільки праця в колоніях Нового світу оплачувалась вище, ніж в Англії.

З плином часу суперечності між колоніями і метрополією поглиблювались. Їх закріплювала *низка законодавчих актів, які зачіпали інтереси місцевої новонародженої буржуазії*:

— 1650 р. — заборона для американських купців торгувати з європейцями;

— 1660 р. — введення англійської монополії на такі колоніальні товари, як цукор, тютюн, бавовна, індиго та ін., потім вона була розширена й охопила велику групу суднобудівних товарів, мідну руду, хутро, патуку;

— 1669 р. — заборона вивозити шерсть і шерстяні вироби з Північної Америки;

— 1750 р. — заборона у колоніях будувати доменні печі, прокатні стани, залізобудівні й ковальські майстерні (“залізний” закон). Американський чавун дозволялось вивозити тільки до Англії. Заборонялось вичиняти хутро та ін.

Війна за незалежність та її наслідки

Суперечності між колоніями і Англією загострювалися і врешті-решт призвели до війни, яка увійшла в історію як Війна за незалежність (1775—1783). Вона закінчилась перемогою колоністів. У 1776 р. було проголошено нову незалежну державу — Сполучені Штати Америки. *Декларація незалежності* (1776) зробила недійсними укази англійського парламенту, які утискували свободу населення західних земель, розвиток промисловості, сфери обігу. У 1778 р. всі форти було відкрито для європейських купців, ліквідовано англійську монополію на торгівлю у Північній Америці. У зовнішній торгівлі проголошувалися принципи фритредерства, на основі яких пізніше було підписано договори з Францією, Пруссією, Швецією. В ході революції було конфісковано 30 тис. маєтків, що належали прихильникам англійців. Знищувалися феодальні форми землеволодіння, дворянські звання, спадкова оренда і т. д.

Визнання Англією незалежності США, закінчення війни, ратифікація Конституції (1787), введення в дію перших десяти

поправок до неї (1791), насамперед Білля про права, завершили *перший етап буржуазної революції*. Конституція забезпечувала права власності, її захист, свободу слова, друку, зборів, віросповідання і т. п., зміцнювала владу центрального уряду.

Уряд сприяв реалізації права на землю і вільному виборові виду господарської діяльності шляхом широкої територіальної експансії, яка супроводжувалась економічним *освоєнням нових володінь*.

Рішенням Конгресу всі вільні території передавались у фонд центрального уряду, який мав займатися їх розподілом і продажем. За законами 80-х років XVIII ст. земля продавалась великими ділянками у 640 акрів з обов'язковою сплатою всієї суми протягом місяця, що обмежило коло покупців багатими людьми і привело до масового самовільного захоплення землі. Скватери вимагали закріплення за ними ділянок і вживали заходів для захисту своїх заявок.

Під тиском фермерів відбувалася поступова демократизація аграрного законодавства. Як підсумок, у 1832 р. уже зменшився земельний мінімум (до 40 акрів), збільшився період розстрочки платежів, знизилась ціна на землю з 2 до 1,25 дол. за акр.

Закон про позику (1841) гарантував скватерам право купівлі ділянок, якщо вони обробляли їх до подання на аукціон. Згідно із законом можна було займати тільки землю, попередньо розмежовану урядом.

Відбувалася активна *колонізація західних земель*. Основний потік переселенців йшов до північних штатів, куди переміщалися позбавлені земельних ділянок фермери з Півдня, а також плантатори в пошуках родючих земель, іммігранти. З 1842 р. до країн в середньому в рік приїздило до 100 тис. переселенців. Серед іммігрантів були сотні тисяч кваліфікованих ремісників, інженерів, робітників, винахідників. В основному це були вихідці із Ірландії, Німеччини, Англії. Окрім створення армії найманої праці масова імміграція і зростання чисельності населення сприяли формуванню місткого внутрішнього ринку, що у свою чергу вело до зростання попиту на промислові товари. Все це слугувало стимулом для розвитку виробництва.

Розвиток фермерських господарств на Заході сприяв розширенню товарних ринків і формуванню ринку капіталів. Зроста-

юче сільськогосподарське виробництво забезпечувало потребу промислових центрів у продовольстві. У середині XIX ст. такі штати, як Індіана, Іллінойс, Вісконсін, стали житницею країни. В умовах конкуренції фермерські господарства атлантичного узбережжя спеціалізувались на молочному тваринництві, садівництві.

Особливості промислового перевороту Зростання доходів фермерів підвищувало попит на промислові вироби виробничого і споживчого призначення, що стимулювало розвиток індустріального Північного Сходу. Водночас фермерська колонізація Заходу загострила проблему ринку робочої сили в країні.

У колоніальний період головним *джерелом найманої праці* були іммігранти, а також незаможні та бідні прошарки населення, які становили більше 20 %. Вони працювали за наймом на мануфактурах і корабельнях, але всі намагались придбати землю. У XVIII ст. з цієї причини зазнали краху кілька великих підприємств, наприклад металургійний завод П. Хазенклевера, що найняв у Німеччині більше 500 робітників. Тому американські підприємці в період колонізації використовували не пряме наймання робітників на виробництво, а залучали дрібних фермерів, готових взятися за оплачувану роботу в промислах, якими вони традиційно займалися на дому. Це давало їм можливість не відриваючись від землі, отримувати додатковий дохід.

Відсутність ринку вільних робочих рук зумовила їх високу вартість, що викликало необхідність заміни цього дорогого компонента витрат виробництва дешевшою машиною. З інших країн завозили машини і обладнання. Технічні передумови виникнення фабричної промисловості у США були в основному створені промисловим переворотом у Англії. Разом з тим у виробництві стимулювалось винахідництво. Винахідники за Законом про патенти (1790) мали 14-річну монополію на використання своїх винаходів.

Фінансовою основою великого промислового виробництва були прибутки промислової та торгової буржуазії, доходи від зовнішньої торгівлі, доходи фермерських господарств, надходжен-

ня від спекулятивних угод із землею. Її зміцнювала економічна політика держави, що нашло відображення у переорієнтації на початку XIX ст. інвестицій зі сфери торгівлі й мореплавства у промисловість, а також у встановленні протекціоністського тарифу. З 1816 р. на імпорту тканини встановлювались високі ввізні мита, які потім підвищувались. Це захищало американське виробництво від зарубіжної конкуренції.

Промисловому перевороту у США сприяли і *зовнішні фактори: послаблення англійської конкуренції* через розрив з метрополією в період Війни за незалежність; *європейські війни* (1792—1815) стимулювали зовнішню торгівлю США, їх посередництво у торгівлі. До Європи, використовуючи нейтральне становище, американці поставляли товари з Вест-Індії, Південної Америки, Далекого і Близького Сходу, перевозили товари з французьких і англійських колоній у метрополію. Це був період, який отримав назву “золотого віку” для торговельного мореплавства Північно-Американських Сполучених Штатів.

Вступаючи у машинну стадію розвитку суспільства в першому десятилітті XIX ст., США використали англійський технічний досвід. При цьому вони зробили власний значний внесок. Це дало США змогу здійснити промисловий переворот за порівняно короткий термін — 40—50 років. На початку 60-х років XIX ст. уже утвердився фабричний тип виробництва у провідних галузях господарства.

Основні особливості промислового перевороту в США такі.

1. *Активна роль американської інженерної думки*: було винайдено бавовноочисну машину (1793), яка підвищила продуктивність праці у 100 разів, швейну машину (1841), машину для виготовлення взуття (1846), фосфорний сірник, електромагнітний телеграф Морзе (1833), друкарський телеграфний апарат Д. Юза (1855), пістолет, пневматичне гальмо, паровий молот (1842), вулканізацію каучуку (1844), турбіну (1849), електровоз (1851), станки оригінальної конструкції. Вони зумовили розвиток багатьох нових галузей промисловості. Швейні фабрики Зінгера, Беккера, Уллера випускали вироби, які користувалися попитом у всьому світі. Та й сама швейна машина Зінгера була відома й популярна в Україні.

2. Наявність великої кількості річок сприяла більшому використанню водної енергії, ніж енергії пари. Тому тут пізніше (аж у 40-х роках) масово стали використовувати парову енергію, хоча універсальний паровий двигун створено ще наприкінці XVIII ст., а у 1803 р. Олівер Еванс винайшов парову машину.

3. Величезні запаси деревини сприяли тривалому використанню як основного виду палива деревного вугілля. Аж до 1860 р. на залізничному транспорті США використовували дрова. Перша домна, що працювала на кам'яному вугіллі, з'явилась у країні лише в 1837 р. Масове використання мінерального палива у металургії почалось у 40-х роках.

4. Відсутність мануфактурного капіталізму. Мануфактури, що виникали в колоніальний період, не були стійкими, їх розвиток стримувала заборонна політика Англії. Тому справедливо стверджувати, що промисловий переворот у США відбувся в умовах недостатнього розвитку мануфактурного виробництва.

5. Крайня територіальна і галузева нерівномірність. Північний Схід — більш промисловий, на Півдні майже відсутні фабрики і заводи, переважала первинна обробка культур, що тут вирощувались — бавовнику, тютюну, рису, цукрової тростини і т. ін. Машини обслуговувалися рабами. Західні штати майже не знали мануфактурної стадії і спеціалізувались на переробці харчових продуктів, лісових матеріалів, виробництві сільськогосподарської техніки.

Розвиток сільського господарства

На початку 60-х років XIX ст. 60 % населення США працювало у в сільсько-господарстві, яке було основною галуззю економіки США, і виробляло продукції на 1578 млн дол. Уведення в обіг нових земель (до 50-х років XIX ст. лише на заході впроваджено в обіг 2 млн га) в умовах значного дефіциту робочих рук стимулювало технічний прогрес у сільському господарстві. Ще в 1790 р. Ньюболд сконструював чавунний плуг, який пізніше був удосконалений. Уже в 30-ті роки XIX ст. з'явилися снопов'язалки, косарки. Серед факторів, які визначали розвиток аграрної сфери господарства, крім колонізації Заходу, можна зазначити використання праці рабів і спеціалізацію районів.

Постійно зростаючий внутрішній ринок продукції сільсько-го господарства стимулював швидке зростання товарності землеробства і тваринництва. Важливим наслідком орієнтації виробників аграрного сектору на потреби ринку було **поглиблення галузевої спеціалізації окремих регіонів країни**, які набули розвитку ще в колоніальний період.

Старий — Північний Захід — **виращування кукурудзи у поєднанні з екстенсивним тваринництвом** (перш за все свинарством). У міру вирубування лісу збільшувались ділянки під посів жита, ячменю і вівса. З другої чверті XIX ст. тут з'явилась пшениця і вже в 1860 р. цей регіон став головним її виробником, закріпивши за собою центральне місце у зерновому господарстві країни.

Захід — **високоінтенсивне тваринництво**. Із Англії завезені кращі породи корів, з Іспанії — довгошерстих овець (мериносів) і т. ін. Під тиском конкуренції дешевої продукції Північного Заходу (дешеве якісне зерно і м'ясні товари) регіон поступово переходив від екстенсивного господарства до інтенсивного з орієнтацією на виробництво молочної продукції, вирощування овочів, промислове садівництво. Сільське господарство Північного Сходу пристосувалось до потреб швидко зростаючих індустріальних центрів. Розвиток залізничного транспорту сприяв процесу галузевої спеціалізації цих районів США.

Південь — наприкінці XVIII ст. переорієнтація з виробництва **тютюну**, який став нерентабельним внаслідок виснаження земель, **рису** (в результаті Війни за незалежність було втрачено англійські ринки рису), **індиго** та **задоволення зростаючого ринкового попиту на бавовну**. У другій половині XIX ст. бавовник став головною статтею спеціалізації штатів Півдня і Південного Заходу. У 1860 р. вони давали 66 % світового виробництва бавовни-сирцю (у 1791 р. — 0,4 %), 1/4 якого перероблялась американськими підприємствами. За рахунок бавовни забезпечувалися валютні надходження, оскільки в експорті вона становила 57 %. У США активно формувався **фермерський шлях розвитку сільського господарства** із застосуванням найманої праці та техніки. Він отримав назву американського.

Розвиток торгівлі, грошової і кредитної систем Зростання виробництва у всіх галузях економіки внаслідок промислового перевороту та індустріалізації сільськогосподарського виробництва сприяли швидкому розвитку в першій половині XIX ст. внутрішньої і зовнішньої торгівлі. За півстоліття експорт зріс у 3,7 раза, імпорт — у 4 рази. В *експорті країни переважали* сільськогосподарська сировина (бавовна, шерсть, шкіра) і продовольство, готові вироби становили 12 % вивозу. До половини американського експорту припадало на Англію, яка була головним покупцем бавовни, а із середини XIX ст. — і продовольства. Доходи від експорту сільськогосподарської продукції забезпечували валютні надходження, необхідні для промислового імпорту. У розглядуваний період ще зберігалася залежність американської індустрії і споживчого ринку (особливо південних штатів) від ввозу зарубіжних, насамперед англійських, машин, оснащення, промислових товарів, виробництво яких ще не було масово налагоджено у США.

Відбулися *зміни в грошовій системі США*. Після Війни за незалежність Законом про карбування монет (1792) було введено десяткову монетну систему. Перехід до нової системи, якій чинило опір населення, було здійснено лише після Громадянської війни, коли відповідно до вказаного закону встановлено біметалічний стандарт. Основним недоліком функціонування як грошей золота і срібла було коливання ринкових цін.

В епоху колонізації кредитні операції були функцією контор або приватних асоціацій, які надавали позики (зазвичай під заставу землі) і випускали паперові гроші. У період формування індустрії уже відбувалося становлення капіталістичної кредитної системи.

Революційний конгрес для забезпечення армії під час Війни за незалежність увів податок. Через нестачу твердої валюти уряд США випустив боргові зобов'язання. Окремі штати для підтримки своїх ополчень діяли подібним чином. *Участь окремих штатів у грошовому обігу і кредитуванні стала характерною рисою розвитку американської банківської системи*. Проте децентралізація випуску грошових знаків (емісійної справи) дезорганізовувала економіку щойно створених Сполучених Штатів. З метою організації установи, здатної регулювати випуск грошей, Конгрес у 1781 р. видав *чартер* (документ на право ведення банківських операцій) Банку Північної Америки (Філадельфія). У 1784 р. було організовано Банк Нью-Йорка і Банк Мас-

сачусетсу. Створеному за прикладом Англійського банку в 1791 р. Першому банку Сполучених Штатів було надано 20-річний чартер на ведення банківських операцій, і насамперед регулювання грошового обігу з метою захисту економіки від інфляції. Тим самим встановлено законодавчий контроль за банківською діяльністю.

Банк Сполучених Штатів був зберігачем фондів федерального уряду і міг пред'являти банкноти банкові-емітенту (що здійснює емісію) для розміну їх на золото і срібло. Виконуючи цю функцію, він виступав як центральний банк, що регулював кількість грошей в обігу. Це не відповідало інтересам осіб, які обстоювали розширення грошової маси. До завершення 20-річного терміну дії чартеру у 1811 р. **Перший банк** обслуговував територію всієї країни, створив відділення у всіх великих портових містах, надавав кредити, здійснював контроль за функціонуванням банківської системи. З призупиненням його дії як центрального банку кількість банків у штатах стала швидко зростати.

Банки штатів знову порушили нормальне функціонування системи грошового обігу, значно збільшивши сукупну пропозицію грошей в країні. У 1816 р. **Другий банк** Сполучених Штатів отримав чартер. Він виконував ті ж функції, що й Перший, але політизоване управління ним було недостатньо ефективним.

Таким чином, формування кредитної системи США у першій половині XIX ст. характеризувалось протистоянням прихильників централізації банківської справи і їх опонентів. У реальній банківській практиці це виражалось у розширенні діяльності банків окремих штатів.

Проте, незважаючи на швидкий господарський розвиток у першій половині XIX ст., у соціально-економічній системі США поглиблювалася *низка суперечностей*, пов'язаних з такими проблемами.

По-перше, питання вибору варіанта економічного розвитку нових основних районів (північні штати відстоювали фермерський шлях, південні — плантаторський).

По-друге, збереження рабства і примусової праці в умовах капіталістичної еволюції, сировинна орієнтація експорту і залежність від ввозу оснащення із Англії загострили проблему

митних тарифів (Південь — за вільну торгівлю, Північ — за захист молоді промисловості високими ввізними митами).

По-третє, капіталісти-фабриканти були зацікавлені у розвитку економіки Півдня як сировинної бази текстильної промисловості, яка забезпечувала нагромадження капіталу для будівництва нових підприємств. Водночас для успішного розвитку промислового виробництва на Півночі необхідне було розширення внутрішнього ринку — ринку робочої сили і ринку товарів. Але воно наштовхувалось на перепону збереження рабства. Рабовласницька система в аграрному секторі прирікала США на роль сировинного додатка індустріальної Англії. Рабство стало гальмом на шляху економічного розвитку країни.

Для викорінення рабовласницької системи, що стала причиною технічного застою і низької продуктивності, були необхідні революційні заходи, оскільки сама собою вона з історичної арени зійти не могла. Це зробила Громадянська війна 1861—1865 рр., яку справедливо називають другою буржуазно-демократичною революцією.

Виявляючи на перших порах нерішучість, уряд Авраама Лінкольна під натиском народних мас, розуміючи необхідність збереження єдиної держави, в 1862 р. став вдаватися до революційних заходів, які виходили за межі Конституції США.

Економічна політика уряду Лінкольна вимагала уведення нових податків на багатіїв, проведення закону про конфіскацію майна бунтівників, прийняття закону про гомстеди (земельні наділи). Опубліковані 22 вересня 1862 р. прокламації проголошували знищення з 1 січня 1863 р. рабства без всякого викупу, призов негрів до армії Півночі.

Право придбати на Заході ділянку землі розміром 160 акрів (65 га) за мізерну плату — 10 дол. кожному громадянину США давав закон про гомстеди. До умов отримання землі входили обов'язкове проживання на ділянці та її обробіток. Після п'яти років земля ставала власністю покупця, яку неможливо було відняти навіть за борги. Такі заходи завоювали симпатії великої маси американців. Акт про гомстеди та скасування рабства у США вводять Лінкольна до кола найвидатніших і прогресивних буржуазно-демократичних діячів XIX ст.

Наслідком Громадянської війни стала кінцева перемога у країні *фермерського, американського, шляху розвитку сільського господарства*. Його *основні риси*: революційне скасування великого землеволодіння, масовий продаж землі державою за невисокими цінами, створення фермерських господарств. Після революції до рук фермерів потрапило 65 млн акрів вільних земель, що прискорило сільськогосподарське виробництво і сприяло утворенню широкого платоспроможного внутрішнього ринку. Таким шляхом пішов також розвиток аграрного сектору в країнах переселенського капіталізму — Канаді, Австралії, Новій Зеландії.

Друга буржуазно-демократична революція розчистила шлях для швидкого розвитку капіталізму в США у всіх галузях економіки. Вона зберегла національну єдність. У 1870 р. США за рівнем розвитку промисловості вийшли на друге місце у світі. У 1880 р. промислова продукція за вартістю у 2,5 раза перевищувала вартість сільськогосподарської продукції, тоді як у 50-ті роки XIX ст. США залишалися ще сільськогосподарською країною.

Основні терміни і поняття

Спадкова оренда, емісійна діяльність, Білль про права, територіальна експансія, скватери, патент, протекціоністська політика, технічний прогрес, галузева спеціалізація, плантаційна рабовласницька система, чартер, біметалічний стандарт, податок, "переселенський" капіталізм.

Розділ 8

ЕВОЛЮЦІЯ ПРОМИСЛОВОГО КАПІТАЛІЗМУ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

8.1. Друга технологічна революція і розвиток світових продуктивних сил (кінець ХІХ — початок ХХ ст.)

Загальна тенденція
економічного розвитку

На рубежі ХІХ—ХХ ст. головною тенденцією розвитку економіки став перехід від капіталізму, що ґрунтувався на

вільній конкуренції окремих самостійних державних і приватних підприємств, до капіталізму, який базується на різних формах монополій або олігополій.

Зміни у виробничих відносинах, що привели до цього переходу, викликав бурхливий розвиток науки і техніки. В історію кінець ХІХ — початок ХХ ст. увійшов як період *другої технологічної революції* (перша — промисловий переворот), яка продовжувалась до Першої світової війни (1914—1918).

У цей період кардинально змінились основи наукового мислення, розквіт переживало природознавство, йшло створення єдиної системи наук. Тісний взаємозв'язок науки з технікою зумовив поступове перетворення науки у безпосередню продуктивну силу суспільства.

На рубежі ХХ ст. виникали великі наукові інститути, лабораторії, створені на могутній технічній базі. З'явилась окрема ланка — науково-дослідницька діяльність, завданням якої стало доведення теоретичних рішень до технічного втілення, в тому

числі — дослідницько-конструкторські розробки, виробничі, технологічні та інші дослідження. Цей процес революційних перетворень у галузі науки потім охопив техніку і технологію, що сприяло незвично високим темпам зростання обсягу світового промислового виробництва (сумарна виплавка сталі з 1870 по 1900 р. зросла у 20 разів).

Електрика і електротехніка

Важливе значення мала *зміна енергетичної бази виробництва і транспорту*: парова енергія була замінена елек-

тричною, почалась електрифікація, склалась технологія отримання, передачі та приймання електроенергії. У 1867 р. німецький винахідник В. Сіменс сконструював електромагнітний генератор із самозбудником, яким за допомогою обертання провідника у магнітному полі можна було отримати і виробляти електричний струм. У 70-ті роки було винайдено динамо-машину, яку можна було використовувати не тільки як генератор електроенергії, а і як двигун, що перетворює електричну енергію у механічну. Уже через десять років у США Т. Едісон створив перший сучасний *генератор* (1883). Він виготовив у 1891 р. і трансформатор, що вирішило проблему передачі електроенергії на значну відстань. Промислові підприємства перестали бути прив'язаними до енергетичної бази. Виробництво електроенергії було організовано на особливих підприємствах — електростанціях.

Впровадження у виробництво електродвигунів збільшувало швидкість верстатів, підвищувало продуктивність праці й створювало передумови для автоматизації виробництва. У 1884 р. англійський інженер Ч. Парсонсон винайшов багатоступеневу парову турбіну, а в результаті її поєднання в єдиний агрегат з динамо-машиною було створено *турбогенератор*. Уже в 1896 р. на Ніагарській гідроелектростанції було встановлено винайдену гідравлічну турбіну. Виникли нові галузі промисловості — електрхімія, електрометалургія, електричний транспорт. З'явилися *двигуни внутрішнього згорання*, які працювали від енергії, отриманої при згоранні парів бензину (Н. Отто) і нафти (Р. Дизель). У 1885 р. було побудовано перший *автомобіль* (Г. Даймлер, К. Бенц). Двигун внутрішнього згорання став широко застосовуватись у всіх галузях промисловості й транспорту, прискорив механізацію сільського господарства. У 1906 р. в США з'явилися трактори з двигунами внутрішнього згорання. Застосуван-

ня їх в окремих господарствах американських фермерів розпочалось у 1907 р., масове ж виробництво було освоєно лише в роки Першої світової війни.

Однією із провідних галузей стала *електротехніка*. Винахід лампи розжарювання з вугільним стержнем у скляній колбі російським вченим О. Лодигінім (1873) і електродугової лампи — росіянином Г. Яблочковим (1875) сприяли поширенню електричного освітлення. Воно стало застосовуватись на великих підприємствах, у великих містах. Згодом до конструкції ламп розжарювання винахідники різних країн вносили поліпшення. Так, О. Лодигін розробив лампу з металічною ниткою, в тому числі з вольфрамовою. Електричне освітлення поступово почало витіснити газове.

Наприкінці XIX ст. набула широкого розвитку така галузь електротехніки, як техніка засобів зв'язку. Удосконалювалась апаратура дротяного телеграфу, почалось використання телефонного зв'язку (винахідник телефону — американець А. Белл (1876)). Перша *телефонна станція* в США була збудована у 1877 р., на початку 80-х років вони з'явились майже у всіх містах європейських країн. У 1889 р. А. Струоджер запатентував автоматичну телефонну станцію. З 1895 р. поширювалось використання *радіо*, яке сконструював російський вчений О. Попов.

Металургія і транспорт Швидкий темп розвитку продуктивних сил вимагав модернізації старих галузей промисловості, перш за все гірничої металургії. Саме тут вводились технічні новинки, змінювались конструкції і розміри доменних печей. У результаті використання конвертерів Бессемера (Англія, 1856 р.) і Томаса (Англія, 1878 р.) у важливу підгалузь *відокремилось сталеплавильне виробництво*. Дістали розвиток *електричне зварювання, кування і виплавка металів*. У 80-ті роки введено електролітичний метод отримання алюмінію, який дав змогу розвивати кольорову металургію. З 1887 р. таким же методом стали отримувати мідь.

Зростання обсягів виробництва товарів вимагало збільшення швидкості їх перевезення, що сприяло розвитку та удоскона-

ленню транспорту. У шляхове будівництво все більше проникала сталь (залізничні рейки, мости). “Еру сталевих мостів” відкрив збудований у США через р. Міссісіпі у 1874 р. арочний міст біля м. Сент-Луїс. Удосконалювалась конструкція пароплавів. З 1903 р. розпочалось будівництво суден з двигуном внутрішнього згорання — теплоходів. Почалась електрифікація залізничного транспорту, з’явилися нові транспортні засоби — *танкери* (нафтоналивні судна). У 1896 р. німецький конструктор Г. Зельферт застосував для дирижаблів двигун внутрішнього згорання, який працював на рідкому паливі. Перші кроки робила *авіація*, широкий розвиток якої став можливим після встановлення легких і компактних бензинових двигунів. У 1903 р. у США брати У. і О. Райт здійснили чотири польоти на літаку з двигуном внутрішнього згорання. Спочатку літаки мали спортивне значення, згодом — їх стали використовувати у військовій справі, а потім — для перевезення пасажирів і вантажів.

В епоху НТР, завдяки промислому виробництву автомобілів з 90-х років XIX ст., з’явився новий вид транспорту — *автомобільний*. Успіху автомобілів сприяв винахід у 1895 р. ірландським інженером Дж. Денлопом гумових шин. На заводах Г. Форда у 1912—1913 рр. вперше застосовано конвеєр. Високі темпи розвитку автомобілебудування зумовили широке будівництво шосейних доріг.

Технологія і організація виробництва

У період другої технологічної революції значного розвитку набуває *хімічна промисловість*. Хімічні методи обробки сировини проникають практично в усі галузі виробництва. Почалось виробництво штучних (анілінових) барвників. У таких галузях, як машинобудування, електротехнічне виробництво, текстильна промисловість, почала широко застосовуватись хімія синтетичних волокон — пластмас, ізоляційних матеріалів штучного волокна, штучного каучуку та ін. У 1869 р. американський хімік Дж. Хайст отримав целулоїд, у 1906 р. Л. Бакеланд добув бакеліт, потім було отримано карболіт та інші пластичні маси, які зразу ж впроваджувались у виробництво. Основою для виробництва нітрошовку стали розробки французького інженера Г. Шардона (1884). Праці 1899—1900 рр. російського вченого Л. Кондакова дали можливість отримати штучний каучук із ву-

гледодів. Було розроблено нові ефективні технології отримання сірчаної кислоти, соди та ін., запропоновано методи виготовлення аміаку — основи для азотних сполучень, необхідних у виробництві фарбників, мінеральних добрив і вибухових речовин. У сільському господарстві почали широко застосовувати мінеральні добрива.

Проблему задоволення зростання потреби в рідкому пальному на нових видах транспорту вирішив *крекінг-процес* — метод розкладення нафти при високих тисках і температурах. Він дав змогу забезпечити підвищений вихід бензину і в 1916 р. у США був освоєний у промисловому виробництві. Ще у 1903—1904 рр. російський хімік О. Фаворський відкрив метод виробництва рідкого пального з твердого палива. Промислове ж виготовлення легкого пального з вугілля здійснив німецький інженер Ф. Бергіус. Це мало важливе економічне і воєнне значення для Німеччини, яка не мала природних нафтових ресурсів.

У виробничу сферу проникала *автоматизація виробництва* у легкій, поліграфічній та інших галузях промисловості. Почалась автоматизація верстатів; потокова система, яка виникла в консервному і сірниковому виробництві, широко впроваджувалась в інші виробництва. Особливо важливу роль для розвитку машинобудування відіграв винахід конвеєра. Завдяки його втіленню у виробництво уже в 1914 р. на заводах Форда складання одного автомобіля тривало не більше 1,5 години.

Втілення поточкового виробництва змінило характер заводського оснащення у машинобудуванні. Вводилися спеціалізовані верстати для виготовлення деталей — гвинтів, шайб, болтів і т. ін. У текстильній промисловості в 1890 р. появилася автоматичний ткацький верстат.

Значний крок зроблено у *військовому оснащенні*. Здійснено автоматизацію стрілецької зброї і артилерії (1883 р. — кулемет Максимова, декілька типів автоматичних гвинтівок, поява броневих автомобілів), налагоджено виробництво вибухових засобів, широко використовувалися засоби повітроплавання й авіації. З 1915 р. літаки озброюють кулеметами, з'явилися літаки-бомбардувальники, створено великі надводні кораблі (броненосці), стало реальним підводне плавання. Перша світова війна вимагала великої кількості зброї і оснащення. Якщо кількість винаходів періоду

промислового перевороту визначалась двозначним числом, то в епоху технологічної революції — чотиризначним. Найбільше число винаходів запатентував американець Т. Едісон (більше 1000).

Результати технологічної революції такі.

1. Промисловий переворот XVIII—XIX ст. привів до становлення машинної індустрії, зміни соціальної структури суспільства: утворення двох нових класів — буржуазії і найманих робітників, утвердження панування буржуазії. На відміну від нього результатами другої революції стали зміна в техніці і технології виробництва, реконструкція машинної індустрії, **перетворення науки у безпосередній фактор виробництва**. Тому її називають не промисловою, а науково-технічною революцією. Вона привела до різкого зростання виробництва: за 1850—1900 рр. добування вугілля збільшилось в 10 разів, нафти — у 25, виплавка сталі за 1870—1900 рр. — більше ніж у 50 разів.

2. Друга технологічна революція **привела до появи багатьох нових галузей промислового виробництва**, яких раніше не знала історія: електротехнічної, хімічної, нафтопереробної, машинобудівної та ін.

3. Відбувалася **диверсифікація** не тільки галузей, а й **підгалузей** (машинобудування — виробництво локомотивів, автомобілів, літаків, кораблів (річкових і морських), трамваїв та ін.).

4. Зміни технології виробництва, застосування нових матеріалів і швидке зростання нових галузей і машинобудування привели до **зміни структури чорної металургії** — значно зріс попит на сталь.

5. Друга НТР **змінює світову галузеву структуру промисловості**. На перший план вийшли галузі важкої індустрії, значно випередивши за темпами зростання легку промисловість. Ці зміни привели до посилення концентрації виробництва, стали переважати великі підприємства. Такі структурні зрушення викликали різке зростання розмірів капіталу, необхідного для створення і роботи окремого підприємства. Залучення додаткових капіталів досягалося шляхом випуску акцій і створення акціонерних товариств.

6. У результаті другої технологічної революції замість індивідуальної приватної форми власності *основною стає акціонерна, у сільському господарстві — фермерська* (два варіанти господарювання — американський (США і Канада) і прусський).

Для Європи було характерним поєднання обох шляхів розвитку капіталізму в аграрному секторі. Розвивались також *кооперативна і муніципальна* форми власності. В 1913 р. у США на підприємствах, які належали акціонерним товариствам (28 % всіх підприємств), було зайнято 80 % робітників. У Німеччині створення акціонерних товариств охопило насамперед гірничу і металургійну промисловість, будівництво і залізниці. З дозволом випуску дрібних акцій номіналом до 1 фунта стерлінгів у 1895—1905 рр. значно зростає кількість акціонерних товариств у Англії. Дещо повільнішими темпами цей процес відбувався у Франції. *Кооперативна власність* виникла на основі добровільного об'єднання капіталів і засобів дрібних товаровиробників, слугувала формою захисту їх від експлуатації посередників і великих підприємців. Основними видами кооперації, що виникли до 1914 р., були: споживча, кредитна, сільськогосподарська, житлова. До початку Першої світової війни Росія, до складу якої входила і значна частина українських земель, займала перше місце у світі за числом учасників кооперативного руху (24 млн осіб, об'єднаних у 63 тис. кооперативів). У Західній Європі 120 тис. кооперативів об'єднували 20 млн осіб, у США в 600 кооперативах перебувало 70 тис. осіб.

Монополізація виробництва

Муніципальна власність і господарство виникли у містах і сільській місцевості в останній третині XIX ст. у зв'язку з розвитком соціально-економічної інфраструктури (транспорт, електропостачання, газопостачання, школи, лікарні). Державна власність наприкінці XIX — на початку XX ст. формувалась двома основними шляхами: за рахунок державного бюджету (більш поширений у країнах Старого світу) і в результаті націоналізації приватних підприємств (переважно у країнах переселенського капіталізму). Завершенням цього ланцюжка змін стало утворення монополістичних союзів — монополій як у галузі виробництва, так і в галузі капіталів (фінансових джерел).

Капіталістична монополія — це об'єднання капіталів, що виникає на основі високого рівня концентрації виробництва і капіталу для зосередження виробництва та збуту значної частини продукції певної галузі, встановлення монопольних цін і забезпечення стабільних надприбутків. Найпростішими формами монополій є пул, конвенція, корнер, ринг; більш зрілими — картель, синдикат, трест, концерн.

Причини монополізації такі:

по-перше, зростання мінімальних розмірів капіталів;

по-друге, намагання підприємців одержати максимум прибутку за рахунок витіснення конкурентів і встановлення бар'єрів для вступу в галузь;

по-третьє, надання урядом якій-небудь одній фірмі виключних привілеїв на постачання газового палива, електроенергії, телефонних послуг та ін. (природні монополії) у зв'язку з розвитком комунального господарства;

по-четверте, розвиток патентного права, різного роду махінації і зловживання аж до шантажу і прямого розбою.

Поступово змінювалась **роль банків** в економіці — з пасивного посередника у платежах банк перетворився в активного учасника ринку. Відбувались концентрація і централізація банківської справи. Самі банки частину капіталів вкладали у промисловість, виступаючи вже як організатори виробництва. **Формувався фінансовий капітал**. Особливо інтенсивно цей процес відбувався у США, де банки, фінансуючи різні компанії, установлювали над ними контроль, підкоряли їх шляхом скуповування акцій, направляли своїх представників у правління трестів, а інколи утворювали нові трести. Прикладом може бути діяльність банку Ж. Моргана, під контроль якого підпали величезні корпорації в енергетиці й електротехніці (“Дженерал електрик”), телеграфно-телефонного зв'язку (АТТ), автомобілебудування (“Дженерал моторз”) та ін. Морган створив першу в світі компанію з мільярдним обігом — “Юнайтед стейтс стил”, під контролем якої опинилось 3/5 американського виробництва сталі. Промисловці

часто перетворювались у банкірів. Наприклад, Т. Рокфеллер, наживши величезні прибутки у нафтовому бізнесі, використав їх для створення "Національного міського банку Нью-Йорка", який став основою сучасного "Чейз Манхеттен бенк".

Із числа найбільш впливових банкірів і підприємців у процесі посилення фінансового капіталу виникла фінансова олігархія.

Зросло значення *зовнішньої торгівлі*. Зростання масштабів виробництва вимагало розширення ринку. Обсяги міжнародної торгівлі з 1891 по 1910 р. збільшились у 1,5 раза. Зміцнення і розширення міжнародних економічних зв'язків поклало початок формуванню світового господарства як єдиного механізму, який зв'язував усі регіони землі. Важливою ланкою системи стали біржі великих міст світу, які щорічно реєстрували зміни світових цін під впливом світового попиту і пропозиції. Міжнародний обмін перетворювався у необхідну умову подальшого розвитку виробництва і ринку. Активізувався світовий рух не тільки товарів (зовнішня торгівля), а й робочої сили (еміграція та імміграція), капіталу.

Експорт капіталу здійснювався у різних формах: державні й комунальні позики, прямі й портфельні інвестиції, кредити. Найбільшого розвитку державні й комунальні позики набули у Франції, яку називали "світовим лихварем". Крім відсотків, країна-експортер отримувала, як правило, додаткові вигоди. Наприклад, Франція, надаючи позику Туреччині на 2,2 млрд франків, отримала концесію на будівництво залізниць, встановила контроль над найважливішими турецькими морськими портами, впливала на діяльність головного банку країни — Оттоманського. Туреччина фактично перетворилася у напівколонію країни-кредитора.

Провідною країною прямих і портфельних інвестицій була Великобританія, капіталовкладення якої до 1900 р. за кордоном становили 20 млрд дол. Франція вивезла 10 млрд дол., Німеччина — 5 млрд, США — 0,5 млрд. Останні ще залишались боржником Європи.

Розвиток монополій на початку XX ст. практично знищив державну конкуренцію. Вона збереглась на світовому рівні як *конкуренція* за сфери впливу. Прикладом може бути конкуренція двох найбільших електричних компаній світу: американської "Дженерал електрик" і німецької АЕГ. Остання, володію-

чи капіталом у 1,5 млрд марок, була величезним підприємством з виробництва різної продукції — від кабелів та ізоляторів до автомобілів і літаючих апаратів. У 1907 р. вони уклали договір про поділ ринків: “Дженерал електрик” отримала для своєї продукції ринки США і Канади, АЕГ — Європи і частини Азії. На світовому рівні використовувались будь-які методи захоплення на внутрішньому ринку, аж до промислового шпигунства. Монополіям сприяла держава, яка змінювала мита і залізничні тарифи в їхніх інтересах.

Конкуренція за сферу впливу *супроводжувалась територіальною експансією*. В останній чверті XIX ст. боротьба за території в Азії, Африці й Тихому океані велась між індустріальними державами — Великобританією, Францією, США, Японією, Бельгією, Голландією, Португалією, Іспанією. За 1884—1900 рр. Англія придбала 3,7 млн кв. миль з населенням у 57 млн осіб, Франція — 3,6 млн і 36 млн, Німеччина — 1 млн і 16 млн відповідно. До початку XX ст. в основному було завершено територіальний поділ світу групою держав.

Таким чином, зміни в техніці й технології виробництва і розвитку продуктивних сил, викликані другою технічною революцією, створили матеріальні передумови для утворення монополій і переходу капіталізму від промислової стадії і вільної конкуренції до монополістичної стадії. Спочатку епоху структурних інституціональних змін на початку XX ст. визначали поняття “імперіалізм” (від лат. *imperium* — влада) пізніше поширився термін “монополістичний капіталізм”. Прояв і регулярна циклічність економічних криз наприкінці XIX — на початку XX ст. (1873, 1883, 1893, 1901, 1902 та ін.) сприяли процесу монополізації економіки. Розорення дрібних і середніх підприємств у період криз сприяло концентрації і централізації виробництва і капіталу. Їх ступінь у країнах був неоднаковим, але наприкінці XIX — на початку XX ст. монополія як форма організації виробництва і капіталу набула панівного стану.

На цьому історичному етапі *змінюється лідерство країн світу* — провідне місце за промисловим розвитком посідають молоді капіталістичні країни — США і Німеччина, значно просунулась Японія, тоді як колишні лідери — Англія і Франція

відстають. Центр світового економічного розвитку переміщується з Європи до Північної Америки. Першою державою світу на довгий час стали Сполучені Штати Америки. У Європі могутній економічний ривок Німеччини дав можливість Бісмарку в 70—80-ті роки XIX ст. розпочати боротьбу за гегемонію в Європі. Цим був зумовлений курс на мілітаризацію країни.

Наприкінці XIX ст. в Європі визначились основні контури коаліцій, що протистояли одна одній. Їх оформлення завершилось на початку XX ст., що привело народи Європи до Першої світової війни.

Основні терміни і поняття

Імперіалізм, монополістичний капіталізм, акціонерна власність, кооперативна власність, муніципальна власність, пул, конвенція, корнер, ринг, картель, синдикат, трест, концесія, територіальна експансія.

8.2. Особливості становлення монополістичного капіталізму у провідних країнах світу (США, Німеччина)

Умови швидкого розвитку економіки США Швидкий розвиток економіки, який розпочався після закінчення Громадянської війни (1861—1865), наприкінці XIX ст. перетворив США в могутню індустріально-аграрну країну.

Основні передумови успіху економічного розвитку США були такі.

1. Радикальний характер Громадянської війни 1861—1865 рр. Внаслідок її з'явилися такі можливості для капіталістичної гос-

подарської діяльності, які не змогли забезпечити буржуазно-демократичні революції у жодній з європейських країн: звільнення рабів сприяло швидкому створенню ринку праці; масовий продаж землі державою невеликими ділянками швидко капіталізував сільське господарство США.

2. Сприятливі природно-географічні умови для прискореного розвитку виробництва: наявність могутньої сировинної бази, величезні площі родючих земель, багатство лісових і водних ресурсів, благодатний клімат.

3. Успішна зовнішньоекономічна політика держави, яка забезпечила щорічне з 1861 р. перевищення доходів над державними витратами на 100 млн дол. У 1890 р. за законом Маккінлі — Олдріча, ухваленим Конгресом, мита було збільшено з 10 % (1861) до 49,5 %. Через 7 років вони зросли до 57 %. Протекціонізм у зовнішній торгівлі доповнювався пільговими умовами для розвитку промисловості, яка у 1883 р. взагалі не обкладалась податками. Митна політика сприяла підвищенню цін всередині країни і зростанню капіталістичного прибутку. Для припливу зарубіжних інвестицій не було перешкод, гарантувалась висока норма прибутку.

4. Надзвичайно активне використання в економіці США досягнень другої технічної революції. У країні розпочалась електрифікація промисловості, транспорту, побуту. За рівнем виробництва і використання електроенергії США займали перше місце у світі. Змінилась енергетична база виробництва — пара швидко витіснялась електрикою. У 90-х роках США посідали перше місце за результатами виплавки сталі, виробництва автомобілів, добування нафти та інших галузей, які відображали НТП.

У ході індустріалізації широко застосовувалися найновіший науково-технічний досвід європейських країн, досягнення американської інженерної думки. Практично не було морально застарілого оснащення, а тому воно не гальмувало економічний розвиток. Це сприяло різкому зростанню продуктивності праці, яка була в 4,5 раза вищою, ніж в англійського робітника. Високий технічний рівень виробництва дав можливість здійснити перехід до масового випуску стандартизованої продукції навіть у старих, традиційних, галузях (взуття, одяг у легкій промисло-

вості, напівфабрикати в харчовій). США також обігнали всі інші країни щодо застосування нових методів раціональної організації виробництва. У США було створено першу у світі промислову лабораторію — лабораторію Т. Едісона (1876), яка стала центром винахідництва технічних новинок (щорічно давала до 40 винаходів).

5. Акумуляція у США найбільш енергійної робочої сили з Європи. 1864 р. у США було ухвалено закон, який стимулював імміграцію. Тільки з 1870 по 1914 р. до США прибуло близько 30 млн іммігрантів. У 70—80-х роках серед них була велика кількість кваліфікованих робітників та інженерів з Англії і Німеччини — країн з високим рівнем технічного розвитку, що сприяло передаванню європейського науково-технічного досвіду і зменшувало витрати на підготовку кадрів.

6. Швидке створення інфраструктури, яка забезпечила єдність внутрішнього ринку, міжрайонну і міжгалузеву спеціалізацію. Створилися сприятливі умови для індустріалізації Півдня і Заходу. На початку XX ст. залізниці зв'язали між собою всі штати. Було збудовано чотири трансконтинентальні магістралі, які втягнули в економічний обіг продукцію Заходу. На частку США припадало майже 50 % світової довжини залізниць. Зарубіжні капіталовкладення в залізниці США досягли майже 1/3 їхньої вартості. Залізниці, що потіснили всі інші види транспорту, перетворились у важливий фактор структурних змін в економіці. Вони сприяли зниженню витрат виробництва і зростанню продуктивності праці, процесу урбанізації, а також зміцненню позицій американського сільського господарства на світовому ринку. Завдяки здешевленню товарів США збільшувалась їх конкурентоспроможність. Вже у 1896—1900 рр. США давали 30,1 % світового експорту промислових товарів, а у 1913 р. — 35,8 %.

7. Історико-географічні фактори: віддаленість від Європи і близькість до Південної Америки та територій Далекого Сходу. Використовуючи доктрину Монро (1823) та ідею панамериканізму, США у 1867 р. за 7,2 млн дол. купили у Росії Аляску. У 1898 р. Конгрес США узаконив анексію Гавайських островів. У наступному році США захопили Кубу, Гуам, Пуерто-Ріко,

Філіппіни і частину островів Самоа. США добились виключного права на будівництво Панамського каналу, відірвавши Панаму від Колумбії. США використовували й економічне закабалення, тобто економічне підкорення слабких держав, які при цьому залишались формально незалежними.

8. Процес концентрації і монополізації. В останній третині XIX ст. економічний розвиток США переривався рушійними кризами перевиробництва у 1882—1883 і 1893 рр. Лише у 1897 р. після тривалого застою економіка США знову відновила швидкі темпи розвитку. Зазначені економічні кризи були могутнім прискорювачем концентрації виробництва (у 1913 р. 85 % становили підприємства з кількістю 500 і більше робітників) і централізації капіталу (акціонерні товариства у 1913 р. зосередили 80 % всіх робітників). Внаслідок криз у США виникли монополістичні об'єднання в промисловості та банківській справі. У 70-і роки XIX ст. монополії в промисловості були перехідним явищем (першою з'явилась у 1872 р. нафтова компанія "Стандарт ойл", організатор Дж. Рокфеллер, яка уже в 1879 р. контролювала 95 % нафтопереробки в країні). У 80-ті роки монополії помітно посилились і наприкінці 90-х років перетворились в одну з основ господарського життя країни. Найбільш поширена форма монополій в США — трести, на частку яких у 1901 р. припадало 3/4 всієї промислової продукції країни. На початку XX ст. у країні уже функціонувало 800 трестів, які об'єднували більше 5 тис. підприємств.

Зрощення трестів з банківськими монополіями вело до створення фінансової олігархії. У ній провідні позиції зайняли дві банківські групи — Моргана і Рокфеллера, навколо яких до 1903 р. об'єдналися 112 банків, залізничних, страхових та інших компаній, а їхній капітал перевищував 22 млрд дол. (56 % акціонерного капіталу країни).

Антимонopolьна політика За ступенем монополізації США суттєво обігнали Європу, для якої були характерні картелі й синдикати, що об'єднували десятки відносно невеликих підприємств. У США монополістичний капіталізм, спираючись на концентрацію виробництва, цю фазу обминув. Тому

тут поведінка монополій — встановлення високих монопольних цін — ставала нестерпною для значної частини населення.

Громадськість США вважала монополізацію галузей промисловості неприпустимим порушенням принципу індивідуальної свободи. Під тиском могутньої хвилі антимонопольного руху фермерів, робітників, дрібної і середньої буржуазії було прийнято (1890) розроблене сенатором Дж. Шерманом *антитрестівське законодавство*. Подібні закони потім було прийнято у 27 штатах країни, а в 15 штатах антимонопольні закони навіть включено до конституції. Проте формулювання закону було настільки нечітким, що трести легко обходили всі заборони. Юристи-консультанти Рокфеллера у 1899 р. винайшли для “Стандарт ойл” нову організаційну форму — холдингову компанію, засновану на володінні контрольним пакетом акцій.

Удосконалив антитрестівське законодавство президент Теодор Рузвельт (1901—1909). Було прийнято доповнення до закону Шермана 1901 р., білль про утворення міністерства торгівлі і праці 1903 р., у 1906—1908 рр. — про охорону природних ресурсів країни, яку взяла на себе держава. Щоб попередити хижацьке використання землі, частину її було передано до державного земельного фонду, який не підлягав відчуженню. Державний земельний фонд зріс більше ніж у 3 рази — з 45 до 150 млн акрів. Було вжито заходів щодо іригації засушливих земель. Антитрестівське законодавство у 1909 р. знову доповнене законом Мена — Елкіна і тарифною реформою Пейна — Олдріча.

За правління президента Вудро Вільсона (1912—1921) було прийнято тариф, який скасовував протекціонізм. Мита було зменшено з 42 до 27 % на 900 видів товарів, а на 365 товарів скасовано взагалі. Високі мита залишились на тютюн, тютюнові вироби і цукор. Наступним важливим кроком В. Вільсона стало введення прогресивного податку на доходи приватних осіб і корпорацій.

У 1914 р. у США було прийнято *закон Клейтона*, за яким профспілки і союзи фермерів не підпадали під дію антитрестівського закону. Створено Федеральну резервну систему (ФРС), яку очолювало Федеральне резервне управління Вашингтона. До системи ФРС увійшло 12 федеральних резервних банків, капітал яких мав утворюватися з надходжень (внесків) національних, промислових і банків штатів. У цей же період було створено Федеральну промислову комісію (ФПК), на яку покладено зби-

рання інформації і притягнення до відповідальності (суду) приватних осіб і корпорацій за нечесні методи діяльності. Всі ці заходи започаткували розвиток державно-монополістичного капіталізму, коли держава здійснювала регулювальні заходи в економіці, охоплюючи різні її галузі.

Держава надавала *підтримку аграрному сектору*, перш за все у справі впровадження наукових методів ведення господарства, створення його інфраструктури — елеваторів, холодильників (холодильних складів), впровадження різних технічних засобів, які забезпечували збереження сільськогосподарської продукції.

Науковий підхід до ведення господарства виявився в економічно обґрунтованій спеціалізації сільськогосподарських районів країни: Середній Захід і Каліфорнія, Дакота, Небраска стали основними виробниками пшениці; Айова, Небраска, Канзас — кукурудзи. Американське зерно мало високу якість і низьку собівартість, що вивело країну на перше місце у світі за вивозом зерна.

Зростанню продуктивності праці, технічному оснащенню у фермерському господарстві сприяла *концентрація виробництва*. Якщо у 1880 р. фермери — власники землі становили 2/3 від загальної кількості фермерів, то в 1910 р. — 1/3. У ході структурної перебудови сільського господарства пріоритетними стали молочне тваринництво, птахівництво, а також галузі, які орієнтувались на міський ринок. Щоб послабити залежність фермерів від капіталу і послуг залізниць (а вони були монополізовані), елеваторів, складів, великих оптових магазинів, розпочалося створення різних організацій і спілок для захисту фермерських інтересів. Появились кооперативні фермерські організації з переробки і продажу продуктів на місцевих ринках.

У 1913 р. фермерство становило 1/3 всього населення. Фермерські господарства забезпечували продукцією внутрішній ринок і багато поставляли на європейський ринок. Їхня продуктивність праці, яка зросла з 1860 по 1913 р. на 250 %, була значно вищою порівняно з європейськими фермерами.

Причини піднесення Німеччини

22 монархи і три вільні міста після Франко-пруської війни об'єдналися в Німецьку імперію на чолі з імператором, яким за конституцією 1871 р. міг бути тільки прусський король. Об'єднання німецьких земель створило *умови для доко-*

рінних змін (ліквідовано митні бар'єри, введено єдину грошово-фінансову систему, прийнято загальнодержавну систему мір і ваг та ін.) — у країні почався промисловий підйом. Німеччина здійснювала технічне та енергетичне переозброєння промисловості. До 90-х років у країні завершилась промислова революція. Вона була дещо запізнілою, але, як і у США, давала **низку переваг**, зокрема можливість широкого використання передового зарубіжного досвіду. Німецька промисловість, особливо важка, будувалась на основі сучасної техніки, тоді як в Англії і Франції наявність численних застарілих підприємств збільшувала витрати виробництва. Індустріалізація на новітній техніці та технології сприяла різкому зростанню обсягу випуску продукції (насамперед у важкій індустрії), підвищенню продуктивності праці, збільшенню розмірів внутрішньої торгівлі.

Важливу роль в економічному піднесенні Німеччини кінця XIX ст. відіграли захоплення Ельзасу і Лотарингії з їх величезними запасами залізних руд і сплата 5-мільярдної контрибуції переможеною Францією. Наприкінці 70-х років відкриття Томаса (обезфосфорування фосфорних руд) перетворило ці поклади на головну сировинну базу Німеччини. В цих же районах знаходилась розвинена бавовняна промисловість.

За темпами економічного розвитку, які зросли у 6 разів, Німеччина поступалась тільки США (в 9 разів). Високими темпами розвивались галузі важкої промисловості, особливо нові. Різко зросло у Німеччині військове виробництво, обсяги якого у 1913 р. були в чотири рази більшими, ніж у Франції, яка до цього утримувала лідерство.

Структура економіки

Швидкі темпи промислового підйому Німеччини зумовили кардинальну зміну в структурі її економіки — тепер частка промисловості істотно перевищила частку сільського господарства. Німеччина стала індустріальною країною. **Важка промисловість** за темпами розвитку випереджала легку, а зростання виробництва засобів виробництва було навіть вищим, ніж у США. Поряд зі значним розвитком старих галузей важкої промисловості — кам'яновугільної і металургійної (виплавка чавуну і сталі становили 19,3 і 18 млн т відповідно, що забезпечило Німеччині друге місце у світі після США), швидкими темпами розвивались нові галузі, зокрема хімічна й електротехнічна.

Розвиток хімічної промисловості й кольорової металургії одночасно з виробництвом електротоварів слугував додатковим стимулом для збільшення продукції важкої індустрії, яка стала вивозитись на експорт. Вагомі досягнення “нових” галузей господарства забезпечили важливі переваги Німеччини на світовому ринку. Насамперед це стосується виробництва міді, цинку, сірчаної кислоти, хімічних мінеральних добрив, фарбників, штучного шовку та інших товарів. У світовому експорті хімічних виробів частка Німеччини досягла 50 %. За розмірами і темпами зростання промисловості Німеччина у 1914 р. зайняла перше місце у Європі і друге у світі після США. Частка її промислової продукції за останні 30 років зросла з 13 до 16 % світового виробництва.

Виняткового значення набуло **будівництво залізниць**. До початку ХХ ст. Німеччина створила мережу залізниць, причому будували не тільки магістральні лінії, а й під'їзні шляхи до промислових підприємств. Внаслідок широкого залізничного будівництва значного розвитку набули гірничозаводська промисловість, а також тракторне машинобудування. Німеччина обігнала всі країни в локомотиво- і вагонобудуванні. Вона стала великим експортером залізничного оснащення. Будівництво шляхів та випуск транспортних засобів значно здешевили перевезення.

Проте передові форми організації виробництва в цей період ще не охопили всю країну і всі галузі. Так, поряд з дуже насиченим фабриками Рейнсько-Вестфальським районом існувала відстала Східна Німеччина. Промисловість у цій частині країни зберігала кустарний характер і займалась переробкою сільськогосподарської сировини.

Концентрація і монополізація

Випереджаючий темп розвитку галузей важкої промисловості сприяв зростанню великих підприємств, які на початку ХХ ст. стали переважати у структурі промисловості Німеччини. За останні 20 років ХІХ ст. кількість великих підприємств (більше 1000 робітників) у Німеччині зросла в чотири рази. У 1850 р. у кам'яновугільній промисловості в середньому на одну шахту припадало 62 особи, а в 1910 р. — 2131 особа. У металургійній промисловості кількість робітників на одну домну

збільшилась в 32 рази, а річна продукція — в 263 рази. Такі зрушення вели до суттєвої концентрації виробництва і капіталу, отже, до їх монополізації.

Процес утворення монополій прискорився на початку XX ст., особливістю його було *створення* переважно *картелів* і *сіндикатів*. На початку Першої світової війни число їх у Німеччині досягло 600.

Оскільки промисловість не мала достатніх нагромаджень і потребувала додаткових засобів, великі банки встановили з нею тісні взаємозв'язки: контролювали промислові фірми, яким були надані довгострокові кредити, сприяли їх зміцненню. Значна роль банків у створенні монополій у Німеччині була особливістю монополізації виробництва країни. Відбувались *зміни в самій банківській системі*. Поряд з концентрацією за інтересами, коли банки об'єднувались для проведення окремих операцій з фінансування, з 80-х років більшого поширення набула територіальна концентрація, яка полягала в зосередженні великих комерційних банків у Берліні. На початку XX ст. у Німеччині функціонувало п'ять могутніх груп, що охоплювали 58 комерційних банків. У них опинився 71 % власного капіталу всіх банків країни. Кожну групу очолював великий комерційний банк — Німецький, Дрезденський, Торгово-промисловий, Облікове товариство, Шафгаузенський банківський союз.

Великі комерційні банки на початку XX ст. намагались організувати і розширити зарубіжні *ділові зв'язки*. Їх зарубіжна діяльність розвивалась у таких напрямках: емісія зарубіжних державних позик, кредитування експорту та імпорту, підтримка промислових підприємств за кордоном. За 12 передвоєнних років вивіз капіталу із Німеччини зріс у 3 рази, тоді як з Англії і Франції — в 1,5 рази. Англія спрямовувала свої капітали головним чином у колонії, Франція — в Росію і країни Європи у формі позикового капіталу. Німеччина, яка не мала значних колоній, рівномірно розподіляла вивіз капіталу між Європою і Америкою. Вона експортувала капітал туди, де були сприятливі ринки для німецької промисловості. Причому для німецького капіталізму характерним було проникнення і до розвинутих промислових країн.

Концентрація капіталів комерційних банків і посилення їх влади обмежували безпосередні контакти з виробничою сферою і торгівлею Німецького центрального банку. Головний емісій-

ний центр країни зосередився на операціях з регулювання грошового обігу, підтримання стабільності національної валюти.

Активна діяльність комерційних банків вплинула також на діяльність бірж. Доручення клієнтів щодо операцій з цінними паперами тепер виконувались банками. На біржу цінні папери потрапляли тільки через банки, які суттєво впливали на формування біржової політики.

З кінця 70-х років в економічній політиці Німеччини відбувся *поворот від вільної торгівлі до протекціонізму*. Високі мита були покликані захистити національного виробника на внутрішньому ринку і сприяти установам монопольних цін. З утворенням у 1880 р. Вищої економічної ради, яка займалась виробленням законопроектів і статутів, втручання держави в економічне життя зростало. Проведена у 1896 р. реорганізація торгових палат розширила їхню роль у розвитку промисловості й торгівлі. Було прийнято новий торговий статут. Держава стимулювала синдикування промисловості.

Проте глибокі диспропорції і суперечності, зумовлені швидкими темпами розвитку монополістичного капіталізму на не розчищеному від докапіталістичних відносин ґрунті, вузькість внутрішнього ринку (заробітна плата робітників була нижча, ніж в Англії і США), відсутність широких колоніальних володінь (у 12 разів менше ніж у Великобританії, в 5 разів — ніж у Франції), зростання фінансової могутності і нагромадження “надлишкового” капіталу штовхали Німеччину до експансії, енергійного проникнення до інших країн і чужих колоній. Розвиваючи “мирну” експансію, кайзерівська Німеччина посилено готувалась до поділу світу (колоній). Почалась мілітаризація економіки.

Основні терміни і поняття

Кропери, пеонаж, прогресивний податок, мито, страхова компанія, фінансовий капітал, промисловий капітал, контрибуція, емісія.

8.3. Колоніальна система господарства і становище залежних країн наприкінці XIX — на початку XX ст.

Історичні форми колоніалізму

До початку Великих географічних відкриттів наприкінці XV — на початку XVI ст. слово “колонія” означало поселення на чужій території. Колонії ще в давнину використовувались як джерела продуктів і робочої сили для метрополій (Рим, Фінікія). У результаті Великих географічних відкриттів починає формуватися колоніальна система і слово “колонія” набуває сучасного розуміння. З цього часу “капіталізм”, який став панівною соціально-економічною системою, і “колоніалізм”, який є важливим прискорювальним фактором капіталізації виробництва, стають нерозривними. Колоніальне пограбування і колоніальна торгівля були важливим джерелом первісного нагромадження капіталу.

На завойованих землях-колоніях, що втрачали політичну і економічну самостійність, *метрополії насаджували капіталістичні відносини*. Так відбулося в колоніях Великобританії у Північній Америці, Австралії, Новій Зеландії і Південній Африці, де місцеве населення не могло протистояти силі колонізаторів. Основним населенням в утворених після здобуття незалежності державах стали переселенці з Європи, корінних жителів було або фізично знищено, або загнано до резервацій.

По-іншому колонізація проходила на Сході, де колонізатори не змогли утвердитися абсолютно. В цих країнах вони були в меншості, і намагання змінити структуру суспільства, що складалася, в цілому не мали успіху. Головною причиною цього можна вважати багатотисячолітні традиції і стійкість східного суспільства. Колонізація народів Африки та Азії мала свій вплив на їх розвиток, але втілення тут капіталістичних відносин натрапило на протидію традиційних структур.

У XVI—XVIII ст. у період первісного нагромадження капіталу і мануфактурного виробництва колоніальна політика європейських купців і феодалів зводилась головним чином до *пограбування* місцевих багатств, вивозу до Європи колоніальних товарів, рослинної і тваринної сировини, а також робочої сили

для рабовласницьких господарств Америки (работоргівлю розпочали в середині XV ст. португальці, продовжили англійці, французи, голландці, датчани і шведи). Нееквівалентна торгівля з колоніями мала споживацький характер. Наприклад, для іспанців і португальців колонії були перш за все джерелом золота і срібла, яке сприяло прискореному розвитку капіталізму не в цих країнах, а в Голландії та Англії. Голландська та англійська буржуазія наживались на поставках товарів до Іспанії, Португалії і їхніх колоній в Азії, Африці, Америці, які пізніше стали об'єктами захоплення їх Голландією та Англією.

Промислова революція останньої третини XVIII — середини XIX ст. в європейських країнах змінює *роль колоній*. Вони перетворюються на ринок промислової сировини для розвинутих країн, а також позбавляють метрополії від конкуренції на зовнішньому ринку. Разом з тим обмін товарами втягує колоніальні країни у світовий товарний обіг, сприяє соціально-економічному розвитку колоній (розвитку місцевої промисловості з переробки сировини, транспорту, зв'язку і т. ін.). У колоніальній економічній політиці індустріальних країн центральне місце займає вивіз капіталу, який у багато разів перевищує вивіз товарів.

До початку XX ст. на етапі монополістичного капіталізму колоніальні володіння були зосереджені в руках трьох європейських держав: Англія — 33,5 млн км² із населенням 400 млн, Франція — 10,6 млн і 55 млн і Німеччина — 3 млн і 13,3 млн відповідно. Світ виявився поділений на метрополії, колонії і залежні країни.

Зміна колоніальної політики метрополій

У XIX ст. торговельно-грабіжницькі методи, які провадили в колоніях Ост-Індські компанії (англійська — в 1600—1858 рр., голландська — в 1602—1798 рр., французька — в 1664—1770 і в 1785—1793 рр. і т. ін.), замінюються економічними. Головна роль тепер відводиться великим промисловцям, а не торговим компаніям. Відповідно змінюється становище й у світовій торгівлі. Значення колоніальних товарів зменшилось, але зростає необхідність у продовольстві, сировині, фарбниках, будівельному лісі, вовні, бавовні — тобто в тих товарах, які були особливо потрібні для європейської промисловості, що розвивалась. Це

привело до зміни характеру відносин колоній і метрополій. Виникла потреба в експорті товарів до колоній.

У цей період *колонії стають аграрно-сировинним придатком метрополій*, постачальниками сировини і допоміжних матеріалів для промисловості, продовольства для зростаючого населення міст. До країн-колоній з метрополій направлялися готові тканини, металовироби, напівфабрикати та інші товари. Наприклад, у 1870 р. структура індійського експорту складалася на 36 % із бавовни-сирцю, на 21 % — з опіуму, на 12 % — із зернових, на 4 % — із джуту і т. ін. Бавовняні тканини становили всього 2 %, вироби із джуту — 0,5 % експорту Індії. Водночас імпорт країни на 45 % складався із бавовняних тканин, на 8 % із пряжі, на 13 % — із металовиробів (вісьмогайкові рейки для залізниць) і лише на 2 % — із машин, переважно для обробки сировини. Зрозуміло, що 85 % товарів завозилось до Індії з метрополії.

Розвиток промисловості в колоніях

Вирішальну роль в експлуатації колоній стали відігравати монополії країн-метрополій, які захоплювали найважливіші

галузі економіки колоній і залежних країн. При цьому свідомо обмежувався розвиток власної промисловості колоній і підтримувалися феодальні та патріархальні пережитки. У колоніях велику роль відігравала ручна праця, хоча приплив іноземного капіталу приводив до створення певної кількості механізованих підприємств. Наприклад, у 1854 р. в Калькутті почала діяти перша індійська джутова фабрика, а через два роки в Бомбеї відкрився перший бавовняний завод, заснований купцем-індійцем.

Значення Індії (найбільша колонія Англії) для англійської економіки зростало в міру втрати Англією промислової гегемонії. *Приплив англійського капіталу* в другій половині XIX ст., переважно у *будівництво залізниць* і *розробку корисних копалин*, прискорив розвиток ринку в Індії. Стали зростати великі міста — Бомбей, Калькутта. Збільшувалась кількість національних промислових підприємств. Організація посередницьких кредитних установ (наприклад, англійських керівних агентств) привела до появи перших індійських банків.

Метрополії для більш ефективного використання ресурсів колоній, зменшення обсягів перевезень будували тут підприєм-

ства первинного обробітку сировини і виробництва окремих видів товарів: з очищення і пресування бавовни, джуту, виробництва фарбників, залізних виробів, будівельних матеріалів, цукру, сухофруктів, опіуму, рому, кокосової і соєвої олій, деяких видів продовольства (рису, пшениці, солонини), обробітку шкіри, цінних порід дерева, міді, срібла і т. ін.

Освоєння глибинних територій колоній привело до будівництва залізничних колій. За їх допомогою підприємці монополій значно збільшували вивіз сировини з глибинних районів. Разом з тим вони *сприяли формуванню єдиного внутрішнього ринку* в колоніях і залежних країнах. Тут помітно прискорився розвиток товарно-грошових відносин (застосування пароплавів прискорило обіг товарів і капіталів), поглибилась криза феодальних порядків.

Внаслідок напливу промислових товарів метрополій і свободи торгівлі сімейні та напівсімейні общини, замкнуті, ізольовані від світу, базовані на домашній промисловості, сільському ремеслі й своєрідній комбінації ручного ткацтва, ручного прядіння і ручного способу обробітку землі, почали руйнуватися.

У світовий ринок втягувалися нові території, а через нього — у виробництво товарів. Так, у 70-ті роки посилилося *завоювання глибинних африканських територій* і почалась боротьба за новий поділ Африки між європейськими колонізаторами (Великобританія, Франція, Німеччина, Бельгія). Цей континент виявився дуже багатим на природні ресурси — золото, алмази, кольорові метали, нафту, вугілля, яких не вистачало різко зростаючій промисловості європейських країн. У 1896 р. Англія і Німеччина підписали договір про розподіл сфер впливу у Східній Африці. У 1897 р., після Фашодського інциденту, було остаточно розмежовано інтереси Великобританії та Франції в Африці. Бельгія стала власником великої території в басейні річки Конго.

Таким чином, монополії справляли неоднозначний вплив на колоніальні країни. З одного боку, колонії та залежні країни прорвали коло ізольованості й приєднувались до світового розвитку капіталізму. Ввіз капіталу у відсталі країни створював основу для розвитку ринку, входження цих країн у механізм єдиного світового господарства. Цей процес мав об'єктивний характер і згладжував відмінності у розвитку між індустріальними країнами Європи і Північної Америки і відсталими африкан-

ськими та азійськими країнами. З іншого боку, зроста їх залежність від промислово розвинутих країн. У світовому господарстві утвердився поділ праці між метрополіями і колоніями. Капітали вкладали насамперед у галузі, необхідні країнам-метрополіям: добувну промисловість і залізничне будівництво, сільське господарство. Колонізатори орієнтували економіку залежних країн на виробництво відповідних товарів. Аграрному сектору економіки *нав'язувалася система монокультури*, тобто переважне вирощування одного виду сільськогосподарської продукції.

Внаслідок такої політики Індія спеціалізувалась на виробництві й вивезенні бавовни, тютюну, цукру, джуту. Єгипет постачав тільки бавовну, Бразилія — каучук і каву, Австралія і Нова Зеландія — вовну, Бірма — рис, Конго — каучук, Китай — чай, шовк-сирець і т. ін.

Залежні країни

Крім двох основних груп — метрополій і колоній, були так звані залежні країни (напівколонії), політично вільні й формально самостійні, але економічно і фінансово залежні від інших країн. Типовими залежними країнами були Китай, Іран (Персія), Османська імперія та ін. Наприклад, величезна колонія Великобританії — **Індія** — поділялась на дві частини: в одній правління безпосередньо здійснювали англійські представники, а в іншій існувало кілька формально самостійних держав. Залежність **Португалії** від Великобританії мала іншу форму: будучи під англійським протекторатом, Португалія надавала Великобританії торгові пільги, кращі умови для вивозу капіталу і товарів до Португалії та її колоній. Під англійським протекторатом перебували кілька **країн Африки і Океанії**. Політично вільні, вони мали більше можливостей порівняно з колоніями для виробничого використання англійських капіталів, розвитку національної економіки, могли самостійно експортувати капітали тощо.

Наприкінці XIX ст. до держав **Латинської Америки** вивозили капітали Великобританія і США, проте частково там зберігався вплив і колишніх метрополій — Іспанії, Португалії. Країни Латинської Америки експортували до розвинених країн Заходу продукцію сільського господарства і гірничодобувної про-

мисловості. Це робило їх залежними від ринку збуту й експорту промислових товарів перш за все таких країн, як Великобританія і США. Останні успішно користувалися цією залежністю і вивозили туди капітали переважно у формі державних позик. У 1880 р. аргентинський борг Англії становив 20 млн фунтів стерлінгів. Разом з тим англійські капітали прискорювали розвиток промисловості в Аргентині. З 1887 по 1895 р. число промислових підприємств у Буенос-Айресі подвоїлося, на них працювало близько 75 тис. робітників. У віддалених районах аргентинські підприємці займалися в основному дрібною торгівлею або володіли підприємствами напівкустарного типу. У сільському господарстві тривале збереження великого поміщицького землеволодіння уповільнювало розвиток ринкових відносин.

Для всіх латиноамериканських країн була характерною суперечність у розвитку ринку: зарубіжні капітали прискорювали темпи розвитку одних галузей і не зачіпали інших.

Розвиток українських земель

Своєрідністю розвитку економіки визначалися і поглинуті Російською та Австро-Угорською імперіями українські землі. На відміну від інших колоній світу українські землі розглядались як *частина Росії та Австро-Угорщини*. Саме тому українська економіка розвивалась наприкінці XIX — на початку XX ст. як частина загальноімперського економічного комплексу (в Росії — східноукраїнські землі та Південь, в Австро-Угорщині — західноукраїнські землі). Проте загальні тенденції відносин колоній і метрополій виявлялись у здійсненні економічної політики щодо українських земель.

Вигідне географічне розташування, природні багатства, дешева, але кваліфікована робоча сила тощо стали основою економічних інтересів промисловців метрополії (Росії). Це суттєво вплинуло на структуру і розвиток промислового потенціалу Східної та Південної України. Своєрідним каталізатором реалізації потенційних можливостей приєднаних земель стала економічна криза 1900—1903 рр., яка охопила Російську імперію, як і більшість країн світу. Криза і вихід з неї загострили конкуренцію та поглибили поляризацію підприємств, змусили буржуазію максимально сконцентрувати й об'єднати сили.

Особливо активно цей процес відбувався в період нового промислового підйому 1909—1913 рр. У цей період посилилась кон-

центрація виробництва: на підприємствах України з чисельністю більше 500 осіб працювало понад 54 % усіх робітників.

Незважаючи на колоніальний характер, *економічне зростання* було характерним і для економіки України. Сприяли цьому такі **фактори**:

— *підвищення купівельної спроможності населення* (в ході революції 1905—1907 рр. робітники добились підвищення заробітної плати на 15 %; вона в середньому становила 238 рублів на рік; селяни — скасування викупних платежів);

— *розвиток внутрішнього ринку* (торговельний обіг за цей період зріс у 1,5 раза);

— *столипінська аграрна реформа*, високі врожаї у сільському господарстві у 1909—1913 рр. (за винятком 1911 р.);

— *збільшення (особливо на Півдні України) товарності сільськогосподарської продукції*, що дало змогу перейти до вивозу зерна на зовнішній ринок, де ціни на хліб зросли на 35 %;

— *зростання майже в 2,5 раза міського населення*.

Відбулось утвердження провідної ролі Донбасу не лише в металургії, а й у кам'яновугільній промисловості. Природні ресурси України безжалісно експлуатувались у масштабі Російської імперії.

Зі вступом Росії в стадію імперіалізму утвердилось *панування монополістичного капіталу* й на підприємствах України. Значна частина російських синдикатів, які були основною формою монополістичних союзів, підпорядкували собі українські заводи. Такі синдикати, як “Продамет” (1902) у чорній металургії, “Трубопродаж” (1902) у трубопрокатному виробництві, “Нобельмазут” (1903) у нафтовій промисловості, “Цвях” (1903) — дротяні й цвяхові підприємства та ін., контролювали 80 % українського виробництва продукції. Йшло переливання капіталу з економіки країни в загальноросійську економіку.

В економіку України проникав і *капітал інших країн*. У вугільній промисловості 63 % основного капіталу перебувало у володінні іноземних компаній, а в металургії — 90 %. Могутній синдикат “Продуголь” (1904), що об'єднував 75 % добування ву-

гілля Донбасу, фактично цілком контролювали французькі інвестори. Пізніше він встановив контроль над об'єднаннями, які реалізували кам'яне вугілля в Сибіру, Польщі, на Уралі. Це гальмувало і деформувало економічний розвиток не лише Наддніпрянської України, а й усієї Російської імперії, адже місцевий виробник витіснявся з ринку, а більша частина прибутків, одержаних за рахунок монопольних цін та державних військових замовлень, вивозилася за кордон.

Характерною рисою української промисловості була її повна підпорядкованість імперському центру, який вбачав в Україні насамперед потужну сировинну базу.

Тому закономірно, що у 1913 р. лише 15 % українських промислових підприємств виготовляли готову продукцію, а решта давала продукцію для виготовлення такої продукції в Росії. Така державна політика суттєво деформувала структуру економіки України. Незважаючи на те, що на її території був зосереджений великий промисловий потенціал (69 % загальноросійського виробництва чавуну, 57 % сталі та 58 % прокату, 20,2 % усієї продукції машинобудування та металургійної продукції), вона все ж залишалася сільськогосподарським регіоном імперії, у якому в селах проживало 80 % населення.

Фактично одnobічний, колоніальний, характер мав *товарообмін*. Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що було вигідніше вивозити продукцію поза межі України, ніж доставляти її на власній території.

Централізовані капітали Росії спрямовувалися в основному тільки в регіони, які становили економічний інтерес для її промисловості, що призвело до нерівномірності розвитку українських регіонів. Лівобережжя, де зберігалися залишки кріпацтва, помітно відставало від інших регіонів України. Посилювалася спеціалізація промислових районів (Донбас став центром вугільної промисловості, Нікопольський басейн — марганцевої, Кривий Ріг — залізорудної, Правобережжя і певною мірою Лівобережжя — цукрової).

Більш чітко виражений колоніальний характер мала *економіка західноукраїнських земель*, що позначилось на її структурі та динаміці розвитку. Особливо це помітно у сфері промисловості, де колоніальні форми господарювання виявились у низці таких тенденцій, процесів та явищ.

1. Вищі, ніж у центральних імперських землях, податки, відсутність державної фінансової підтримки, протекціоністська політика щодо австрійських підприємців суттєво підірвали конкурентоспроможність західноукраїнської промисловості. Окремі галузі краю (цукрова, текстильна, соляна, паперова та ін.) втрачали свої колишні позиції та занепадали, що гальмувало промисловий розвиток західноукраїнських земель.

2. Перетворення західноукраїнських земель в аграрно-сировинний придаток (нафтоозокеритова, лісопилна та борошномельна галузі) і ринок іноземного збуту. Видобуток нафти за останні 30 років XIX ст. зріс у 60 разів і досяг 330 тис. т у 1905 р., 33,7 % її перероблялося в Галичині, решта — у центральних австрійських землях. До цього стимулювали запроваджені державою низькі мита на вивіз непереробленої нафти та високі — на нафтопродукти, що вивозились. Практично не мали підтримки інші галузі промислового виробництва, що деформувало економіку західноукраїнських земель. Напередодні Першої світової війни сировина становила понад 90 % всього експорту із західноукраїнських земель до інших країн. Потреби краю задовольняли переважно імпортними промисловими товарами.

3. Відсутність підтримки державою розвитку промисловості призводила до консервації її кустарно-ремісничого характеру. У 1902 р. понад 94 % промислових підприємств Галичини налічували до п'яти робітників (з них 50 % по одному робітнику — його власник), на них працювало понад 50 % всього зайнятого у промисловості населення. Великих капіталістичних підприємств у західноукраїнських землях налічувалось всього 220 і на них працювали лише 25 % робітників. У сільському господарстві було зайнято близько 90 % населення.

4. Значна залежність промислового розвитку від іноземного капіталу. Наприклад, 3/4 видобутку та переробки нафти контролював у цей час англо-німецький концерн.

5. Хижацька експлуатація природних багатств західноукраїнських земель (щорічна вирубка 6 млн м³ лісу), виснаження верхніх покладів озокериту, викачування нафти — 5 % світового видобутку.

6. Орієнтація на дешеву робочу силу і ручну працю, що сприяло низькій енергоозброєності західноукраїнської промисловості. Тільки 5,5 % парових двигунів, що функціонували в Австро-Угорщині, використовувалися на підприємствах Галичини, а на Буковині та Закарпатті цей відсоток був ще нижчим.

Таким чином, експлуатація природного потенціалу українських земель метрополіями вела до деформації розвитку економіки, хижацького використання природних ресурсів, загострення соціальних та економічних суперечностей.

Основні терміни і поняття

Колонія, напівколонія, метрополія, аграрно-сировинний придаток, протекторат, монокультурний розвиток.

8.4. Ліберально-реформістська модель регульованого капіталізму США

**Періоди процесу
етатизації**

Найбільшим катаклізмом другого десятиліття ХХ ст. стала Перша світова війна 1914—1918 р. В її орбіту було втягнуто 30 країн з півтора мільярдом населенням, що становило 2/3 всього людства. Найбільшою трагедією стали людські жертви — 10 млн загиблих, 20 млн поранених і скалічених, більше 10 млн померлих від голоду і епідемій. Війною було знищено приблизно 1/3 матеріальних цінностей її країн-учасниць.

Війна вимагала концентрації всіх сил усередині кожної країни. **Воєнні витрати** були надзвичайно великі. Наприклад, кожний день війни для Росії в 1914 р. обходився в середньому приблизно в 10 млн рублів, у 1915 р. — в 24 млн, в 1916 р. — у 40 млн, а в 1917 р. — в 50—65 млн рублів. На потреби війни було задіяно 86 % промислового потенціалу. Пріоритет надавався галузям, які працювали на військові потреби. Це вимагало посилення ролі держави у господарському житті. В цілому війна прискорила процес становлення системи регульованого капіталізму. Необхідною умовою продовження війни стало введення жорсткої державної регламентації господарських відносин з метою мобілізації економічних ресурсів на виконання воєнно-політичних завдань в екстремальних умовах постійного скорочення економічного потенціалу. Тому до завершення війни в 1918 р. практично у всіх країнах склалася яскраво виражена **етатистська система господарських відносин**.

Залежно від рівня соціально-економічного розвитку, особливостей національного укладу і соціально-економічних відносин ступінь, форми і методи етатизації у різних країнах були різними. Економіки більшості країн світу переживали потрясіння і нестабільність. Вони залежали від завданих втрат, перемоги чи поразки певної країни у війні, міри мілітаризації й етатизації економіки в роки війни, загального рівня соціально-економічного і політичного розвитку.

Період стабілізації 1924—1929 рр. не привів до повного повороту від етатизму до системи вільних ринкових відносин. Викликано це було тим, що у 20-ті роки практично у всіх країнах спостерігався об'єктивний процес монополізації економіки, зрощування монополій і держави, подальшого викривлення вільних ринкових відносин, що виражалось, зокрема, в поглибленні внутрішньогосподарських диспропорцій. Версальська угода (1918), за якою встановлювався "новий" політичний порядок, у цілому не вирішувала гострих європейських і світових суперечностей, а сприяла збереженню загальної тенденції до мілітаризації, підштовхувала переможені країни до намагань нового територіального й економічного переділу світу. Цим пояснюється збереження досить значних елементів етатизму і в період стабілізації.

Світова економічна криза 1929—1933 рр. знову, але вже в мирний час, сприяла посиленню державного втручання у капіталістичну ринкову економіку. Теоретично його обґрунтовано в кейнсіанській теорії, ідеї якої в дещо іншому ключі були підтримані популярними в той час доктринами — італійського корпоративізму, німецького націонал-соціалізму, численними соціалістичними концепціями.

Післякризовий період 1934—1939 рр. не позначений відмовою від етатизму в більшості розвинених країн, продовжувалася практика 20-х років. Причини цього явища такі. По-перше, в цілому вкрай нестійке післякризове становище національних економік Заходу. По-друге, посилення яскраво виражених тенденцій до мілітаризації в умовах підготовки провідних західних країн до Другої світової війни. По-третє, вплив загалом успішного на той час досвіду централізованого планування та управління економікою СРСР.

Слід також зазначити, що у післявоєнний період посилились **взаємозв'язок і взаємозалежність центрів світового капіталістичного господарства**. Англія і Франція виявились прив'язаними до США значними боргами, викликаними ввезенням із-за океану промислових та сільськогосподарських товарів. Японія, Англія, США мали суперечливі інтереси на ринках Південно-Східної Азії. Тому будь-який прояв нестабільності в одному з центрів світового господарства в цих умовах призводив до збою всієї системи. Переконливим підтвердженням може слугувати економічна криза 1929—1933 рр., що розпочалася в США і швидко охопила все світове господарство. Криза показала, що капіталізм вільної ринкової конкуренції втратив здатність до саморегулювання, тому необхідна радикальна перебудова економічної системи, впровадження якогось регульовального механізму. Пошуки цього механізму в різних країнах привели до створення різних моделей регульованого капіталізму.

Конверсія та її наслідки США вийшли з війни, зміцнивши свої позиції як **лідер світового господарства** (країна зберігала нейтралітет аж до 6 квітня 1917 р., втратила під час війни близько 120 тис. осіб). За період підготовки до Першої світової війни, і особливо в її роки, США удалось активно використати місткий ринок воюючих країн. Виконання

контрактів на постачання зброї сприяло прискореному промислового розвитку, а поставки продовольства зумовили різке збільшення рівня сільськогосподарського виробництва в країні. Американський експорт за період 1914—1919 рр. зріс більше ніж у три рази — з 2,4 млрд до 7,9 млрд дол. США вдалось також розширити свій вплив на ринках, які раніше контролювалися західноєвропейськими країнами, зайнятими в той період воєнними проблемами. Війна була “великим” бізнесом для американських підприємців, прибуток яких за ті роки сягнув майже 35 млрд дол. До закінчення війни, завдяки прибуткам від масового експорту, країна погасила половину всієї зовнішньоекономічної заборгованості та перетворилась у найбільшого кредитора. У 1918 р. США зосередили у своїх руках половину світового золотого запасу.

Тимчасовий післявоєнний спад 1920—1921 рр. був викликаний конверсією промисловості. Як і в інших країнах, у США протягом війни відчутно виявилась *диспропорція в розвитку галузей народного господарства*. Це було частково як причиною, так і наслідком державного втручання у господарське життя країни.

США, на відміну від інших воюючих країн, не зазнали таких потрясінь і спадів виробництва. Протягом двох післявоєнних років у країні зберігалася досить висока господарська кон'юнктура, підставою для якої була активна державна допомога США, американських приватних компаній європейським країнам у відбудові зруйнованого війною їхнього господарського потенціалу. Проте скорочення розмірів воєнних і цивільних замовлень негативно відбилось на розвитку економіки країни. Криза 1920—1921 рр., яка розпочалася у військовій промисловості, швидко поширилась і на цивільне господарство.

Внаслідок економічного піднесення США вдалось досить швидко подолати кризові явища конверсійного періоду. Уже в 1923 р. у країні спостерігалися зростання й активізація виробництва. Процес швидкого економічного піднесення продовжувався аж до 1929 р. *Фундаментом процвітання в цей період став прискорений розвиток нових галузей* (автомобільної, електротехнічної, хімічної, радіотехнічної та ін.), завдяки їх модернізації і втіленню останніх досягнень НТП, наукових методів організації виробництва. Фінансовою базою цього процесу були величезні прибутки, які американські корпорації отримували від

експорту капіталів і товарів до європейських та інших країн світу. З 1923 по 1929 р. їх чистий прибуток становив більше 50 млрд дол.

У період найвищого процвітання країни сформувалась *концепція американського типу цивілізації*, в основі якої лежали твердження про національну винятковість, необмежені можливості, в тому числі бізнесу, що ґрунтується на індивідуалізмі, вільній конкуренції, запереченні державного втручання в економіку. Тому в цей період система державного регулювання економіки в США не дістала розвитку.

Разом з тим на тлі загального економічного процвітання галузі промисловості, які не мали споживацького характеру, переживали серйозні труднощі (суднобудування, вугільна галузь), багато ринків були перенасичені, що викликало труднощі у текстильній, швейній промисловості. У важкому становищі перебувало сільське господарство. Диспропорції у народному господарстві стали причиною наростання незбалансованості між виробництвом і споживанням, які доповнювались хронічним безробіттям, лихоманковим спекулятивним біржовим ажіотажем. У країні назривала криза.

Економічна криза 1929—1933 рр.

Криза розпочалася в Нью-Йорку з краху на фондовій біржі та охопила банківську систему, промисловість і сільське господарство. Біржову паніку 23 жовтня 1929 р. викликало катастрофічне падіння курсу акцій, ціна яких була завищена біржовими спекулянтами. Покупці акцій широко користувались позиками комерційних банків та інших спеціалізованих установ. Коли курси акцій відірвались від номіналу, почали падати, кредитори стали вимагати повернення позик. Спекулянти з метою отримання необхідних засобів почали продавати акції, прискорюючи цим їх падіння. За період з 1929 по 1933 р. загальна ціна біржових акцій зменшилась у 4,5 раза.

Обвал курсу цінних паперів на Нью-Йоркській біржі викликав паніку в США й у всіх інших країнах Заходу. Величезна хвиля фінансово-економічних потрясінь прокотилася по всьому Західному світу. Криза набувала всеохопного характеру, але найсильніше вразила США.

Різкий спад виробництва в базових галузях негативно відбився на решті галузей економіки. Всього *за роки кризи* (1929—1933) *заявили краху* 135 тис. промислових і фінансових фірм, 19 великих залізничних компаній, збанкрутували 5760 банків. Обсяг зовнішньої торгівлі скоротився в 3,1 раза, внутрішньої — в 2 рази. Криза відкинула економіку до рівня основних показників розвитку 1911 р.

Падіння курсу акцій зачепило від 15 до 20 млн американців. Їхнє матеріальне становище погіршувалось намаганням монополістів перекласти кризові труднощі на плечі робітників. Скорочення виробництва призвело до зростання безробіття, яке у 1933 р. досягло 17 млн осіб (1/3 працездатного населення), що становило разом з членами сімей майже половину всього населення. Заробітна плата знизилась більше ніж удвічі. Багато хто залишився без житла, виникали “гуверівські містечка”, збудовані з ящиків, будівельних відходів на окраїнах міст. Тільки в Нью-Йорку в 1931 р. в такому містечку від голоду померло 3 тис. осіб.

Криза в промисловості переплелася з аграрною. Збір пшениці до 1934 р. впав на 36 %, кукурудзи — на 45, а більше 40 % фермерських доходів йшло на погашення заборгованості і податків. За роки кризи внаслідок різкого падіння закупівельних цін на продовольчі товари (в середньому на 58 %) за стабільних грошових витрат у вигляді орендної плати, податків і т. ін. відбувалось постійне скорочення виробництва, що призвело до розорення близько 1 млн (18 %) фермерів, господарства яких були примусово продані за несплату боргів і податків.

Щоб не допускати падіння цін, фермери знищували продукцію: пшеницю спалювали в топках паровозів і пароплавів, молоко з цистерн виливали у водойми, картопляні й бавовняні поля заливали гасом або заорювали.

Уряд США всіляко намагався пом'якшити наслідки кризи. З приходом до влади президента Г. Гувера, на правління якого припали найважчі роки, ще не була розвіяна ілюзорна віра у здатність ринку до саморегулювання. Тому уряд почав застосовувати раніше випробувані рецепти боротьби з кризою — посилення політики торгового протекціонізму. З кінця 1931 р. уряд намагався утримати на плаву великі банки, промислові, торговельні фірми, транспортні компанії і великі фермерські госпо-

дарства шляхом державного кредитування. Стало практикуватися і державне регулювання процесу ціноутворення, що свідчило про деякі зміни у поглядах уряду на природу кризових явищ і на роль держави в системі господарських відносин.

“Новий курс” Ф. Рузвельта

Вирішальним у виборах 1933 р. став соціально-політичний фактор. Президентом США було обрано Франкліна Делано Рузвельта (1882—1945), який запропонував для виходу з кризи комплекс реформ — “Новий курс” (під такою назвою увійшли в історію широкомасштабні реформи Ф. Рузвельта).

У світовій історії “Новий курс” — це одна з найбільш відомих і ефективних реформ. Ф. Рузвельт провів у життя більше реформ, ніж обіцяв під час передвиборної кампанії. Уже 9 березня було скликано спеціальну сесію Конгресу США і протягом 100 днів закладено основи політики “Нового курсу”.

Могутнім інструментом політики “Нового курсу” і разом з тим його наслідком стали *відновлення і розвиток системи державного регулювання ринкових відносин*. На відміну від початку 20-х років відновлення етатизації проходило хоч і в кризовий, але мирний період. Тому вона мала не воєнно-політичний, а соціально-економічний характер, а відновлена система досить ефективно розвивалась аж до кінця 60-х років.

Першим кроком реформ були спроби *оздоровлення банківської і фінансової системи*. У березні 1933 р. в країні було призупинено діяльність усіх банків, що дало змогу призупинити і обмін банкнот на золото. У квітні 1933 р. було ухвалено закон, який забороняв експорт золота, а також указ, за яким громадяни країни були зобов'язані здати банкам наявні у них золоті запаси на суму більше 100 дол. Це призвело до різкого знецінення національної валюти. Уряд, не відмовляючись у принципі від методу забезпечення банкнот, до кінця 1933 р. здійснив великі закупки грошового металу (на 187,8 млн дол.) на зовнішньому ринку. Приплив до країни золота знизив його ціну на внутрішньому ринку, що дало можливість уряду США уже в січні 1934 р. провести девальвацію валюти країни на 41 %.

“Законом про золотий резерв” (1934) встановлювалась нова ціна на золото (на рівні 35 дол. за 1 тройську унцію), яка діяла

до 1971 р. Одночасно весь золотий запас вилучався із федеральних резервних банків і передавався Федеральному казначейству. Банкам взамін видавалися золоті сертифікати, які прирівнювались до золота і забезпечували банківський резерв. Проведена девальвація долара сприяла тому, що розподіл доходу змінився на користь промислового, а не позичкового капіталу. Тим самим було попереджено масове банкрутство у кредитній сфері, зменшилася заборгованість монополій уряду, зросли експортні можливості США.

Відповідно до “Надзвичайного закону про банки” одночасно було проведено ліцензування їхньої діяльності. До кінця березня 1933 р. знову відновили роботу 4/5 раніше закритих великих банків — членів Федеральної резервної системи, а 2 тис. дрібних кредитних установ були ліквідовані або увійшли до складу більших кредитних установ. Діючим банкам надали урядовий кредит в 1 млн доларів, який поживив сферу кредитних операцій. Крім того, держава взяла на себе зобов’язання страхувати депозитні вклади банків (створено Корпорацію зі страхування банківських вкладів). До початку 1934 р. близько 80 % всіх банків США застрахували свої депозити, що сприяло зміцненню довіри до них, а відповідно, зростанню припливу засобів на рахунки і запобіганню банкрутству банків. Було створено систему регулювання банківської діяльності, вжито заходи захисту вкладів від ризику біржових спекуляцій.

Розширила свою діяльність створена ще за президента Гувера “Реконструктивна” корпорація. Лише за два роки “Нового курсу” сума виданих нею позик перевищила 6 млрд дол. Посилалась концентрація банківської системи — число банків з 25 тис. у 1934 р. скоротилось до 15 тис. Для зменшення державного дефіциту і поліпшення фінансового становища країни президент рекомендував різко знизити заробітну плату федеральним службовцям, членам Конгресу і пенсії ветеранам війни. Незважаючи на сильний опір Сенату, закон було прийнято уже 20 березня 1933 р. Наприкінці 1933 р. дозволено вживання спиртних напоїв і введено значний податок на їх продаж.

Стабілізація банківської і фінансової системи створила передумови для *відновлення виробництва*. Але цих заходів було явно недостатньо. Тому в червні 1933 р. прийнято Закон про відновлення національної промисловості (НІРА — національні

інтереси розвитку Америки), який по суті вводив систему державного регулювання промислового сектору. Для його реалізації відповідно було створено Адміністрацію національної відбудови, до складу якої увійшли представники фінансової олігархії, торгової палати, “Дженерал моторз”, від групи Моргана та інших концернів, а також економісти, діячі Американської федерації праці. Одночасно галузеві асоціації підприємців (всього 17 асоціацій) відповідно до першого розділу закону розробили і прийняли “*Кодекси чесної конкуренції*”. За ними для підприємств однієї галузі суворо регламентувались обсяги виробництва (застосування однотипних технологічних процесів), межа заробітної плати, тривалість робочого тижня, визначалися ринок збуту товарів, ціна на продукцію та ін. Кодекси забороняли застосування дитячої праці. У випадку затвердження кодексу президентом він набирав сили закону, а дія антитрестівського законодавства тимчасово призупинялась. У цілому у всіх галузях промисловості адміністрація Ф.Д. Рузвельта санкціонувала до дії 746 кодексів, які охопили 99 % американської промисловості й торгівлі.

Другий і третій розділи закону про відновлення промисловості містили також низку положень, які регламентували порядок вилучення і витрачання податків, які йшли на організацію громадських робіт і виплату допомоги у зв’язку з безробіттям. Створена Конгресом США *Адміністрація громадських робіт*, якій виділялась величезна на той час сума — 3,3 млрд дол., проводила масштабну діяльність щодо створення нових робочих місць у сфері муніципального господарства, дорожнього будівництва тощо, організації трудових таборів для безробітної молоді у віці від 18 до 25 років. Всього на громадських роботах до початку 1934 р. було зайнято 5 млн осіб, виплатою допомоги у зв’язку з безробіттям охоплено 20 млн, чисельність молоді, яка працювала у трудових таборах, становила 250 тис. осіб. У таборах молодь мала безкоштовне харчування, ночівлю, форму та отримувала один долар на день. Вони працювали під наглядом інженерно-технічного персоналу, у всьому іншому підкорялись офіцерам.

Для більш ефективного використання трудових ресурсів уряд приступив до реалізації великих загальнонаціональних проектів, які сприяли економічному прогресу. Серед них — зведення гігантських гребель, за допомогою яких передбачалось електрифікувати всю країну. Для втілення в життя одного з проектів у 1933 р. було створено регіональне *Управління долини річки Теннесі*,

дьяльність якого змінила цей край. До п'яти наявних загат додалися ще 20 збудованих, річка стала судноплавною. На роботах у долині Теннесі було зайнято 40 тис. осіб. Значно було поліпшено землеробство, призупинено ерозію ґрунтів, насаджено молоді ліси. Працею безробітних на півдні США створювалася сучасна інфраструктура — будувалися автостради, аеродроми, мости, гавані і т. ін. Комплексний розвиток цього економічного району став першим досвідом дії “вбудованого стабілізатора” (термін з'явився в 50-ті роки) — втручання держави у розвиток господарства. Показником його ефективності стало різке зростання доходів населення басейну річки.

Втілені в життя заходи щодо відновлення промисловості в цілому дали позитивні результати. Державі до весни 1935 р. вдалось встановити достатньо дієвий контроль над промисловим сектором. При цьому спостерігався подальший процес монополізації промисловості США, що задовольняло великі монополістичні об'єднання.

Не менш важливою була *антикризова аграрна політика* Рузвельта, яка здійснювалася на основі Закону про регулювання сільського господарства. Конгрес США ухвалив його весною 1933 р. напередодні оголошеного фермерами загального страйку. Для подолання кризи перевиробництва було обрано систему заохочення у вигляді премій і компенсацій тим фермерам, які скорочували виробництво у своїх господарствах. За задумом уряду, така політика сприяла уже на макрорівні не лише зменшенню загальних розмірів товарної продукції, а й підтриманню цін на сільськогосподарські товари (за законом на рівні 1909—1914 рр.) і тим самим збільшенню доходів фермерів. Різко скорочено посівні площі (виорано 10 млн акрів зайнятих бавовником ділянок, знищено 1/4 всіх посівів) і поголів'я худоби (забито 23 млн голів великої рогатої худоби і 6,4 млн голів свиней, м'ясо яких перетворювали у мінеральні добрива), що вплинуло на ціноутворення. Порівняно з 1933 р. доходи фермерів у 1936 р. зросли на 50 %. Проте від такої системи преміювання і компенсацій вигравали перш за все великі господарства, які могли без суттєвого збитку скоротити виробництво, а дрібні фермери продовжували зазнавати труднощів. Враховуючи цей фактор, уряд відповідно до того ж закону вжив надзвичайних заходів щодо зниження фермерської заборгованості, яка до початку 1933 р.

досягла 12 млрд дол. Зокрема уряд провів емісію казначейських білетів і державних акцій на суму 3 млрд дол., що дало можливість у 1933—1935 рр. надати фермерам дешевих кредитів на суму більше 2 млрд дол. і тим самим ослабити обвальний процес аукціонного продажу збанкрутілих фермерських господарств. Завдяки позикам багато фермерських господарств справилися з кризою. Однак близько 10 % всіх ферм (600 тис.) у цей період розорились і були продані.

Важливою ініціативою уряду в *галузі зовнішньої торгівлі* стало прийняття Закону про торгівлю 2 березня 1934 р., яким передбачалась при підписанні торгових договорів взаємна знижка тарифів на 50 % на розсуд президента “в інтересах американської промисловості і сільського господарства”. Мета закону — збільшити експорт, відкрити для США іноземні ринки. Закон був радикальним заходом у країні, що проводила протекціоністську політику, і через декілька років дав США відчутні вигоди.

“Новий курс” Рузвельта, як уже зазначалося, започаткував перетворення США у соціально орієнтовану державу. Соціальна спрямованість політики стала переважати уже на другому етапі реформ, коли під тиском народного руху в червні 1935 р. було прийнято Національний закон про трудові відносини. Він увійшов в історію як *закон Вагнера* (за прізвиськом сенатора Р. Вагнера). Визнавались необхідність колективного захисту робітниками своїх інтересів через професійні спілки шляхом укладення з підприємцями колективних договорів, право робітників на страйки. Адміністрації було заборонено застосовувати репресії за належність до профспілок і втручатись у внутрішні справи робітничих організацій. Суди зобов'язували розглядати скарги профспілок за порушення закону. Одним із результатів закону Вагнера стало об'єднання усіх робітничих організацій в Робочий альянс Америки (1936), а також створення Ліги об'єднаних фермерів і Спілки пайовиків.

У “Новому курсі” Рузвельта втілились риси ліберально-реформістського варіанту регульованого капіталізму. Найважливішим інструментом урядових заходів став державний бюджет, за рахунок засобів якого здійснювалось фінансування розширеного відтворення і соціальних програм. Активна політика державного втручання дала змогу США, по-перше, відвернути рево-

люційну (як це не раз відбувалось у Європі) зміну ладу, по-друге, хоча і повільніше, порівняно з окремими європейськими країнами, подолати кризовий стан економіки. До 1937 р. за низкою основних економічних показників США практично вийшли на рівень 1929 р.

Основні терміни і поняття

Економічна криза, соціальні гарантії, соціальні права, девальвація, сертифікат, банкрутство, мілітаризація праці, анти-трестівське законодавство, державний соціалізм, соціалізація найму, етатизація, проспериті.

8.5. Розвиток етатистської системи господарських відносин у Великобританії і Франції

В Англії і Франції, подібно до США, у період Першої світової війни спостерігався інтенсивний розвиток етатистських тенденцій і їх послаблення у 1919—1929 рр. Як країни-переможниці, вони деякою мірою компенсували істотні втрати, яких зазнали в ході війни, на відміну від переможених країн (головним чином Німеччини). Маючи загальний напрям розвитку — удосконалення системи державного регулювання економіки, результати діяльності їхніх урядів були різними.

Післявоєнна економіка Великобританії

У післявоєнний період англійська економіка, хоч і позбулася німецької конкуренції на світовому ринку, але ще

більше відстала від американської. Технічний застій у промисловості, пасивний зовнішньоторговельний баланс, відчутні втрати торгового флоту і багато інших факторів зумовили довгий

період повільного розвитку народного господарства країни аж до початку світової економічної кризи 1929—1933 рр. До того ж позиції англійського капіталу на світовому ринку були послаблені в результаті експансіоністської політики США. Більше того, Англія виявилась її боржником на 4 млрд дол.

У післявоєнний період уряд Ллойд Джорджа активно здійснював політику *переведення економіки на мирні рейки*: проводились ліквідація державних контрольних органів, роздержавлення військового комплексу країни. Але це не привело до скасування державного регулювання економіки. До початку 20-х років у руках держави ще залишалося у 4 рази більше військових заводів, ніж до війни. З метою регулювання економічних процесів у 1919 р. було прийнято закон про відмову від золотого стандарту фунта стерлінгів, у результаті чого держава перетворилась у єдиного контролера випуску паперових грошей. У 1921 р. уряд прийняв рішення про часткове відновлення контролю над залізницями країни. Розширились і соціальні функції держави: допомога безробітним, житлове будівництво, розвиток системи народної освіти. В цілому до 1924 р. було подолано економічний застій.

Проте піднесення спостерігалось в основному в найбільш передових галузях промисловості (хімічній, автомобільній, електротехнічній, авіаційній та ін.). Стагнацією були охоплені старі галузі: суднобудування, металургія, вугледобування, текстильна. Нестача капіталів для модернізації цих галузей була викликана відпливом їх за кордон у пошуках більш високих прибутків, у тому числі й до переможеної країни — Німеччини. Це унеможливило перехід англійської промисловості до нових форм виробництва — масового, поточного, завдяки яким знижувались витрати, підвищувалась конкурентоспроможність товарів. *Особливістю економічного розвитку Великобританії у післявоєнний період* було те, що втрачаючи лідерство у виробництві товарів широкого народного вжитку, вона зосередилась на виробництві товарів розкоші. Завдяки цьому країна мала можливість утримати прибуткову нішу на зовнішньому і внутрішньому ринках.

Посилення протекціоністських тенденцій у світовій торгівлі прискорило витіснення товарів масового вжитку, вироблених у Великобританії, з зовнішніх ринків. Але уряд продовжував дотримуватись у цілому принципу фритредерства. Крім того, краї-

на поступово втрачала товарні ринки внаслідок відчутної переорієнтації англійського уряду на збереження лідерства Великобританії у банківській сфері. Так, у 1925 р. уряд провів ревальвацію англійської валюти за рахунок відновлення золотого стандарту фунта стерлінгів. Вартість його прирівнювалась до 4,86 дол., тобто було відновлено довоєнне співвідношення між англійською і американською валютами. Хоча цей захід і сприяв зростанню курсу фунта, але подорожчання англійських товарів зачепило інтереси промисловців-експортерів.

Проте стабілізація, що спостерігалася (1924—1928), не принесла бажаних результатів. Промислове виробництво країни у 1928 р. так і не досягло довоєнного рівня, а за його розмірами Великобританія була відсунута на третє місце у капіталістичному світі. Водночас за допомогою американських і англійських капіталів Німеччина відновила свою економічну могутність і повернулася на друге місце.

Антикризова політика уряду Великобританії

Світова економічна криза (1929—1933) дещо пізніше, ніж в ряді інших країн, але обрушилась і на Великобританію. І хоча спад економічної активності тут був меншим, ніж в інших країнах, удар економічної кризи був відчутним у всіх галузях господарського комплексу. Уже на початку 1930 р. в країні загострилась проблема реалізації, виникли труднощі в отриманні кредитів, почалось швидке падіння цін, масове закриття підприємств і, як наслідок, зростання безробіття. До 1932 р. промислове виробництво скоротилося приблизно на 23 % порівняно з 1929 р. А в окремих галузях падіння було ще більше: виробництво чавуну — на 53 %, суднобудування — у 8 разів. Ціни на сільськогосподарську продукцію впали на 34 %, що призвело до розорення багатьох фермерів. Число безробітних становило 22 % загальної кількості робітників.

На відміну від “Нового курсу” Ф. Рузвельта, уряд Англії не ставив завдання порятунку промисловості або збільшення зайнятості. Єдиною його функцією вважалося забезпечення сприятливих фінансових умов, ліквідація дисбалансу бюджету, торгівлі та кредиту. Виконуючи передвиборну програму, лейбористський уряд збільшував бюджетні витрати на забезпечення становища широких мас населення, бідних і безробітних, в основному за ра-

хунок посилення податкового пресу на багатих, що призвело до урядової кризи.

Новий уряд приступив до реалізації наміченого Королівською комісією з національної економіки під головуванням великого банкіра Дж. Мея плану економії і раціоналізації бюджетних витрат. Було збільшено прямі та непрямі податки, зменшено заробітну плату державним службовцям і учителям, різко скорочено громадські роботи. Було прийнято *Закон про перевірку бідних*, який забороняв виплату допомоги у зв'язку з безробіттям особам, які перебувають на утриманні своєї сім'ї. В цілому виплати на випадок безробіття було знижено на 10 %.

Завдяки виконанню заходів, вжитих Королівською Комісією і підтримуваних вітчизняними і зарубіжними банкірами, уряду консерваторів удалося отримати велику зовнішню позику. Уже в серпні 1931 р. більше 100 американських і французьких банків надали позику в розмірі 80 млн фунтів стерлінгів з метою відновлення платіжного балансу.

Поряд із регулюванням державних витрат уряд Англії провів й інші заходи щодо оздоровлення економіки країни. Важливим заходом стало скасування у вересні 1931 р. золотого паритету національної валюти, результатом чого стала *девальвація фунта*. Країни, що входили до стерлінгового блоку (25 держав — країни Скандинавії, Нідерланди, Португалія, Аргентина, Бразилія та ін., включаючи британські колонії та домініони) і встановлювали курс своїх валют на основі курсу англійського фунта, змушені були попрямувати за Великобританією. Крім того, країни стерлінгового блоку передавали свої валютні резерви Великобританії у загальний фонд блоку, що забезпечувало англійцям немалі вигоди від цієї операції. Орієнтуючись на фунт стерлінгів, країни блоку були вимушені закуповувати англійські товари і одночасово постачати до Великобританії переважно сировину і продовольчі товари.

Англія отримала перевагу щодо країн-конкурентів, які зберігали деякий час золотий паритет національних валют (США, Франція, Німеччина, Італія та ін.) за рахунок підвищення цінової конкурентоспроможності своїх товарів. Країни-конкуренти у свою чергу посилили політику протекціонізму. Внаслідок останніх обставин уряд Великобританії також вжив заходів щодо захисту внутрішнього ринку, відмовившись від фритредерства, проводячи політику жорсткого протекціонізму. Встановлені ви-

сокі платні збори на іноземні товари позитивно відбилися на розвитку англійської промисловості, що дало змогу покращити платіжний баланс за рахунок скорочення імпорту.

Застосовані урядом заходи сприяли відновленню довіри до фунта, а це сприяло поверненню іноземних вкладів у банки Лондонського Сіті. До квітня 1932 р. фунт стабілізувався, бюджет був збалансований. *Стабілізаційного ефекту*, на відміну від “Нового курсу” Рузвельта, *досягли завдяки використанню наявних у Великобританії переваг у відносинах з іншими країнами*, за рахунок попереджувальних кроків на зовнішньому ринку і досить жорсткого внутрішнього економічного курсу. Велику роль відіграла і протекціоністська політика. В результаті уже в 1934 р. політика економії була пом’якшена, про що свідчить зростання заробітної плати, зниження розмірів податків. У 1935 р. було скасовано Закон про перевірку бідних.

Економічне піднесення, що розпочалося у 1934 р., суттєво підкріплювалось державним асигнуванням на розвиток галузей, пов’язаних з виробництвом зброї (автомобілебудування, авіаційна, радіопромислова та ін.). Комплекс антикризових заходів сприяв припливу інвестицій до деяких старих галузей економіки (суднобудування, металургія). Але це в принципі не змінило наявних внутрішньогосподарських диспропорцій. Вугільна і текстильна галузі промисловості продовжували зазнавати труднощів.

Посилення конкуренції з боку США, Японії і Німеччини створювало труднощі на зовнішньому ринку. Німецькі товари витісняли англійські у Західній і Південно-Східній Європі та Латинській Америці. Як і напередодні Першої світової війни, англо-німецька конкуренція в основному виявлялася у сфері експорту товарів, насамперед готових промислових виробів.

Нова економічна криза наприкінці 1937 р. спричинила новий спад виробництва в Англії (за 1938 р. випуск промислової продукції впав на 14 %). З цієї кризи країні вдалося вийти лише завдяки підготовці до нової світової війни, яка вимагала збільшення військового виробництва.

Післявоєнна економіка Франції

Загальний рівень французького промислового виробництва за роки війни скоротився на 40 %, сільськогосподар-

ське виробництво зменшилось на 1/3, обсяг експорту знизився на 50 %. Матеріальний збиток, завданий господарству країни, оцінювався у 200 млрд франків. Частково він був компенсований переможеними країнами (головним чином Німеччиною). На основі положень Версальського договору *до Франції відійшли* промислово розвинені області — *Ельзас і Лотарингія*, на термін до 15 років — вугільна *Саарська область* (з 1920 р. Саар перебував під управлінням Ліги націй). Разом з іншими територіальними здобутками (частина колоніальних володінь Німеччини), а також великою контрибуцією це створило основу для досить успішного розвитку народного господарства країни у післявоєнний докризовий період (1919—1930). Для Франції цього періоду були характерні найбільш високі порівняно з іншими країнами-лідерами (крім США) темпи економічного зростання. Успішний розвиток економіки Франції базувався на швидкому зростанні промислового сектору, перш за все нових і старих галузей, тісно пов'язаних з державними військовими замовленнями.

До 1934 р. за допомогою державних субсидій було відновлено 8 тис. промислових підприємств, побудовано нові заводи, електростанції, залізниці. Значно гіршим залишалось становище у легкій промисловості й сільському господарстві, які не отримали державної підтримки.

У ході стабілізації виникли і стали наростати *фінансові труднощі*. Причиною їх стала окупація разом з Бельгією Рурської області у січні 1923 р. в розрахунок на отримання дешевого кам'яного вугілля для французьких металургійних заводів. “Пасивний опір” німців призвів до призупинення добування вугілля у Рурі, а це, у свою чергу, — до зростання витрат Франції на окупацію Руру. Труднощі спричинили також колоніальні війни у Марокко і Сирії, які вимагали великих коштів і тим самим збільшували дефіцит державного бюджету. Курс франка падав.

Уряд Франції для стабілізації валюти провів фінансову реформу. З метою стабілізації бюджету було підвищено непрямі податки, тарифи на залізничний і водний транспорт, скорочено платню державним службовцям і пенсії інвалідам війни. У грудні 1926 р. було проведено девальвацію франка до 1/5 його довоєнної вартості, що сприяло деякій його стабілізації.

Наприкінці 20-х років знову посилюється *державне регулювання економіки*. Для цього створюються спеціальні координаційні органи — Національна економічна рада і Вища залізнична рада, до складу якої входили і значні підприємці. Державний банк “Національний кредит” здійснював розподіл субсидій на відновлення і розвиток зруйнованих війною районів. Досить активне втручання держави зумовлювалось не лише нестійким політичним балансом сил у Європі, а й намаганнями монополій Франції домогтися лідерства на зовнішніх ринках, необхідністю освоєння заново придбаних територій, нестійкою внутрішньополітичною рівновагою під впливом зростання популярності соціалістичних і комуністичних рухів, низкою інших факторів.

Економіка періоду світової кризи

У 1930 р. світова економічна криза обрушилась і на Францію. Внаслідок певних обставин вона виявилась особливо затяжною і продовжувалась до 1936 р. У кризовий період відбулась крайня *радикалізація внутрішньополітичних відносин*, що було зумовлено відмінною від інших країн соціальною структурою французького суспільства, а також політичними традиціями країни. Поряд з посиленням демократичних і ліворадикальних течій підсилилась і фашизація країни за прикладом Італії і Німеччини. Боротьба між різними політичними силами визначила не тільки особливості антикризової політики, а й істотно вплинула на тривалість кризи.

За період кризи загальний рівень промислового виробництва впав на 1/3, виробництво сільськогосподарської продукції скоротилось на 40 %, обіг зовнішньої торгівлі — на 60 %. У країні розорилось 10 тис. дрібних промислових підприємств, 100 тис. торгових закладів, десятки крупних компаній. Зростало безробіття (досягло 1,5 млн осіб), майже у 3 рази впали доходи селян.

Вихід із кризи французький уряд шукав у реформуванні економіки *шляхом політики дирижизму* (посилення державного регулювання економіки). Це була економічна політика держави, що здійснювалась в умовах ринкової економіки і панування приватної власності. Зачіпала вона в основному державний сектор.

Французький уряд продовжував політику збільшення державних замовлень для підприємств воєнно-промислового комплексу, надаючи їм кредити, податкові та митні пільги. Було розроблено і соціальну програму допомоги безробітним.

Економічна криза різко загострила соціально-економічні проблеми. Пошуки шляхів виходу з неї привели до посилення протистояння різних політичних сил. Вершиною його були спроби фашистських організацій “Вогняні хрести” де ля Рока, “Аксьон франсез”, “Патріотична ліга”, яких підтримували великі монополії і представники церкви, за допомогою сили у лютому 1934 р. захопити владу. Створений з комуністів і соціалістів Народний фронт попередив цей путч. До початку 1936 р. Народний фронт підтримували партія радикал-соціалістів, рух інтелігенції “Амстердам — Плейель” та ін.

Нестабільність економіки Франції аж до кінця 30-х років стала наслідком непослідовності антикризових заходів, відсутності загальнонаціональної програми виходу з кризи. У результаті цього Франція суттєво поступилася своїми позиціями на світових ринках. Державні асигнування на військове будівництво дещо поживали економіку країни перед війною, але основні проблеми залишались невирішеними.

Разом з тим досвід Народного фронту підтвердив можливість і необхідність державного регулювання економіки в інтересах суспільства, показав можливість та ефективність спільних зусиль держави і здорової частини суспільства у протистоянні тоталітаризму, фашизму. Діяльність його уряду заклала основи політики реформування економічних відносин на основі розвитку системи державного регулювання в інтересах широких мас суспільства без застосування крайніх форм соціальної боротьби, трансформації самої капіталістичної системи.

Основні терміни і поняття

Стагнація, експансія, фритредерство, ревальвація, аншлюс, прямий і непрямий податки, націоналізація, державне регулювання.

8.6. Становлення державного соціалізму в СРСР

Революційні перетворення 25 жовтня (7 листопада) 1917 р. до влади прийшла одна з радикальних партій Росії — РСДРП(б). Її економічні завдання були визначені на VI з'їзді партії (1917) і мали характер не соціалістичного будівництва, а суспільно-державного втручання у виробництво, розподіл, фінанси та регулювання робочої сили на основі введення загальної трудової повинності.

До **основних заходів цього періоду** входили: організація робітничого контролю, націоналізація банків, проведення у життя Декрету про землю, націоналізація промисловості та організація системи управління нею, введення монополії зовнішньої торгівлі.

На практиці *ідея націоналізації поступово зводилась до конфіскації*, що негативно позначилось на роботі промислових підприємств, оскільки порушувались господарські зв'язки, утруднювалося налагодження контролю в масштабі країни. Незважаючи на таке становище, з початку 1918 р. націоналізація промисловості на місцях стала набувати характеру масового, стихійного і зростаючого конфіскаційного руху. Відсутність досвіду призводила до того, що інколи усупільнювались підприємства, до управління якими робітники фактично не були готові, а також малі підприємства, які ставали тягарем для держави. Поширення набула практика незаконної конфіскації за рішенням фабрично-заводського комітету (фабзавкому) з наступним її затвердженням державними органами. На цьому фоні відбувалося погіршення економічного становища країни.

У власність держави до 1 липня перейшло 513 великих промислових підприємств. 28 червня 1918 р. Рада народних комісарів (РНК) прийняла *Декрет про загальну націоналізацію великої промисловості країни* "з метою рішучої боротьби з господарською і виробничою розрухою і для зміцнення диктатури робітничого класу та селянської бідноти". В умовах громадянської війни розпочалась націоналізація всіх промислових підприємств. До осені 1918 р. промисловість була майже повністю націоналізована.

Декрет про землю, прийнятий на II з'їзді Рад (1917), заклав основи нових аграрних відносин. У ньому поєднувались радикальні заходи — скасування приватної власності на землю і передача поміщицьких маєтків, “як і всіх земель удільних, монастирських, церковних, із всім живим і мертвим інвентарем” у розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів — з визнанням рівноправності всіх форм землекористування (подвірної, хутірської, общинної, артільної) і правом розподілу конфіскованої землі за трудовою або споживчою нормами з періодичним переділом.

Націоналізація і розподіл землі проводились на основі Закону про соціалізацію землі (прийнятого ВЦВК 27 січня (9 лютого) 1918 р.), який визначав порядок розподілу і споживчо-трудоу норму наділу. У 1917—1919 рр. розподіл проведено у 22 губерніях. Землю отримали більше 6 млн селян. Їх звільнили від сплати за оренду землі, від боргів Селянському банку. Докорінної зміни зазнала соціальна структура села: частка заможних селян зменшилася з 15 до 5 %, середняків — різко зросла (з 20 до 60 %), а кількість бідняків зменшилася з 65 до 35 %. Деякі зразкові господарства не підлягали поділу, а реорганізовувались у дослідні показові форми радянського господарства — радгоспи.

Одночасно з цим було вжито заходів воєнного характеру, що було проявом “зверхреволюційності” на селі. Зокрема, *встановлено державну монополію на хліб*; 27 травня 1918 р. продовольчі органи отримали надзвичайні повноваження щодо закупівлі хліба (їх формування почалось після затвердження декрету про надання Народному комісаріату продовольства надзвичайних повноважень у боротьбі з сільською буржуазією, яка приховує хлібні запаси і спекулює ними); на основі декрету від 11 червня 1918 р., *створено продзагони і комбіди (комітети бідноти)*, завданням яких було вилучення надлишків хліба за твердими цінами (весною 1918 р. гроші фактично знецінились і хліб фактично вилучали безкоштовно, у кращому випадку — в обмін на промислові товари). Названі заходи сприяли збільшенню щоденного вивозу, наприклад з України, продовольства зі 140 вагонів у березні до 400 у червні 1918 р. Вивіз хліба супроводжувався реквізиціями, насильством над селянами, здійснювався терор щодо українського села. Але і в цих умовах В. Ленін ставив питання не про експропріацію куркулів, а лише про придушення їх контрреволюційних намірів.

У цілому до початку громадянської війни склалась *система управління народним господарством*: ЦК партії розробляв теоретичні основи діяльності апарату; Раднарком вирішував найбільш важливі питання; народні комісаріати керували окремими сторонами народногосподарського життя, їх місцевими органами були відповідні відділи виконкомів Рад; Вища рада народного господарства (ВРНГ) — центр загального управління промисловістю, який здійснював керівництво через свої головні управління, а на місцях — через губернські й міські раднаргоспи. Підприємство очолювало правління, 2/3 членів якого призначав місцевий раднаргосп, а 1/3 обиралась на півроку. При цьому домінував галузевий підхід до управління.

Політика “воєнного комунізму”

З початком громадянської війни літом 1918 р. та іноземної інтервенції 2 вересня ЦВК оголосив Республіку єдиним військовим табором. Встановлювався командно-адміністративний режим з метою зосередження в руках держави всіх наявних ресурсів і рятування решти господарських зв'язків. Почали здійснюватись надзвичайні заходи, що отримали пізніше назву політики “воєнного комунізму”. Вона набула завершених обрисів до весни 1919 р.

Складові політики “воєнного комунізму” такі:

- введення (травень 1918 р.) продовольчої диктатури (хлібна монополія держави і тверді ціни, продзагони тощо);
- націоналізація всіх підприємств;
- централізація розподілу сировини і готової продукції;
- заборона свободи торгівлі (листопад 1918 р.), згортання грошового обігу, запровадження карткової системи розподілу продуктів;
- мілітаризація народного господарства, встановлення державного контролю за виробництвом, запровадження загальної трудової повинності;
- введення (січень 1919 р.) продовольчої розкладки на хліб, а потім і на інші продукти сільського господарства.

“Воєнний комунізм” — це модель державного регулювання економіки, яка мала подвійну природу. З одного боку, він був

реакцією на критичні обставини, і тому являв собою набір вимушених тимчасових заходів, з іншого — його реалізація на практиці стала спробою безпосереднього переходу до нового суспільного ладу. Своєрідним *стрижнем політики “воєнного комунізму” стала продрозкладка*, згідно з якою кожна губернія мусила здати державі “лишки” зерна та інших продуктів. Спочатку розміри “лишків” визначалися реальними потребами сім’ї та фактичною наявністю у неї зерна, але незабаром головним критерієм стала потреба держави у хлібі.

Продрозкладка була одним з елементів встановлення продовольчої диктатури, що виявилася у запровадженні монополії на торгівлю, штучному утриманні твердих цін, створенні комітетів бідноти, формуванні продзагонів для примусової хлібозаготівлі (на початку липня 1919 р. тільки в Україні діяло 46 таких загонів, що налічували у своїх лавах 1500 осіб).

Ідея побудови безтоварного соціалізму шляхом заміни торгівлі планомірним, організованим у загальнодержавному масштабі розподілом продуктів закріплювалась низкою декретів Раднаркому, прийнятих у 1920 р.: “Про безкоштовний відпуск населенню продовольчих продуктів” (4 грудня); “Про безкоштовний відпуск населенню предметів широкого вжитку” (17 грудня); “Про скасування плати за всякого роду паливо” (23 грудня).

Пропонувались різні проекти ліквідації грошей і заміни їх обліковими трудовими або енергетичними одиницями — “тредами”, “енедами”. Проте кризовий стан економіки свідчив про неефективність застосованих заходів.

В Україні, де до 65 % врожаю йшло на ринок (у Катеринославській губернії — 50 %, Таврійській — 60, Херсонській — 65 % тощо), несхвально ставились до такої політики. Невдоволення викликав і план колективізації села, проголошений 14 лютого 1919 р. у Декреті ВЦВК “Про соціалістичне землекористування і про заходи до соціалістичного землеробства”. Курс на ліквідацію великих поміщицьких селянських господарств та на перехід від одноосібного господарювання до усупільнення виробництва викликав невдоволення та протест селянських мас.

Різко посилилась *централізація управління*. З метою виявлення і максимального використання наявних ресурсів підприємства позбавлялися самостійності. Вищим органом стала утворена ВЦВК 30 листопада 1918 р. *Рада робітничої і селянської*

оборони, завданням якої було встановлення жорсткого режиму у всіх галузях народного господарства і тісна координація роботи відомств. Загальним центральним органом управління промисловістю залишалась **Вища рада народного господарства** (ВРНГ), структура якої набула яскраво вираженого військового характеру. Центральний апарат ВРНГ складався із загальних (функціональних) і виробничих відділів (металу, гірничого, текстильного і т. д.). Питання розподілу сировини, обліку і розподілу готової продукції, фінансування окремих галузей покладалось на виробничі відділи. Координація дій споріднених галузей промисловості покладалась на виробничі відділи ВРНГ. Головні комітети або центри (всього 42 — Главнафта, Главсіль, Центромідь та ін.) зосередили оперативне керівництво підприємствами. Між главком і підприємством у деяких галузях стояла ще одна ланка — трест, що керував декількома невеликими підприємствами, які не підлягали безпосередньо ВРНГ. Така система централізованого управління отримала назву **главкізм**.

Протягом громадянської війни, воєнної інтервенції та блокади країни з боку Антанти відбулось різке скорочення виробництва, знизилась продуктивність праці, збільшилася зношеність устаткування тощо. Економіка країни перебувала у стані глибокої розрухи: було зруйновано 70 тис. км залізниць, половину рухомого складу, загальні матеріальні втрати від війни становили 39 млрд золотих рублів, або чверть національного багатства. Україна, зокрема Донбас, на території якої велись воєнні дії, зазнала найбільших руйнувань.

Становище селянства також було тяжким. Занепад промисловості й відсутність вільного товарообороту позбавляли селян зацікавленості у розширенні свого виробництва.

Після закінчення громадянської війни наприкінці 1920 р. на перший план вийшло завдання відбудови народного господарства. Перехід до розвитку в мирних умовах вимагав також зміни методів управління економікою країни. Воєнізована система управління, бюрократизація апарату, незадоволення продрозкладкою викликали весною 1921 р. внутрішньополітичну кризу, яка виявлялась у повстаннях і страйках на підприємствах.

У березні 1921 р. X з'їзд РКП(б) у ході внутрішньополітичної боротьби прийняв рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком (незабаром РНК УСРР видав декрет про норми і

розмір податку — загальна сума податку становила 126 млн пудів зерна замість 180 млн пудів згідно з продрозкладкою). Це поклато початок переходу до нової економічної політики (непу).

Нова економічна політика Поява нової моделі господарювання *зумовлена низкою об'єктивних причин*: перехід до мирного будівництва, що вимагав зміни акцентів у економіці; кризовий стан економіки, що мав тенденцію до свого посилення і стимулював відхід від воєнно-комуністичної доктрини; невдоволення селянства продрозкладкою (слід врахувати, що 77 % особового складу Червоної армії цього періоду становили селяни); несприятливий для комуністів стан світового революційного руху, що змушував більшовицький режим дотримуватися гнучкішої лінії щодо селянства.

Протягом 1921—1922 рр. формувалася *непівська модель організації суспільства*, яка фактично реалізувалась на практиці. В основі її покладена концепція шляху до соціалізму через державний капіталізм. Складовою моделі в економіці була адміністративно-ринкова система господарювання. Принципові її характеристики такі: державна монополія (мінімальний зв'язок зі світовою економікою) у зовнішній торгівлі, державна власність на велику та значну частину середньої промисловості, торгівлі, транспорту; госпрозрахунок у промисловості, що діяв у обмеженому вигляді лише на рівні трестів (об'єднань підприємств), які перебували у власності держави; нееквівалентний обмін із селом на основі продподатку; гальмування розвитку великого індивідуального господарства на селі.

Відповідно до рішень X з'їзду РКП(б) *продподаток* визначався як відсоткове або часткове відрахування продуктів з урахуванням кількості їдоків, наявності худоби і обсягу отриманого врожаю. Розмір податку встановлювався до сівби і мав суворо диференційований характер: для бідних селян він знижувався. Надлишки продукції дозволялось реалізовувати в рамках прямого обміну на промислові товари. Проте обмін практично зразу ж переріс у торгівлю, що викликало необхідність визнання товарно-грошових відносин і торгівлі як форми їх реалізації.

З переходом до непу повсюди почала відроджуватися кооперація. Уряд вбачав у ній оптимальну форму залучення селян-

ства до соціалістичного будівництва, важливий елемент змички міста та села. Протягом короткого часу *сільськогосподарська кооперація* зосередила у своїх руках значну частину товарної продукції: в Україні, наприклад, до 37 % планової заготівлі зерна і майже 50 % технічних культур. У 1924 р. кооперативні організації забезпечували до 96 % потреб промисловості у сировині. До кінця відбудовчого періоду в Україні всіма видами кооперації було охоплено більшу частину сільського населення республіки. Натуральний податок замінили грошовим, дозволили найом і оренду землі.

Неп зумовив суттєві *зміни в промисловості*. Залишаючи у своїх руках “командні висоти”, землю і вирішальні галузі господарства (велика промисловість, банки, транспорт, зовнішня торгівля), держава перейшла до нових форм господарських відносин — оренди. В оренду організаціям (кооперативам, артілям та ін.), а також приватним особам здавались дрібні та середні підприємства, які виробляли в основному споживчі товари. Орендодавцями виступали ВРНГ та її місцеві органи (районні та губернські). В Україні 1921 р. в оренду було здано 5200 таких підприємств, тобто майже половину наявного фонду. Орендна плата збільшила матеріально-фінансові ресурси держави. Проте з 1924—1925 рр. здача державних підприємств в оренду почала скорочуватись і була призупинена у 1928 р.

Розпочатий процес роздержавлення та запровадження госпрозрахунку вимагав більш гнучкої форми управління. Тому замість надцентралізованих главків, що гальмували неп, запроваджено трести, які стали основними ланками управління державною промисловістю. Перші трести в Україні було організовано восени 1921 р. (“Тютюнтрест”, “Маслотрест”, “Цукротрест”, “Південьсталь” та ін.) Всього в республіці було створено 21 республіканський і 54 губернських трести, які об’єднували 304 підприємства і мали широку господарську самостійність. Проте госпрозрахунок фактично не поширювався на підприємства, що входили до трестів, а це гальмувало розвиток ринкових відносин.

Пізніше виникла нова форма організації виробництва — *синдикати*, які виконували функції торговельно-розподільчого апарату трестів з реалізації продукції і постачання підприємств сировиною. Поступово синдикати з торгових трансформувались у регульовальні, а почасти в управлінські організації, замінивши главкізм.

ВРНГ України керувала тепер не масою підприємств, а регулювала і планувала господарську діяльність трестів і синдикатів. Для забезпечення взаємодії планових і ринкових начал у квітні 1921 р. створено *Держплан СРСР* (через 8 місяців — Держплан України), на місцях — відомчі й територіальні планові комісії. Виходили з того, що ринок необхідно організовувати і науково передбачати, тобто шляхом планування впливати на нього.

Важливою формою залучення іноземного капіталу для відбудови народного господарства країни у першій половині 20-х років стали *концесії*. Держава надавала підприємства або територію для розробки її природних ресурсів і здійснювала контроль за їх використанням, не втручаючись у господарські й адміністративні справи. Концесії обкладались тими ж податками, що й державні підприємства. Сплата здійснювалась частиною отриманого прибутку (у вигляді виробленої продукції), іншу її частину могли реалізувати за кордоном.

Відродження товарно-грошових відносин зумовило необхідність *відновлення грошової системи*. У жовтні 1921 р. засновано Держбанк РСФРР. В Україні діяли банки як загальносоюзного, так і республіканського значення, відновили роботу фінансово-кредитні установи місцевого значення (комунальні банки, кредитні товариства та ін.), яких у 1925—1926 рр. уже налічувалося 250. Розпочали роботу біржі (перша Харківська — лютий 1922 р.). У 1924—1925 рр. в Україні їх було 15 із загальним річним обігом більше 1 млрд рублів. Поряд з товарними біржами в Україні в усіх великих губернських містах і більшості повітових функціонували біржі праці, які регулювали ринок робочої сили, забезпечували зайнятість, надавали матеріальну і грошову допомогу безробітним. У 1924 р. створено Наркомат внутрішньої торгівлі СРСР (відповідно й Україні).

Протягом 1922—1924 рр. було *проведено грошову реформу* — вводилася тверда конвертована грошова одиниця (червінець). У листопаді 1922 р. створено Держбанк СРСР, що випустив банківські білети (червінці), які забезпечувались в розмірі 25 % золотом та іноземною валютою, а частково — дефіцитними товарами, короткостроковими векселями та іншими зобов'язаннями. Золотий вміст червінця (7,74234 г чистого золота) відповідав 10 рублям 1913 р. Червінець став витіснити радзнаки.

Створення грошової системи поряд з податковою реформою сприяло бездефіцитності державного бюджету. Відповідно до податкової реформи з кінця 1923 р. промислові підприємства відраховували до державного бюджету 70 % усіх прибутків (сільгосподаток становив близько 5 %), що забезпечило у 1923—1924 рр. збалансованість державного бюджету. Було скасовано трудову повинність, вводилась відрядна оплата праці (1922 р.). Прибутковий податок складався з основного і прогресивного. Основний сплачували всі громадяни, крім чорноробів, поденників, державних пенсіонерів, а також робітників і службовців із щомісячною заробітною платою менше 75 руб. Прогресивний сплачували ті, хто отримував додатковий прибуток. До того ж діяли ще й непрямі податки: на сіль, на сірники та ін.

Відбулися значні *зміни в аграрній політиці*. Натуральний податок замінено грошовим (у 1923 р. введено єдиний податок, який вилучався у змішаній формі на вибір селянина, з 1924 р. — тільки грошовий: бідняки сплачували 1,2 % своїх доходів, середняки — 3,5 і куркулі — 5,6 %). Земельним кодексом 1922 р. дозволено наймання батраків і оренду землі, скасовано на десять років величину земельних меж. У 20-ті роки виникли перші колгоспи (колективні господарства) — кооперативні господарства добровільно об'єднувалися для спільного ведення великого сільськогосподарського виробництва на основі суспільних засобів виробництва і колективної праці. У 1925 р. в Радянському Союзі їх налічувалось уже 22 тис. Вони характеризувалися більшою механізацією праці й товарністю.

Таким чином, основні заходи нової економічної політики — побудова відносин між містом і селом на економічній основі, розвиток промисловості на нових організаційних принципах і на базі електрифікації, кооперування населення, часткове запровадження госпрозрахункових відносин, допуск приватного капіталу в економіку, налагодження державного регулювання, планування й управління економікою — у сукупності дали змогу до 1925 р. досягти основних довоєнних показників економічного розвитку. Однак період непу не характеризувався гармонійним безкризовим розвитком. Навпаки — дестабілізуючі процеси розхитували економіку майже кожний рік: фінансова криза 1922 р., криза збуту 1923 р., товарний голод 1924 р., зростання

інфляції 1925 р. Проте взаємодія плановості та розвиток ринкових відносин забезпечували динамічну рівновагу в господарській системі. З одного боку, план виходив із потреб ринку і враховував процеси, які відбувалися на ньому, з іншого — план організував ринкові процеси, справляв на них активний вплив. Дестабілізація розпочалася з порушенням цієї взаємодії, зростанням з 1925 р. центристських тенденцій в економіці, тобто посиленням централізованого планування та управління економікою на шкоду ринковим відносинам.

Згортання непу і формування командної економіки Як і кожна перехідна модель, неп не міг остаточно стабілізувати економічний розвиток. Наприкінці 20-х років резерви “відбудовчого ефекту” було вичерпано, країна опинилась на порозі гострої кризи, в основі якої лежала нестача капіталів для реконструкції промисловості. У 1926 р. виявилась нестача металу, а потім й інших матеріалів і сировини. Вона була зумовлена розгортанням нового будівництва, напруженими планами випуску продукції на діючих підприємствах. Для регулювання постачання створили Комітет державних замовлень. Товарний голод охопив і споживчий ринок.

Основними причинами цього були:

1) зрив хлібозаготівлі (внаслідок незадоволення селян державними заготівельними цінами) і невиконання експортних зобов'язань, що зменшило валютні надходження і спричинило відповідно скорочення промислового виробництва та капітального будівництва;

2) значно швидше зростання попиту на внутрішньому ринку порівняно з пропозицією (зростання кількості робітників у промисловості й будівництві; зниження на 10 % у 1927 р. цін з одночасним зростанням номінальної заробітної плати робітників збільшило платоспроможний попит);

3) політика активного витіснення з 1926 р. приватного капіталу: підвищення тарифів на перевезення приватних вантажів; приупинення державного кредитування приватних підприємств; введення у 1927 р. податку з надприбутку; заборона надання приватним особам в оренду державних підприємств і поновлення старих договорів; зменшення кількості іноземних концесій

(до 1930 р. ліквідовано більшість концесій; у 1931 р. ліквідована і приватна промисловість);

4) одержавлення розподілу: в 1929 р. здійснено перехід на карткову систему постачання; у лютому 1930 р. ліквідовано товарні біржі та ярмарки.

СРСР вибрав другу з двох альтернатив: 1) низькі темпи розвитку всього господарства на базі непу і прогресуюче відставання від провідних капіталістичних країн; 2) відмова від ринку, повернення до адміністративних методів, концентрація наявних ресурсів і форсований розвиток головної ланки господарства — великої індустрії. Політика непу була вимушеним тактичним кроком, здійсненим під тиском обставин, а не стратегічною лінією. *Згорання наприкінці 20-х років непу зумовлене внутрішніми економічними суперечностями цієї політики та суперечливими процесами, які вона викликала в суспільстві.* Серед них: зниження темпів розвитку; вичерпання ресурсів; небажання більшовицької партії ділитися владою і поширити дію економічного плюралізму на сферу політики; швидка диференціація суспільства, зростання соціальної напруженості, а отже, і створення соціальної бази для рішучої відмови від ринкових відносин. Відмови від непу вимагала і державна політика реалізації курсу індустріалізації, прийнятого XIV з'їздом ВКП(б) у грудні 1925 р. Почала розкручуватись “машина надзвичайності”: у 1927 р. програма “переконструювання непу”, розгортання кооперування за виробничим принципом і колективізації, розширення планових початків в економіці, активний наступ на капіталістичні елементи міста і села.

Відновлення і розширення державного сектору створили умови і викликали *необхідність переходу від річного планування у формі контрольних цифр до перспективного планування.* Перший п'ятирічний план (1928—1932 рр.) було затверджено у 1929 р., за ним втілювались у життя 1933—1937 рр. — другий і 1938—1942 рр. — третій п'ятирічні плани. Держплан УСРР, як і союзний, стосовно п'ятирічного плану стояв на таких позиціях: “План має бути: а) науковим прогнозом об'єктивних можливостей; б) формулюванням завдань, що визначають умови оптимального їх використання; в) системою заходів, спрямованих на практичне здійснення політичних прагнень державної

влади". На практиці останнє витіснило і підім'яло під себе науковість, об'єктивність, оптимальність. У "рік великого перелому" (так назвав Й. Сталін 1929 р.) взято курс на різке **форсування індустріалізації**. 1931 р. радянські закупівлі становили 30 % світового експорту машин та устаткування, 1932 р. — майже 50 %.

Джерела фінансування цих закупівель та індустріалізації були такі:

- 1) перекачування коштів за допомогою держави з легкої та харчової у важку промисловість;
- 2) податки з населення (для села "надподатки" — постійне зростання цін на промислові товари);
- 3) добровільні й примусові (під контролем суспільних організацій) позики (1927—1929 рр. випущено три державні позики індустріалізації, тільки населення України підписалося на суму понад 325 млн рублів);
- 4) випуск паперових грошей (емісія), не забезпечених золотом (у 1928—1932 рр. інфляційне покриття державних потреб становило 4 млрд рублів);
- 5) форсоване розширення продажу горілки, завдяки якому в 1927 р. бюджет одержав 500 млн, 1930 р. — 2,6 млрд, а 1934 р. — 6,8 млрд рублів;
- 6) збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра, хліба та іншої сировини;
- 7) режим економії (за рахунок скорочення адміністративно-управлінських витрат за 1928—1929 рр. зекономили лише в Україні майже 65 млрд рублів);
- 8) посилення державної експлуатації селянства та робітничого класу, багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу.

Важливого значення для економіки СРСР набула **промисловість України**, капіталовкладення в яку за роки першої п'ятирічки становили понад 20 % загальносоюзних. Із 35 важливих об'єктів промисловості СРСР у період технічної реконструкції 20—30-х років 12 знаходились в Україні (7 новобудов — металургійні заводи: Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпробуд, Дніпроалюмінійбуд, Краммашбуд (Краматорськ), Харківський тракторний завод (ХТЗ) — і 5 докорінно реконструйованих — Луганський паровозобудівний і металургійні заво-

ди у Макіївці, Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Комунарьську. Із 1500 промислових підприємств, що споруджувались у СРСР у роки першої п'ятирічки, 400 будувалося в Україні. Завдяки цьому в промисловому комплексі України з'явилися нові галузі: у харчовій — маргаринова і молочна, маслопереробна, комбікормова, хлібопекарська, у металургії — електрометалургія (завод Дніпроспецсталь), кольорова металургія (Костянтинівський цинковий (1930), Дніпропетровський алюмінієвий (1933) заводи). Програму першої п'ятирічки щодо загального обсягу промислового виробництва виконано на 93,7 %, у важкій промисловості — на 108 %. Частка промислової продукції підвищилася з 51,5 % у 1928 р. до 70,7 % у 1932 р. Частка першого підрозділу у валовій продукції всієї промисловості зросла до 53,4 % проти 39,5 % у 1928 р.

Взявши курс на модернізацію промислового потенціалу країни, радянське керівництво одразу зіткнулося з трьома проблемами: кошти, сировина і трудові ресурси для розвитку індустрії. Одержати все це можна було від селянства, що становило більшість населення. Звичні адміністративні методи в економіці — перекачування коштів за рахунок встановлення занижених цін на сільгосппродукцію (у роки першої п'ятирічки вони інколи становили 1/8 ринкових) — вже не могли ефективно задовольнити потреб індустріалізації. Вихід вбачався у колективізації, оскільки колективне (контрольоване і кероване державою) господарство могло швидко забезпечити зростання виробництва і фінансових надходжень.

Колективізація розпочалась у 1928 р. Першочерговим завданням у галузі сільського господарства визнавався розвиток усіх форм кооперації (виробничої, житлової, кредитної, споживчої тощо), а перспективним завданням — поступовий перехід до колективного обробітку землі на основі нової техніки (механізація, електрифікація). Але не встановлювались терміни, форми і методи кооперування. XV з'їзд ВКП(б) (1927) передбачав повільний, поступовий, добровільний перехід до кооперації. Проте практика диктувала швидкі темпи та жорсткі методи, було порушено закріплені на папері основні принципи кооперації. Форсування колективізації призвело не лише до різкого скорочення поголів'я худоби і збору зернових, а й до людських жертв, які рахувались мільйонами (близько 10 млн осіб). У результаті в

роки перших п'ятирічок діяла карткова система постачання населення (до 1936 р.). Водночас колективізація створила соціальну базу для модернізації аграрного сектору, дала змогу підвищити продуктивність праці, вивільнити трудові ресурси для інших галузей економіки.

У 1929—1933 рр. проведено *господарські реформи*, які завершили процес обмеження ринкових відносин і сприяли формуванню економічної системи, базованої на командно-адміністративних методах управління економікою. Перш за все реформи охопили управління промисловістю. У 1932 р. ВРНГ реорганізували в кілька наркоматів, що відали окремими галузями промисловості. Подальший розвиток системи йшов шляхом роздроблення наркоматів, особливо інтенсивно у 1938—1939 рр. До березня 1939 р. їх утворено вже 34, що означало перехід до галузевого принципу управління. Було відновлено колегії наркоматів. Різко зросла чисельність чиновників (тільки за роки першої п'ятирічки — у 16 разів), адміністрування охопило всю соціально-економічну структуру суспільства. Посилилась єдиноначальність, яка призвела до утвердження командного стилю в управлінні економікою і панування директивних методів керівництва.

Заперечення ринкових відносин применшувало роль і значення господарського розрахунку. У міру посилення директивного планування й управління економікою послаблювалась роль прибутку. Він майже цілком надходив до бюджету, з якого фінансувались капіталовкладення. Було введено пряме банківське кредитування (1930), а матеріально-технічне постачання здійснювалось за принципом розподілу. Підприємства, що входили до трестів, отримували кредити згідно з планами, які складались трестами. Передбачалось, що відкриття підприємствами власних рахунків у банку підвищить їх оперативність. Проте практичне здійснення названих заходів призвело до протилежного результату. Кредитування стало здійснюватись "під план", що підривало самі основи госпрозрахунку. До того ж *розуміння госпрозрахунку змінилось*: фінансово-господарська самостійність зводилась просто до зіставлення доходів і витрат підприємства, а сам госпрозрахунок розглядався як форма обліку і контролю. Держбанк за рахунок покупців сплачував рахунки постачальників незалежно від якості й асортименту продукції, а також компенсував усі витрати, понесені постачальниками.

Не стимулювала розвиток ініціативи підприємства і податкова реформа, хоча замість великої кількості податків і видів податкових вилучень до бюджету встановлювалися податок з обігу і відрахування з прибутку.

Таким чином, у 30-ті роки було створено економічну систему, базовану на жорсткому централізмі та директивності. По суті, держава знову перейшла до своєрідної “розкладки” як у сільському господарстві (обов’язкові поставки), так і в промисловості, де встановлювалися жорсткі директивні завдання щодо виробництва і розподілу продукції, а прибуток підприємства практично повністю вилучався до бюджету держави. Утвердились командно-бюрократичні методи управління. Обмеження самостійності й прав підприємств призвело до того, що підприємства як господарючі одиниці стали перетворюватися у виконавчі органи центрального керівництва. Все це завершилось утвердженням командно-адміністративної системи управління народним господарством.

Розвиток централізованого планування відбувався по лінії дедалі більшого охоплення планом всього народного господарства. На відміну від першого п’ятирічного плану другий охопив розвиток усіх галузей господарства — промисловості, сільського господарства, транспорту, товарообігу. У першому п’ятирічному плані визначалися завдання розвитку промисловості колишньої ВРНГ (60 % всієї промисловості). Другий п’ятирічний план охоплював усю промисловість. Якщо план ГОЕЛРО давав конкретні виробничі завдання по 17 галузях, а перша п’ятирічка — по 50, то друга — по 120 галузях промисловості. Жорстко регламентувались не тільки планові завдання, а й ресурси для їх виконання, форми та розміри оплати праці, інші показники.

Централізоване директивне планування переносилось також у сільське господарство. Ще в роки першої п’ятирічки стали розробляти державні посівні плани, які доводились до кожного району і колгоспу. У 1932 р. вперше було розроблено план тракторних робіт МТС (у 1937 р. налічувалось 5518 МТС, і вони обслуговували 91,5 % колгоспів), у 1935 р. — розвиток тваринництва на кожний рік, у 1938 р. — проведення агрокультурних заходів. Було відновлено методи позаекономічного примусу, що діяли в роки “воєнного комунізму”.

У найбільш потворній формі *командно-адміністративні підходи виявились* у насильницьких методах і прискорених темпах колективізації, затвердженій у другій п'ятирічці (у колгоспи об'єднано 93 % всіх селянських господарств і 99 % всіх посівних площ). Управління базувалось не на економічних методах, а на волюнтаристському втручанні у процеси виробництва, обміну і розподілу сільськогосподарської продукції. Планування, яке ігнорувало об'єктивні закони розвитку, стало набувати, по суті, бюрократичного характеру.

Результати розвитку економіки, базованої на такій плановості, виявились суперечливими. З одного боку, система допомогла мобілізувати і сконцентрувати економічні ресурси у чітко визначених сферах (ділянках) господарської, наукової, соціальної діяльності. Так, у період другої п'ятирічки досягнуто збільшення валової продукції промисловості у 2,2 раза, 80 % її отримано від нових і реконструйованих підприємств, зростання продукції у сільському господарстві в 1,5 раза, зниження собівартості продукції на 10,3 % (у першій п'ятирічці спостерігалось збільшення собівартості на 2,3 %). Країна здобула техніко-економічну незалежність. Вона виробляла практично всі види промислового устаткування, вийшла на перше місце в Європі і друге у світі за обсягом промислової продукції у 1936 р., хоча за виробництвом на душу населення ще відставала від розвинутих держав. Проте вже в цей період життя неодноразово ставило питання про ліквідацію воєнно-комуністичних командних методів управління аграрним сектором, що ґрунтувалися на жорсткій регламентації господарської діяльності колгоспів і радгоспів.

У роки третьої п'ятирічки поряд з посиленням галузевого планування все більшого значення набувало планування народного господарства в територіальному розрізі. Це супроводжувалось зміцненням централізованого планування. В Україні 1940 р. при Раднаркомі республіки створено *Економічну раду*, яка мала посилити роботу уряду щодо керівництва господарськими наркоматами, здійснювати контроль за виконанням планів, розглядати мобілізаційно-оборонні питання. Такі ж ради створювалися щодо товарів широкого вжитку, сільського господарства і заготівлі, комунального господарства, палива і транспорту. Ще більше закріпився принцип директивності господарських планів, посилювався ступінь централізації планування виробництва і розподілу продукції, фінансових і трудових ресурсів. Значно зросла роль Держ-

плану як народногосподарського штабу країни і роль Держплану України як такого ж штабу в масштабі республіки. Проте друга половина 30-х років відмічена помітним наростанням проблем у господарському житті. У лютому 1941 р. зроблено спробу розробити методи їх подолання. Знову намічалися повсюдне втілення госпрозрахункових відносин і низка інших заходів, але розпочати їх реалізацію не вдалося. Ставало все більш зрозумілим, що форми і методи планового управління, які склались, значною мірою себе вичерпали і стали причиною багатьох негативних явищ в економіці.

Основні терміни і поняття

Націоналізація, конфіскація, "воєнний комунізм", неп, продрозкладка, продподаток, главкізм, централізація управління, директивне планування.

Частина III

ПОСТІНДУСТРІАЛЬНЕ СУСПІЛЬСТВО: ПРОБЛЕМИ І ПЕРСПЕКТИВИ

Розділ 9

ПОСИЛЕННЯ ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Світова економіка в післявоєнний період мала свої особливості й у своєму розвитку пройшла два етапи: 1) від закінчення війни до кінця 80-х років; 2) від 80-х років до сучасності. Для першого періоду характерним став вихід після відбудови економіки на траєкторію стійкого зростання і розвиток на основі ідей, близьких за духом до ідей Дж.М. Кейнса. У США, Західній Європі в 60-ті роки процвітала ідеологія “суспільства загального добробуту”. В сучасний період вважається, що цей етап необхідний, щоб та чи інша країна у подальшому могла прийняти ідеї постіндустріального суспільства.

Прихильники кейнсіанських концепцій стверджували, що теорія Дж.М. Кейнса дає можливість здійснювати планування не тільки економіки окремих країн, а й всього світового господарства. Американські економісти висунули *програми світового економічного регулювання*. Серед них — програми створення “світового картеля” під егідою американського капіталу, здатного, на їх думку, регулювати світову економіку, плани створення “всесвітнього альянсу” і “всесвітнього уряду”, спроможних здійснити міжнародну координацію національних економічних систем.

Перші спроби *світового економічного регулювання почалися з кредитно-грошових інститутів*. Це відповідало американській концепції державного регулювання і планування, яка надавала вирішального значення інституціональному впливу на економіку через сферу кредиту і грошового обігу. Ще в липні 1944 р. на Бреттон-Вудській конференції, у роботі якої взяли участь 44 країни, ухвалено рішення про заснування для забезпечення працездатності нової валютної системи Міжнародного валютного фонду (МВФ) і Міжнародного банку реконструкції та розвитку (МБРР). Радянський Союз не вступив до цих організацій, хоча делегація СРСР брала участь у роботі конференції.

Конференція затвердила систему золотого валютного стандарту, закріпила за доларом США роль світової конвертованої валюти, а його золотий вміст визначила у пропорції 1 тройська унція — 35 доларів. Долар став розрахунковою і резервною грошовою одиницею.

Рішення конференції підтвердили зміну світового лідера — ним стали США. В їх основу було покладено план валютного і фінансового регулювання світового ринку. Американський план був розрахований на скасування валютних і митних обмежень експорту товарів зі США до інших країн, тоді як англійці намагалися зберегти систему митних бар'єрів для охорони країн Британської імперії від американської конкуренції. Саме цим пояснюється значно пізніший вступ Англії до цих міжнародних установ.

12 країн, що входили до *Міжнародного валютного фонду*, могли скористатись його послугами для стабілізації національних валют і нормалізації ринку. Проте становище їх було не однаковим. Торговий баланс США був активним, тоді як баланс більшості учасників фонду був пасивним, що вимагало додаткових валютних надходжень. Тому звернення за допомогою до фонду фактично посилювало залежність від США. Залежність національних валют учасників МВФ виявилась вже у 1949 р. США на засіданні МВФ змусили його членів погодитись на девальвацію своїх валют, яку провели 26 країн. Офіційно курс англійського фунта стерлінгів знизився з 402,7 американського цента у 1947 р. до 279,9 цента у 1951 р., курс французького франка — з 0,84 до 0,29 цента, датської крони — з 20,8 до 14,4 цента, голландського гульдена — з 37,7 до 26,3 цента за той же період.

Міжнародний банк реконструкції та розвитку створений з метою надання його учасникам кредитів для придбання сировини і матеріалів, необхідних для післявоєнної відбудови, реконструкції і розвитку своїх економік. При цьому банк або надавав кредити з власних резервів, або надавав гарантію під кредит тій чи іншій приватній організації. Представники банку для вивчення економічних умов кредитування роз'їжджали по різних країнах, збирали найрізноманітніші дані, які мали інтерес для США.

Таким чином, до початку 80-х років багато країн ще могли, не звертаючи увагу на решту світу, будувати свою самобутню, незалежну від інших економіку, проводячи індустріалізацію імпортозаміщувального типу. Це й сталося в соціалістичних країнах і країнах Латинської Америки. *У 80-ті роки настає період рішучої лібералізації та інтернаціоналізації як характерна особливість другого етапу розвитку світового господарства.*

Для післявоєнного періоду стало характерним створення нових міжнародних інститутів і органів, які регулювали різноманітні аспекти розвитку світової системи, поетапне формування регіональних і міжнародних блоків і угруповань. Ця тенденція зберігається і в сучасних умовах. На початку XXI ст. діяло 260 міждержавних і 5472 недержавних міжнародних організацій.

Транснаціональні корпорації

Іншою характерною рисою післявоєнного періоду виявилися стійкий розвиток міжнародної торгівлі і розширення потоків капіталів. Виробництво, базоване на новітніх технологіях, наштовхувалось на вузькість національного ринку при реалізації своєї продукції, а тому країни намагалися вивезти її за кордон. Нарощування обсягів міжнародної торгівлі тепер відбувається не тільки за рахунок розширення експортного виробництва в країні, а й експорту капіталу до інших країн для будівництва підприємств, здатних створювати ці товари. Посилюється спеціалізація виробництва, що приводить до перетворення великих сучасних компаній у вертикально інтегровані і диверсифіковані концерни: різні стадії створення продукту розташовані в різних країнах. Сучасні компанії перетворюються у *транс-*

національні корпорації (ТНК). При цьому інвестування набирає форми прямих капіталовкладень. Уже наприкінці 80-х років більше 40 % світової торгівлі являли собою, по суті, внутрішньо-виробничі поставки ТНК.

Зростання економічної могутності ТНК значно обмежило діяльність національних урядів. У 2000 р. в світі налічувалось 63 тис. ТНК з річним обсягом продаж більше 100 млн дол. Кожна з них діяла не менш ніж у шести країнах. Число зарубіжних філій становило 690 тис. ТНК контролювали 1/2 світового промислового виробництва, 1/3 міжнародної торгівлі, 4/5 світового банку патентів і ліцензій на нову техніку, технології і ноу-хау. Наприклад, у 1996 р. обіг компанії “Дженерал моторз” склав більше 165 млрд дол., що вдвоє перевищує ВВП Ізраїлю. Природно, що в таких умовах ТНК вимагають від урядів уніфікації правил міжнародної гри; ліквідації перешкод на шляху вивозу товарів, послуг, капіталу і робочої сили. Особливо цей процес активізувався у 80—90-ті роки, коли уніфікація і лібералізація охопили всі сектори, які обслуговують діяльність цих міжнародних гігантів.

Проникнення ТНК до інших країн супроводжується разом з тим привнесенням до цих країн нових знань, нової технології виробництва і нових виробничих відносин. За підтримки національних урядів ламаються соціальні структури традиційних суспільств і міжнародні корпорації перетворюють їх відповідно до “міжнародних стандартів”. Побутова культура і цінності в різних регіонах світу стають все більш схожими.

Прискорення цього процесу в сучасних умовах утруднює будівництво національних держав. Більшість країн світу, в тому числі Україна, проходять стадію становлення і наступного розвитку державності; водночас високорозвинуті країни уже вийшли за ці межі. Незважаючи на значну відмінність економіки передових країн — США, Німеччини, Японії, яка доповнюється різними національними і культурними традиціями, у ході подальшого розвитку вони стають все більше схожими одна на одну. Цій уніфікації економіки сприяють потужні потоки капіталу між країнами, які вимагають єдиних правил гри.

Для післявоєнного періоду характерне також **посилення ідеології інтернаціоналізації і консолідації**. Цьому сприяв розви-

ток продуктивних сил, що все більше вимагав активного обміну між багатьма країнами і уніфікованих правил гри на міжнародному ринку. Від переговорів на двосторонній основі, що створювало різні умови для експорту або імпорту одного і того ж товару, країни перейшли до міжнародних угод. Тому в 1947 р. **23 країни підписали Генеральну угоду про тарифи і торгівлю** (ГАТТ), спрямовану на упорядкування міжнародної торгівлі і максимальне зняття (а в ідеалі й повну ліквідацію) митних перешкод та інших обмежень. Це була неурядова організація, де всі учасники користувалися однаковими правилами і в межах якої велись багаторічні та багатосторонні переговори, спрямовані на зниження тарифів і ліквідацію імпорتنних квот.

Найбільш результативним за своїми наслідками став восьмий раунд переговорів у 1986 р. (Уругвай, м. Пунта-дель-Еста), де ставилося завдання повної ліквідації бар'єрів у торгівлі текстильною продукцією, послугами і створення єдиної системи захисту інтелектуальної власності. Це по суті стало практичною реалізацією ідеї про створення єдиного економічного простору у світовому масштабі. Поступово формується єдина світова структура виробництва, що вимагає структурної перебудови національних господарств у багатьох країнах світу. Адже зняття наявних нині торгових обмежень і заборона державам субсидувати виробництво продукції національних підприємств, сільського господарства багатьох країн призведе до занепаду і скорочення цього виробництва.

Діяльність ГАТТ значно сприяла тому, що в сучасний період тарифи становлять лише 5 % обкладуваного митами імпорту, тоді як у міжвоєнний період вони інколи перевищували 50 %. Складність і масштабність проблем, які постали перед організацією, вимагали її реорганізації. У березні 1994 р. було прийнято рішення про перетворення її у Світову організацію торгівлі (СОТ), до якої автоматично увійшли країни — члени ГАТТ. Зміни були викликані необхідністю регулювання не тільки руху товарів, а й послуг, особливою увагою до інтелектуальної власності. Високорозвинуті країни, що вступили у фазу постіндустріального суспільства, генерують нові знання, нову інформацію, на які витрачають великі кошти. Виробники нових інтелектуальних продуктів, природно, зацікавлені в тому, щоб окупити свої значні витрати, захистити свої права власності.

Інтеграція

Важливим фактором розвитку економіки у післявоєнний період стала інтеграція в різних формах. Країни-сусіди з інтенсивним торговим обміном і приблизно зівставним рівнем господарського розвитку утворювали *зони вільної торгівлі*. Наприклад, з 1 січня 1948 р. за рішенням ще 1944 р. урядів Бельгії, Нідерландів і Люксембургу, які перебували у вигнанні у Лондоні, утворено *митний союз* (відомий під назвою Бенілюкс). У рамках союзу вже у 1949—1950 рр. було введено обмеження на імпорт промислової продукції, а до середини 50-х років у межах Бенілюксу зняті перепони для вільного руху капіталів і міграції робочої сили. За прикладом Бенілюксу у тому ж 1948 р. створено митний союз Франсітал (Франція, Італія). Створення таких союзів вийшло за межі Європи. США і Великобританія у тому ж році ухвалили рішення про міжнародний контроль важкої промисловості Німеччини, створили *міжнародну адміністрацію*, куди ввійшли крім названих ще й представники Франції, Німеччини і країн Бенілюксу. Такі ж економічні союзи виникають і на інших континентах: 1945 р. створено Лігу арабських держав (ЛАД), яка охопила 20 країн; 1948 р. — Організацію американських держав (ОАД), до якої увійшли 31 латиноамериканська держава, США і Канада та ін. Таким чином, у світі у другій половині ХХ ст. міждержавні зв'язки починають переростати в міжнародну економічну інтеграцію.

Міжнародна економічна інтеграція — це процес господарсько-політичного об'єднання країн на основі розвитку глибоких стійких взаємозв'язків і поділу праці між національними господарствами, взаємодія їх відтворювальних структур на різних рівнях і в різних формах. Вона *має такі характерні ознаки*.

1. Планомірна зміна структури окремих країн, координація співпраці держав, узгоджена ув'язка асортименту продукції у країнах співдружності, а також спільне використання науково-дослідного потенціалу на основі міжнародного поділу праці.

2. Створення та удосконалення міжнародної співпраці, що поглиблює міжнародну спеціалізацію та кооперування виробництва.

3. Активізація ролі внутрішньої економічної політики у створенні умов для поглиблення ефективності господарських зв'язків з іншими країнами.

Прикладом найбільш досконалої інтеграції може слугувати поступальний рух розвитку *Європейського Союзу*, на порядку денному якого стоїть не лише зняття всіх обмежень на торгівлю, а й створення єдиного парламенту і уряду. Відносно країн, що не входять до союзу, всі члени союзу проводять як правило єдину митну політику, створюючи їм менш сприятливі умови.

Промислова продукція ЄС становить 90 % від загальноєвропейського виробництва. З 1 січня 1999 р. 11 країн ЄС перейшли до єдиної валюти — євро (крім Великобританії, Бельгії, Швеції і Греції). В ЄС 11 офіційних мов. Провідну роль у цій організації відіграють Німеччина, Франція, Великобританія.

Таким же шляхом іде розвиток міжнародної інтеграції *Північноамериканської асоціації вільної торгівлі* (НАФТА), заснованої у 1992 р. на основі угоди між США, Канадою і Мексикою про створення загального північноамериканського ринку. Між цими країнами демонтуються не тільки митні бар'єри, НАФТА відкриває шлях до створення єдиного континентального ринку для вільного руху товарів, послуг, капіталів і робочої сили. У 1994 р. 34 американські держави (всі, за винятком Куби) вирішили створити до 2006 р. загальну зону вільної торгівлі. Відбувається процес "вирощування" взаємопроникнення великого капіталу на всій території Північноамериканського континенту, що дасть можливість домінувати над іншими економічними центрами світу (Західною Європою і Японією).

В сучасний період у цьому напрямі активізували свою діяльність *Організації Азіатсько-Тихоокеанського економічного співробітництва*, проглядається курс Японії на створення свого роду Азіатського ринку, йдуть переговори про створення Східно-азіатського економічного співтовариства.

Поглиблення економічної інтеграції веде до необхідності створення наднаціональних органів, здатних координувати зусилля різних країн і формувати механізм для цивілізованого вирішення спірних питань, що дещо обмежує дію національних урядів.

Їхнє завдання — уніфікація правового простору різних країн (правил гри) і координація економічної політики. Завершенням цього процесу має стати створення єдиного уряду і єдиного парламенту.

В ідеалі поки що жоден економічний блок не досяг такого розвитку (найближчий до цього Європейський Союз), тому важливу роль продовжують відігравати міжнародні організації. Серед них уже згадані МВФ і МБРР, які намагаються вирішувати і міжнародні економічні проблеми. Крім того, специфічну роль на міжнародній арені відіграють регулярні наради глав високорозвинутих країн.

Ці країни утворюють кілька “клубів”, серед яких найбільш відомий G-7 (або “Велика сімка”). Метою цього об’єднання (США, Японія, Німеччина, Великобританія, Франція, Італія, Канада) є щорічні зустрічі глав держав для обговорення світових валютних проблем, проблем рівноваги платіжних балансів і питань взаємної торгівлі.

У сучасний період розвитку інтеграції спектр міжнародних економічних організацій надзвичайно широкий. Кожна з них вирішує своє коло питань, які стосуються світового ринку, але її рішення має світовий характер. Якщо одна організація вирішує своє коло питань, це є сигналом для початку введення переговорів решти. Класичним прикладом є послідовність у вирішенні питань з міжнародної заборгованості. Спочатку та чи інша країна домовляється з МВФ, і тільки після цього з нею можуть мати справу країни Паризького, Лондонського клубів, Світовий банк і т. ін. Сам МВФ залежить у прийнятті рішень і у своїх діях від високорозвинутих країн із клубів G-7 або G-10.

Асиметрія стану і розвиток сучасної світової економіки

Національні економіки в межах світового господарства і міжнародних економічних зв’язків наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. характеризувалися асиметричністю стану та розвитку. Це знайшло свій вияв насамперед у посиленні нерівності між ними. На початку ХХІ ст. членами МВФ та МБРР були 183 країни. Частка “Великої сімки” становила майже половину світового виробництва (45,8%). При цьому на США припадало 21,9%. За ними йшли, у міру спадання, Японія — 7,6%, Німеччина — 4,7, Франція — 3,3, Велика Британія — 3,2, Італія — 3,2, Канада — 2,0%. При зіставленні

національних ВВП не за паритетом купівельної спроможності (ПКС), а за ринковим валютним курсом частка “сімки” у світовому виробництві становила 66 %. Проте у країнах “Великої сімки” проживало менше 12 % населення планети, в тому числі в США — 4,8 %. Спостерігалась приблизна відповідність часток зазначених країн у світовому виробництві з їх частками голосів у МВФ (45,2 %) і МБРР (43 %). Лише на США в обох організаціях припадало відповідно 17,2 і 16,4 % усіх голосів. Для порівняння: частка України у світовому виробництві становила 0,5 %, і на країну в зазначених організаціях припадало 0,6—0,7 % всіх голосів.

Значно зросла нерівність у розвитку між країнами і регіонами, у концентрації доходів, ресурсів і багатства. ВВП на душу населення в розвинутих країнах був у 11—15 разів більший, ніж у країнах, що розвиваються розрив у доходах між п'ятою частиною світового народонаселення, що живе у найбагатших країнах, і п'ятою частиною, що живе в найбідніших країнах, у 1997 р. виражався співвідношенням 74 : 1 порівняно з 60 : 1 у 1990 р. (у 1820 р. — 3 : 1). На промислово розвинуті країни, що входять до Організації економічного співробітництва і розвитку (ОЕСР, 29 країн), припадає лише 19 % світового народонаселення, і разом з тим 71 % глобальної торгівлі товарами та послугами, 58 % ПШ та 91 % усіх користувачів Інтернету.

Частка 64 країн з низькими в середньому на душу населення доходами, в яких проживало 40 % населення Землі, становила не більше як 1 % ПШ. У всіх без винятку країнах, що розвиваються, спостерігалась тенденція посилення соціальної диференціації, зростання розриву в доходах. У багатьох із них так званий децильний коефіцієнт (різниця в доходах верхніх і нижніх 10 % населення) досяг жадливих розмірів (Колумбія — 41, Бразилія — 61, Нігерія — майже 87 та ін.).

Ринкові перетворення в перехідних економіках пострадянських країн сприяли посиленню асиметрії стану і розвитку національних економік світу. Системна трансформаційна криза 90-х років ХХ ст. кількісно і якісно змінила їх місце у світі, відкинувши пострадянські країни далеко назад. За обсягами ВВП Україна перемістилась у міжнародних рейтингах з 29-го місця на 51-ше, а Росія — з 5-го на 10-те (за ПКС) і на 16-те (за поточним ринковим курсом). За рівнем ВВП на душу населення Україна перебуває у низькодохідній групі країн поряд з Індією

(у 1999 р. — 2348 дол. за ПКС). Для зіставлення: у Португалії середній дохід на душу населення ВВП становив 17 тис. дол. — найменший рівень серед країн Європейського Союзу (47,5 % від рівня США). Від США наша країна у 2001 р. відставала майже в 10 разів. Різкий розрив у рівнях життя між сучасною Україною і США перевищив той, який був на початку ХХ ст. (28 % від доходу в США проти 11,4 % у 2001 р.).

Успішний розвиток економіки Китаю, що буде соціалістичне ринкове господарство, на тлі трансформаційної кризи народного господарства пострадянських країн також посилює асиметричність розвитку світової економіки. За період 1979—1999 рр. Китай був країною з найбільш високими темпами економічного зростання у світі (9,7 %). За рівнем ВВП на душу населення Китай увійшов до середньої дохідної групи поряд з Білоруссю, Казахстаном та Росією. До 2010 р. країна планує вийти на друге місце у світі за обсягом національного ВВП.

Навіть у межах окремих, особливо великих багатонаціональних, країн (Індія та ін.) практично відсутня гомогенність економіки і спостерігається асиметрія в її розвитку. Так, значні регіональні відмінності й в основних економічних показниках мають місце в Італії (проблема Півдня) у Великій Британії (проблема Шотландії), у Німеччині (проблема східних земель) тощо. Це стосується і такої стійкої регіональної спільноти, як Європейський Союз.

Отже, світова економіка наприкінці ХХ — на початку ХХІ ст. характеризувалась посиленням асиметричності розвитку.

Основні терміни і поняття

Постіндустріальне суспільство, кейнсіанська концепція, монетаризм, економічні регіональні союзи, транснаціональна корпорація, міжнародна економічна інтеграція, наднаціональний орган.

Розділ 10

ЗРОСТАННЯ ЕКОНОМІЧНОЇ МОГУТНОСТІ Й ПРОБЛЕМИ КРАЇНИ — ЛІДЕРА СВІТОВОЇ ЕКОНОМІКИ — США

Основи економічного
зростання

Воєнні замовлення під час Другої світової війни, які становили з червня 1940 р. по вересень 1944 р. 175 млрд дол., були могутнім стимулом до зростання американської промисловості. Це єдина країна світу, чия економіка вийшла з війни значно міцнішою (національний дохід країни зріс у 2 рази). Цьому сприяло і державне інвестування галузей промисловості. Так, із 25,8 млрд дол., вкладених за роки війни у переобладнання промисловості США, 17,2 млрд припадало на державні інвестиції. Після війни на США припадало 60 % промислової продукції, 2/3 золотого запасу і 1/3 експорту капіталістичного світу. Наявність такого потенціалу дала можливість США до середини 1947 р. швидко й успішно перебудувати свою економіку на випуск мирної продукції.

Основою цієї швидкої перебудови була *американська модель економічного розвитку* суспільства, в якій значне місце зайняло державне регулювання суспільного виробництва. У післявоєнні роки роль держави в економічному житті США ще більше зросла. Проте регулювання економіки мало характер впливу на

деякі види економічної активності або навіть контролю за ними, але не змінювало основного устрою економіки. З одного боку, держава все більше втручалась у процес економічного розвитку, брала на себе відповідальність за вирішення багатьох економічних проблем, пов'язаних з виробництвом, розподілом продукції, а з іншого — не тільки збереглися, а й дістали подальший розвиток ринкові відносини. Посилення регулювальних функцій держави виявилось у збільшенні урядових закупівель, наданні субсидій приватним фірмам, проведенні сприятливої податкової політики. Відбувалось подальше зростання державного підприємства. Держава ставала великим власником і все більшою мірою починала займатися виробництвом товарів і послуг.

Одним з перших кроків у галузі державного регулювання в післявоєнний період був виданий американським урядом у 1946 р. **“Акт про зайнятість”**. Він передбачав шляхом економічного регулювання досягти у країні максимальної зайнятості не тільки людей, а й виробничих ресурсів. У документі підкреслювалось, що федеральний уряд бере на себе відповідальність за “застосування всіх практично можливих засобів з координації і використання всіх його планів” з тим, щоб забезпечити “максимум зайнятості й продукції”. “Акт” передбачав заходи щодо організації громадських робіт і стимулювання бюджетної політики, націленої на досягнення зайнятості.

Виданий у тому ж році **“Акт про реорганізацію законодавства”** запровадив подання на початку кожної регулярної сесії Конгресу доповіді президента про економічний стан країни і про заходи економічного регулювання. Доповідь на основі вивчення стану і тенденцій розвитку господарства мав готувати Комітет економічних радників при президентові.

У ній мали знайти відображення **чотири напрямки**:

- 1) наявний рівень зайнятості, виробництва і купівельної спроможності; необхідний рівень для досягнення максимуму зайнятості, виробництва і купівельної спроможності;
- 2) тенденції, що виникли і передбачалися, у цих трьох сферах;
- 3) економічна програма федерального уряду, умови її виконання;
- 4) рекомендації щодо нового законодавства.

З часів першого виступу перед Конгресом у січні 1947 р. Г. Трумена і до сьогодні доповіді є програмою дій урядів США. Їх реалізація уже в 50—60-ті роки створила передумови і механізми для практичного переходу до повного інформаційного етапу розвитку.

Перехід до постіндустріального суспільства

До середини 50-х років зайнятість у сфері послуг перевищила зайнятість в індустріальній сфері. Різко скоротилось число робочих місць, які вимагали низької кваліфікації, а отже, зросли вимоги до освітнього рівня робочої сили.

Інші проблеми виникали і в ході переходу (кінець 50-х — початок 60-х років) *від ринку продавця до ринку покупця*. Заповнивши ринок своїми відносно однотипними товарами і створивши могутню промислову базу, яка становила трохи менше половини світової, американські корпорації розгорнули боротьбу за покупця. Центр ваги зміщувався від виробника до споживача, що змусило компанії зайнятись вивченням споживачьких звичок і закономірностей їх зміни. Економіка США швидко адаптувалась до так званого суспільства масового споживання.

Під тиском країн-конкурентів, які відносно швидко скорочували розрив зі США, у 60-ті роки не лише розцвів маркетинг, а й у межах американської системи цінностей було розвинуто *нові підходи до управління персоналом і роботи із суміжниками*. З кінця 60-х років стали активно вводиться різні схеми участі працівників у прибутках компаній, на основі концепції народно-капіталізму було розроблено програми викупу працівниками акцій своїх підприємств. Новий підхід до системи внутрішньо-корпоративних взаємовідносин виявився у розробці концепції фірми-команди, у результаті чого великі фірми стали ламати колишні перегородки між вищими менеджерами і працівниками. Система управління великими компаніями ставала більш “плоскою”, апарати управління скорочувались, активно втілювалась матрична управлінська структура. Багато компаній реалізували і нову систему поставок — “точно в строк” — американського зразка японської системи “Канбан”.

У США з 70-х років стали інтенсивно розвиватись *інноваційні технології у фінансовій сфері*. Акціонери, різні інвестиційні

фонди та інші фінансові інститути контрактного типу стають основними інвесторами економіки країни, потіснивши комерційні банки. Це привело до зміни пріоритетів у фінансовій системі — зростає роль торгівлі цінними паперами і похідними фінансовими інструментами на біржах і позабіржових торгових майданчиках. Зростання невизначеності у 70-ті роки викликало необхідність розробки теорії фінансових ризиків і відпрацювання механізмів ринкового страхування. У результаті стало різко зростати коло фінансових інструментів, з якими б могли працювати провідні торгові майданчики. Якщо до 1972 р. у світі існували тільки товарні ф'ючерси, то з цього часу з'явилися валютні, у 1976 р. — процентні ф'ючерси на короткострокові облигації Федерального казначейства, у 1978 р. — процентні ф'ючерси на довгострокові облигації, а у 1982 р. — індексні ф'ючерси.

США перетворились у світовий центр обробки фінансової інформації і генератор інноваційних технологій у цій сфері. Важливою статтею доходу американських компаній стали фінансові, консультативні й аудиторні послуги.

Перехід до "рейганоміки" У 70-ті роки відбулися структурні зміни в економіці США. Було проведено масову "чистку" неконкурентоспроможних галузей економіки, сотні підприємств ліквідовано. Наприклад, тільки в текстильній промисловості було закрито більше 200 підприємств. Водночас з'явилися нові наукомісткі галузі, які й сьогодні визначають обличчя сучасного світу. Поширення сучасних інноваційних технологій становить вагомую частину доходу США. Америка постійно має позитивне сальдо платіжного балансу в 7—8 млрд дол. за балансом передачі технологій.

Великих змін у нових умовах постіндустріальної епохи зазнали і "внутрішні" взаємовідносини, насамперед розподіл повноважень між місцевими і федеральними органами влади. У 70-ті роки активно втілювалась у життя **концепція нового федералізму**, яка передбачала перенесення центру ваги у прийнятті громадських рішень на місцеві органи влади й активний розвиток самоврядування на місцях.

Було модифіковано систему регулювання економіки центральними органами. Кейнсіанські рецепти фіскальної політики бо-

ротьби з безробіттям та інфляцією в нових умовах перестали ефективно працювати. Почали зростати дефіцит і державний борг. Крім того, в умовах відкритого інформаційного суспільства з вільним рухом товарів і капіталів у світовій економіці заходи державного впливу і значний податковий тягар на національних виробників стали призводити до збільшення вивозу капіталів із країни.

Наприкінці 70-х років у США змінився підхід до регулювання господарської кон'юнктури. Нова економічна політика, яку став проводити президент Р. Рейган, отримала назву "рейганоміка".

У період президентства Р. Рейгана (1980—1988) економіка країни була охоплена кризою. Протягом 1982 р. в США не діяло 30 % виробничих потужностей у переробній промисловості. Погіршилося становище майже у всіх галузях. Безробіття становило більше 10 % працездатних. У цих умовах **економічна політика Рейгана** ґрунтувалась на рецептах неоконсерваторів і протягом 80—90-х років застосовувалась у всіх розвинутих країнах Заходу. Основними її складовими були: скорочення соціальних програм і всіх видів податків; боротьба з інфляцією методами жорсткої кредитно-грошової політики; дерегулювання підприємницької діяльності. **Уряд відпустив ставки процента** у вільне плавання і дозволив їм через ринковий механізм шукати рівновагу самостійно.

Зростання ставки процента на початку 80-х років до 20 % вплинуло на решту світу. По-перше, до Сполучених Штатів спрямовувався потік капіталу з розвинутих країн, у результаті чого американці, використовуючи нагромадження, провели санацію своєї економіки. По-друге, зростання ставок процента, різке гальмування інфляції і переорієнтація світових потоків капіталу в США стали початком розгортання світової боргової кризи країн, що розвиваються.

Іншим кроком економічної політики Рейгана стало **скорочення податків**. 1981 р. відповідно до Закону про оподаткування відбулося зниження прибуткового податку на 23 %, скорочення максимальної податкової ставки на доходи від капіталу з 70 до 50 %. Проте цей закон не вирішив проблеми малозабезпечених сімей. Тому в 1986 р. було ухвалено новий закон про прибутковий податок, який передбачав скорочення прибут-

кових податків на громадян з 50 до 28 %, податків на прибуток з корпорацій — з 46 до 34 %, що стимулювало інвестиційну діяльність. Закон звільнив 6 млн громадян з низькими доходами від сплати федеральних податків. Було встановлено систему, за якої особи з однаковими доходами платили б приблизно однакові податки. Проте новий закон підривав принцип прогресивного оподаткування, згідно з яким особи з високими доходами сплачували більший відсоток, ніж особи з низьким доходом. Встановлювались тільки дві ставки: 15 % — оподаткуванню підлягали доходи нижче 29 750 дол. на рік на сім'ю і 28 % — доходи, які перевищували цей рівень. **Було знято обмеження на ведення інвестиційного бізнесу комерційними банками США**, які діяли ще з 30-х років і суттєво обмежували конкуренцію на фінансовому ринку. Всі ці заходи сприяли економічному зростанню США: у 1986 р. на частку країни припадало близько 34 % промислового виробництва розвинутих капіталістичних країн і 20 % їх зовнішньоторговельного обігу (у 1970 р. 32 і 18 % відповідно). Після уповільнення зростання на початку 90-х років американська економіка продовжила свій рух вперед.

Подолати дефіцит державного бюджету в 290 млрд дол. удалось завдяки реалізації плану стабілізації економіки президента **Б. Клінтона** (1992). Він включав **три програми**:

- стимулювання економіки шляхом збільшення кількості робочих місць (на її реалізацію виділено 30 млрд дол.);
- інвестування економіки; пропонувала пільгове фінансування для приватних інвесторів і цільові капіталовкладення (140 млрд дол.);
- скорочення бюджетного дефіциту (за рахунок скорочення урядових витрат і збільшення податків).

Для додаткового залучення капіталів у виробничу сферу поряд з податковою реформою різко підвищувались у випадку необхідності облікові ставки на банківський кредит. Це позначилось на русі капіталів у міжнародному масштабі, стимулювало інтенсивний приплив у американську економіку капіталів інших країн світу, що дало США змогу фінансувати модернізацію своєї економіки значною мірою за “чужий рахунок”.

У 90-ті роки США пережили період сталого економічного зростання. Темпи зростання економіки країни становили 2,9 %, тоді як у Німеччині — 2, Великобританії — 1,9, Франції — 1,5, Японії — 0,8 %. У результаті економічного зростання вперше з 1951 р. федеральний бюджет став профіцитним (у 1998 фінансовому році профіцит становив 70 млрд дол., у 2000 — 237 млрд дол.). У цей період різко підвищились темпи зростання продуктивності праці, збільшилися реальні доходи всіх станів суспільства, знизилась темп інфляції. США випереджали всі інші країни за обсягом виробництва та експорту наукомісткої продукції й послуг. У 2000 р. загальний обсяг витрат на НДДКР у США перевищив 264 млрд дол. і досяг 2,7 % ВВП. Це майже половина загальних витрат на НДДКР у всіх розвинутих країнах світу.

Таким чином, неоконсервативна стратегія, основи якої підтримує і нинішній президент Дж. Буш-молодший, у цілому сприяла здійсненню структурної перебудови і технічного переоснащення економіки США переважно за допомогою зарубіжних капітальних вкладень, зниження процентних ставок.

План Маршалла

Особливе місце в зовнішньоекономічній політиці США у післявоєнний період займала Західна Європа. Технологічні переваги і найбільш висока продуктивність праці, величезні прибутки корпорацій і держави дали США змогу фінансувати нові капіталовкладення як усередині країни, так і за її межами. Для соціально-економічної стабілізації своїх західноєвропейських союзників США прийняли програму “відродження Європи”, яку було погоджено з великими монополіями та банками і проголошено держсекретарем США Дж. Маршаллом (1880—1959). Пізніше програму було названо планом Маршалла, за іменем її автора.

План передбачав виділення на визначених умовах позик і кредитів. У ньому погодились взяти участь 16 європейських країн (Австрія, Бельгія, Великобританія, Греція, Данія, Ірландія, Ісландія, Італія, Люксембург, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція, Швейцарія, Швеція), які в липні 1947 р. уклали конвенцію про створення спеціальної Організації європейського економічного співробітництва (з 1961 р. — Організація економічного співробітництва і розвитку). У березні 1948 р. до плану

Маршалла було включено Західну Німеччину. У доповіді, представленій “комітетом 16”, сума запрошених американських кредитів становила 29—30 млрд дол. на 4 роки (1948—1951). Після розгляду доповіді у спеціально створених президентом США комітетах, суму кредитів урізали до 17 млрд дол., а фактично вона становила за період з квітня 1948 по липень 1952 р. 12,2 млрд дол. Однак 2/3 цієї суми дістались всього 4 провідним країнам: Великобританії, ФРН, Франції та Італії. Продовольство, паливо, мінеральні добрива становили 70 % допомоги. Одночасно з цим американський бізнес вигідно скуповував західноєвропейські підприємства.

Виконання плану передбачало низку жорстких обмежень, продиктованих США. Одержувачі кредитів мали відмовитись від націоналізації промисловості, надати повну свободу приватному підприємництву з гальмуванням розвитку конкурентних із США галузей промисловості, зняти обмеження імпорту американських товарів і знизити ввізні митні платежі, обмежити торгівлю із соціалістичними країнами, заборонялось вивозити товари, завезені зі США. Дотримання цих умов контролювала спеціально створена Адміністрація економічного співробітництва.

США, незважаючи на зазначені жорсткі обмеження, все ж сприяли створенню умов для відродження економік західноєвропейських країн, утримали країни Західної Європи від сповзання на соціалістичний шлях. У поєднанні зі здійсненням власних економічних програм *план Маршалла допоміг післявоєнному відродженню економіки західноєвропейських країн*. Він сприяв зростанню випуску продукції у базових галузях, розвитку внутрішньоевропейської торгівлі, скороченню дефіциту бюджету і темпів інфляції, нарощуванню виробництва таких гостро необхідних ресурсів, як сталь, цемент, вугілля, шахтове, енергетичне, текстильне устаткування, калійні мінеральні добрива, нафтопродукти, транспортні засоби. Окупаційна влада США також надавала підтримку реформам ліберального спрямування.

Розгортання “холодної війни” привело до того, що *план Маршалла став програмою сприяння країнам — учасницям американської військової допомоги*. Він сприяв післявоєнному розколу Європи, формуванню військово-політичного блоку захі-

дних країн, посиленню “холодної війни” проти соціалістичних країн.

Функції Організації європейського економічного співробітництва були передані Північноатлантичному союзові (НАТО), а наприкінці 1951 р. функції Адміністрації з плану Маршалла — Управлінню взаємної безпеки. У Брюсселі було створено Бюро з питань військового виробництва з метою переведення промисловості на військові рейки. Таким був суперечливий підсумок економічної допомоги США західноєвропейським країнам, яка увійшла в історію як план Маршалла.

Довгостроковим наслідком цієї допомоги можна також вважати те, що елементи американської моделі економічного розвитку, застосовані з урахуванням національної специфіки, першими стали використовувати порівняно індустріально розвинуті держави Західної Європи, а також Японія, яка була у зоні окупації США. Сприймавши економічні механізми, більш придатні для нової стадії розвитку, ці країни стали швидко розвиватися. Врешті-решт такий розвиток через 3—4 десятиліття після закінчення Другої світової війни привів до нової розстановки сил у світі. З розпадом СРСР сформувались два нових економічних центри, які збігалися за могутністю зі США, — Європейський Союз і група країн Південно-Східної Азії. Кожний з цих нових центрів не монолітний, у кожному з них є 2—3 країни, які ведуть боротьбу за лідерство. Проте в нинішніх умовах економічного розвитку Японія і багато країн Західної Європи обходять США за ВВП на душу населення.

Основні терміни і поняття

Санація, “рейганоміка”, інфляція, неоконсерватори, монетаристи, інновація, ф'ючерси, суспільство масового споживання, “холодна війна”.

Розділ 11

ДИНАМІКА, ФОРМИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ПРОВІДНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

Протягом 25-річного післявоєнного стабільного економічного розвитку країн Західної Європи у світі почав утверджуватись другий центр сили. З 1948 по 1973 р. загальний ВВП цього регіону постійно мав позитивні показники. Особливо успішними були 50—60-ті роки, коли середньорічний приріст економіки Німеччини й Італії зріс у чотири рази, Франції — більше ніж у два рази, Великобританії — майже вдвічі. Цьому сприяли не лише план Маршалла, а й розширення внутрішнього ринку, зростання міжнародної торгівлі, ера дешевої нафти з Перської затоки, перебудова промисловості на основі втілення найновіших наукових і технічних розробок часів війни, політика урядів західних країн, спрямована на підтримку економічного зростання.

Особливості
економічної моделі

Економічна модель країн Європейського континенту суттєво відрізнялась від американської.

1. Країни цього регіону були *орієнтовані на соціальне ринкове господарство з більшою, ніж у США участю в економіці корпоративних структур і держави.*

2. *Значно більша соціальна захищеність робітників і службовців.* У Європі значного поширення набули колективні договори між робітником і фірмою без вимоги про індексацію. США активно втілювали нові, більш ефективні технології, звільняючи робітників. Проте економічне зростання, яке забезпечувалося цими технологіями, давало змогу створювати більше робочих місць. Тому наприкінці 90-х років рівень безробіття у США був навіть нижче рівня так званої “ефективної зайнятості”, який відповідно до кривої Філлпса становить 5 % (у березні 1999 р. він становив 4,2 %, що було найменшим показником за останні 29 років). У Європі в той самий час рівень безробіття досяг 15 %.

3. Для Європи досі *характерна олігархічна структура розподілу власності* (невелика група багатих сімейств), тоді як у США корпорації в основному належать великій групі зовнішніх акціонерів. Жоден індивідуальний акціонер не володіє таким пакетом акцій, який би дозволяв мати скільки-небудь значний ступінь контролю. Навіть п'ять найбільших акціонерів “Дженерал моторс”, що представляють інститути, які акумулюють у свою чергу акції численних індивідуальних акціонерів, разом володіють менше 6 % акцій корпорації. Акціонери орієнтуються на прибутковість і високі дивіденди. Значна частина прибутку американських корпорацій після сплати податку йшла на виплату дивідендів. У 1990 р. на це було спрямовано 34,1 % прибутку, у 1993 р. — 34,2, у 1994 р. — 47,5, у 1995 р. — 51,5, у 1996 р. — 42,2, у 1997 р. — 43,6 і в 1998 р. — 41,6 %. У випадку неефективного керівництва компаніями з боку менеджерів акціонери корпорацій просто продають акції і вкладають гроші у більш перспективні проекти.

4. *Значно менш ефективне використання наукового потенціалу*, оскільки кожна країна намагається сама виробляти наукомістку продукцію. Тому масштаби європейських компаній менші за американські. У США після поглинання компаній “Крайслера” німецьким концерном “Даймлер Бенц” залишилось тільки два національних виробники автомобілів, але вони обидва входять до десяти найбільших компаній світу. Телевізорів американці не випускають після того, як корейська “Ел-джи електронікс” купила останнього виробника телевізорів у США.

5. **Значно менш ефективні**, порівняно з американськими, **наукові дослідження**, бо вони часто дублюються у сусідніх країнах. Крім того, кошти в основному витрачаються на фундаментальні дослідження, прикладні ж значною мірою стосуються розробок у традиційних галузях. Тому економіка Європи в основному виробляє традиційні товари та послуги індустріальної епохи. У передових наукомістких галузях європейські країни не можуть скласти конкуренцію США.

6. **Висока частка держави в економіці**. Державні витрати становлять близько 50 % ВВП у західноєвропейських країнах, що свідчить про обмеженість конкуренції, особливо у країнах ЄС.

7. Більшість розташованих у Західній Європі країн має **незначні масштаби і порівняно вузький внутрішній ринок**, що визначило експортну орієнтацію їхньої економіки. Спочатку вони будували відносно відкриту економіку, що відповідало етапу відкритого, а не замкнутого постіндустріального суспільства.

Загальні відмінності економічного розвитку провідних європейських країн порівняно зі США у кожній з них поєднувались ще й зі своїми особливостями економіки.

Великобританія: політика державного регулювання За роки Другої світової війни країна втратила 25 % національного багатства, зменшився обсяг промислової продукції, який у 1946 р. становив 90 % від рівня 1937 р. У результаті війни посилилась залежність Великобританії від США, було втрачено значну частину ринку, куди все більше проникав американський капітал. Частка Великобританії у світовому капіталістичному експорті знизилася з 11,3 % у 1937 р. до 9,8 % у 1947 р.

Лейбористський уряд Клементя Річарда Еттли намагався відродити економіку країни шляхом поступового підвищення частки державної власності за умови збереження мішаної економіки. Націоналізація значної частини промислових підприємств, на їхню думку, мала створити умови для планування економічного розвитку. Тому вже наприкінці 40-х років було здійснено націоналізацію Англійського банку, вугільної і газової про-

мисловості, кількох електростанцій, частини підприємств сталеливарної промисловості, всього внутрішнього транспорту, телеграфу і радіозв'язку. Держава здійснювала націоналізацію шляхом викупу підприємств за значно завищеними цінами і гарантувала щорічний дохід, який сплачувався від частини прибутку націоналізованих підприємств.

Для здійснення контролю і регулювання капітальних вкладень у націоналізовані галузі промисловості, контролю за сплатою компенсації колишнім власникам підприємств було створено *Раду національних інвестицій*. Контроль за випуском цінних паперів і зобов'язань, регулювання надання позик приватним підприємцям, планування діяльності приватнокапіталістичних підприємств, стимулювання інвестицій у ті чи інші галузі виконував *Комітет емісії капіталів*. Для погодження діяльності економічних міністерств було введено посаду головного плановика, а для розробки інвестиційного плану — *Планове економічне управління*. Саме воно розробило річні плани, які являли собою кон'юнктурні прогнози, і чотирирічний план на 1949—1952 рр., який мав забезпечити безкризовий розвиток англійської економіки.

З метою стабілізації післявоєнної економіки Великобританія вжила низку заходів. У 1947 р. було оголошено про проведення режиму економії, який зводився до заморожування заробітної плати, доходів, обмеження споживання громадян. Спрямування великих капіталовкладень у промисловість сприяло загальному зростанню народного господарства країни, зокрема підвищенню продуктивності праці. Уже в 1948 р. промисловість Англії перевищила довоєнний рівень випуску продукції. Результатом виконання прийнятої у 1947 р. чотирирічної програми розвитку сільськогосподарського виробництва стало збільшення випуску продукції. До початку 50-х років в основному вдалося відновити економічний потенціал країни.

Прискореному розвитку економіки Англії у 50-ті роки сприяли науково-технічна революція, удосконалення методів управління, великі капіталовкладення держави у виробництво, структурні зміни у промисловості. Поліпшенню економічного стану країни також сприяли поставки воєнно-стратегічної сировини і виконання військових замовлень США у зв'язку з війною в Кореї. Нагромадження золота і валюти дало змогу

урядові лейбористів наприкінці 1950 р. відмовитись від американської допомоги за планом Маршалла.

За темпами розвитку в 50-ті роки Великобританія відставала від решти розвинутих європейських країн. До початку 70-х років від Британської імперії залишились тільки кілька островів у Світовому океані, а сама вона перетворилась у Британську співдружність — міжурядову організацію країн, які раніше до неї входили і визнавали зв'язки з колишньою метрополією. Здобуття незалежності колоніями поставило перед країною питання участі в європейській інтеграції.

Друга половина 60—70-х років в економіці країни позначена кризовими явищами. Вони тісно пов'язані зі світовою енергетичною кризою 1973 р., циклічною кризою 1975 р., і великими витратами лейбористів на соціальні програми. Темпи інфляції досягли до кінця 70-х років 15 % на рік — небаченого до того часу в країні рівня.

“Тетчеризм”

Політика виходу британської економіки з кризи за допомогою втілення неоконсервативної моделі державного регулювання отримала назву “тетчеризм”, за іменем глави уряду консерваторів з 1979 р. Маргарет Тетчер. Поняття “тетчеризм”, як і “рейганоміка”, увійшло до світової економічної літератури, відображаючи нове розуміння економічної політики (у межах неолібералізму — це концепція в економічній науці і практиці управління господарською діяльністю, прихильники якої обстоюють принципи саморегулювання, вільного від надлишкової регламентації). Запропонована нова економічна програма М. Тетчер базувалась на теорії економічного лібералізму і його сучасної модифікації — монетаризму.

Тому уряд Тетчер виступив за вільне підприємництво, розширення особистої ініціативи і крайній індивідуалізм. Він проводив політику скорочення витрат на соціальні потреби населення й оподаткування, приватизації державних підприємств, відмови від субсидій збанкрутілим підприємствам, урізання влади профспілок.

Реформи зачепили всі сфери господарського життя країни: було обмежено профспілкові права на проведення страйків; у грошовій і банківській системі вводилась монетаристська кон-

цепція, яка передбачала жорстке обмеження грошової суми в обігу; здійснювалися стимулювання розвитку приватного бізнесу та обмеження державного підприємництва; проводилось розширення господарської самостійності та фінансової автономії державних компаній; проведено податкову реформу; вживались антиінфляційні заходи.

Для втілення монетарних принципів регулювання економіки передбачались послаблення податкового контролю за функціонуванням ринку, підвищення ролі кредитно-грошових інститутів, радикальна зміна структури бюджетного механізму, що виражалась у відході від прогресивного оподаткування приватних осіб і підприємців.

Важливим напрямком реформи став *курс на приватизацію*, що значно обмежувало державне підприємництво. Зазначимо, що у 70-ті роки у руках держави перебували 95,1 % акцій великої автомобільної компанії "Брітїш мотор лейленд корпорейшн", 62,5 % акцій електротехнічної компанії "Феранті". 93,5 % стали вироблялось на підприємствах Британської сталевної корпорації, яка належала державі. Велика увага приділялась приватизації нафтової, сталеливарної, авіакосмічної промисловості, повітряного транспорту. За три роки (із серпня 1984 по травень 1987 р.) у приватну власність було передано 9 найважливіших концернів, або близько 33 % усієї власності держави у промисловості, в тому числі телекомунікації і підприємств газової промисловості. Державні компанії було виведено із зони сприятливого клімату, який раніше підтримувався урядом. Тепер вони повинні були виживати в умовах конкуренції, а ціни на вироблені ними товари і послуги не підтримувались спеціальними заходами, а повністю визначались умовами ринкової конкуренції. Конкуренція і страх банкрутства підготували ці компанії до підвищення ефективності, відносини з державою будувались на основі контрактів.

На початку 80-х років у результаті приватизації частка капіталовкладень в економіку з боку державних органів і націоналізованих галузей господарства становила 25 % проти 50 % порівняно з періодом перебування при владі лейбористів. Зменшилися витрати місцевих бюджетів і відбулася приватизація житла. Відповідно до закону його продали за пільговими цінами мешканцям — орендаторам.

Значно стимулювала розвиток приватного підприємництва *нова податкова і фінансова політика*: збільшено податкові пільги, знижено податки великих корпорацій до 35 %; збільшились кредити, які надавались приватним особам банками країни; проводилась політика уряду, спрямована на стимулювання господарської діяльності підприємств; скорочувались чисельність державного апарату і витрати на його утримання (серед центральних міністерств практично не було галузевих, що ліквідувало пряме втручання держави у господарське життя).

З метою стимулювання інвестицій акцент було переміщено з прямого оподаткування на непряме. Частка надходжень у державний бюджет від непрямих податків зросла від 34 % у 1979 р. до 39 % у 1981 р. Ставки податку на додану вартість, яким обкладався широкий асортимент товарів першої необхідності, включаючи послуги і медичну допомогу, було підвищено з 8 до 15 %.

Найважливішими напрямками антиінфляційної діяльності уряду Тетчер були: державний контроль темпів зростання грошової маси в обігу; скорочення, які надавались державою приватному сектору; скасування контролю над цінами і заробітною платою; підвищення ставки процента; обмеження державних витрат, у тому числі й на соціальні потреби. Наслідком стало зниження інфляції наприкінці 80-х років до 3 % на рік (у 1980 р. вона становила 16 %), тобто до величини, яку рекомендували монетаристи. А уже в середині 80-х років Великобританія показала середні темпи економічного зростання, характерні для розвинутих країн. Збільшення валового внутрішнього продукту досягло найвищого показника у Західній Європі, зросла продуктивність праці. Зміцніла позиція Лондона як одного з фінансових центрів світу.

Всередині країни уряду Тетчер вдалося замінити сталу систему соціальних гарантій "для всіх" іншою, індивідуалістською — "кожний за себе". Відбулися глибокі структурні зміни суспільства. Скоротилась кількість робітничого класу, зайнятого безпосередньо на виробництві, розширилася зайнятість у сфері обслуговування, зріс прошарок власників дрібних фірм, появилася соціальна група високооплачуваних менеджерів середнього рівня. Більшість виборців 80-х років Великобританії стали відносити себе до "середніх верств".

Досягнуті успіхи “тетчеризму” стосовно умов Великобританії були свідченням здатності капіталістичної системи трансформуватися і пристосовуватись до нових соціально-економічних умов. Основні напрями здійснення структурних змін економіки країни збережено і в 90-х роках, незважаючи на “зжимання” соціокультурного потенціалу суспільства. Останнє викликане нерівномірністю зростання доходів різних верств населення. Від цієї політики доходи 20 % багатого населення зростали в середньому на 4,7 % у рік, тоді як у 20 % бідних — всього на 0,2 %. У результаті середній дохід 20 % багатих на початку XXI ст. був у 17 разів вищий ніж 20 % бідних.

Франція

Війна і чотирирічна окупація завдали значних збитків економіці країни. Промислове виробництво скоротилось на 70 %, а продукція сільського господарства порівняно з довоєнним періодом зменшилась вдвічі. Під час війни загинуло 1100 тис. осіб. У 1944 р. було сформовано тимчасовий уряд на чолі з Шарлем де Голлем (1890—1970), який діяв до 1946 р. і ставив завдання ліквідації економічної розрухи та відбудови промислового і сільськогосподарського виробництва. До складу уряду ввійшли представники різних партій, які відображали інтереси окремих прошарків населення.

Протягом 1945—1947 рр. було *націоналізовано 1/5 французької промисловості*: електроенергетику, вугільну промисловість, газові підприємства, значну частину авіаційної промисловості, автомобільні заводи фірми “Рено”, морське судопластво, повітряний транспорт. Як і в інших розвинутих країнах Заходу, націоналізація не зачепила основних і прибуткових галузей промисловості. Для управління націоналізованими підприємствами створювались адміністративні ради за участю представників робітничого класу, розширювались права фабрично-заводських профспілкових комітетів. Ухваленим законом відновлювались 40-годинний робочий тиждень, двотижневі оплачувані відпустки для робітників і тритижневі — для службовців. Особи, що працювали за наймом, отримували право на пенсії у зв’язку зі старістю з 65 років і у зв’язку з інвалідністю. Введено систему виплат для стимулювання народжуваності та ін.

Проведена часткова націоналізація і законодавче закріплення соціальних прав трудящих значною мірою сприяли обмеженню панування монополій, з одного боку, а з іншого — збільшенню припливу капіталовкладень у націоналізовану промисловість. До кінця 40-х років економіка країни була відбудована (у 1947 р. досягнуто довоєнного рівня промислового виробництва, а у 1950 р. — сільськогосподарського).

Призупинення процесу націоналізації у 1948 р. у зв'язку з виходом комуністів з уряду сприяло зближенню Франції і США. У червні того ж року в Парижі було підписано *угоду про економічне співробітництво зі США* — план Маршалла. До 1958 р. загальна сума допомоги США Франції становила 12 млрд дол. Значну частину цієї суми спрямовано для розвитку і модернізації промислового потенціалу країни. За угодою США надавалось право визначення “економічно раціональних” галузей економіки, контролю над французьким експортом й імпортом. Такі американські компанії, як “Стандарт ойл”, “Дженерал електрик”, “Форд”, “Крайслер” та ін., отримали сприятливі можливості для скуповування акцій французьких підприємств, створення у Франції своїх філій і дочірніх компаній.

У післявоєнний період у Франції завдяки оновленню основного капіталу і зміні структури промисловості виробництво засобів виробництва переважало над виробництвом предметів споживання. До кінця 50-х років у країні склались *три сектори у промисловості: традиційні галузі* (текстиль, металургія, машинобудування, виробництво предметів розкоші), *нові галузі* (автомобілебудування, авіапромисловість, нафтопереробка) і *найновіші* (атомна енергетика, електроніка, виробництво пластичних мас).

Економічний курс голлізму У червні 1958 р. Ш. де Голль знову очолив уряд Франції, а у грудні того ж року був обраний главою держави на семилітній термін. В основу своєї політики новий уряд поклав всебічне сприяння швидкому розвитку практично усіх галузей промисловості, її структурній перебудові, подальшій концентрації виробництва, утворенню великих корпорацій, широкому використанню досягнень науково-технічної революції. Це була послідовна і жорстка лінія держави, спрямована на всебічний і пропорційний розвиток усіх галузей

економіки, лінія, що пізніше отримала назву політики "індустріального імперативу". Економічна політика голлізму ґрунтувалась на доктрині активного державного втручання в економічне життя країни.

Франція однією з перших серед західних країн застосувала так зване *державне індикативне* (рекомендаційне) *планування*. Здійснювала його вперше створена система планових органів. Вона складалася з верховного органу — Генерального комісаріату планування і галузевих комісій з модернізації, які розробляли плани розвитку окремих галузей промисловості. Індикативний план являв собою макроекономічну модель перспективного розвитку і містив основні показники обсягу, структури, темпів зросту виробництва, динаміки цін, експорту, імпорту, податків, інвестицій та ін. Ці показники слугували орієнтирами, на які спрямовувалась діяльність фірм. За їх допомогою намагались координувати діяльність підприємств і розвиток національної економіки.

Така економічна політика отримала в економічній літературі назву *дирижизму*. Особливостями французького дирижизму були прямі адміністративні методи втручання в економіку, зокрема контроль за цінами, емісією цінних паперів, кредитною діяльністю та ін. Держава займалась активною підприємницькою діяльністю в націоналізованому секторі економіки. У 1958 р. в руках держави перебували 97 % вугільної промисловості, 95 % виробітку газу, 80 % авіаційного виробництва і виробітку електроенергії, більше 40 % автомобільної промисловості. Держава володіла залізницями, великими військовими підприємствами, акціями авіаційних і морських транспортних компаній. Вона здійснювала пряме фінансування капіталовкладень, розробляла і приймала індикативні плани. Відносно державних підприємств плануючі органи наділялися імперативними правами.

В історії французького планування можна виділити *три етапи*: перший, *післявоєнний*, коли план був обов'язковим і стосувався обсягів виробництва, фіксував ціни і т. ін. (до 1958 р.); другий — *етап індикативного планування* (до кінця 80-х років); третій (сучасний) — *етап стратегічного планування* у загальноєвропейських масштабах.

Активна участь Франції у західноєвропейській інтеграції і НТР справила суттєвий вплив на економічний розвиток. За десять років (1958—1968) обсяг промислового виробництва збільшився на 60 % при щорічних темпах зростання 5,5 % на рік, виробництво продуктів сільського господарства зросло на 66 %.

Політика 70—90-х років У зв'язку з обранням (1969) нового президента Франції Жоржа Помпіду (1911—1974) почалися зміни у фінансовій політиці країни, які виразились у девальвації франка на 12,5 % відносно долара США і на 11,1 % щодо золота; блокуванні цін протягом одного місяця на промислові та продовольчі товари з метою підвищення їх конкурентоспроможності на зовнішньому ринку.

Для подолання енергетичних труднощів, що виникли у зв'язку з так званим нафтовим шоком, коли країни ОПЕК у 1973 р. ухвалили рішення про підвищення цін на нафту в 4 рази, уряд Франції розробив *план "промислової переорієнтації"*. Він знайшов втілення у сьомому плані економічного і соціального розвитку країни на 1976—1980 рр. Зміст цієї політики полягав у пристосуванні структури економіки Франції до нових умов міжнародної інтеграції. Остання передбачала створення транснаціональних корпорацій і посилення зв'язків зі світовим ринком. Замість планованого раніше голлістського принципу універсального народного господарства уряд став проводити політику підтримки найбільш конкурентоспроможних експортних галузей — автомобільної, авіаракетної, електротехнічної, хімічної, виробництва сільськогосподарської продукції. Було розроблено державні галузеві програми з ядерної енергетики, інформатики, проекти "Аеробус", "Конкорд" в авіабудівництві, а також інтенсивні методи сільськогосподарського виробництва. Завдяки їх реалізації, незважаючи на кризові потрясіння 70-х років, економічне становище Франції у світі залишалось стабільним, країна входила до п'ятірки перших капіталістичних країн світу.

На початку 80-х років економіці Франції серйозної шкоди завдала американська валютно-фінансова політика, пов'язана з штучним завищенням курсу долара, що призвело до зростання товарного дефіциту Франції, оскільки 1/3 французького імпорту оплачувалася в американській валюті, і зростання цін на спо-

живчі товари. Щоб стимулювати французький експорт, уряд змушений був піти на девальвацію франка, перебудову виробничої і фінансової структури.

У 1982 р. ухвалено **закон про націоналізацію** найбільших промислових груп, комерційних і ділових банків. Внаслідок проведеної націоналізації у Франції утворився найбільший серед капіталістичних країн державний сектор. На нього припадала 1/4 всього експорту і 1/3 промислової продукції. Частка державного сектору у фінансово-кредитній сфері становила 95 %. Заходи уряду привели до стабілізації і зростання економіки. У 1984 р. економічне зростання становило 1,75 %, у 1985 р. — 2 %.

Отже, на початку 80-х років перебудова економіки Франції спиралась на могутній державний сектор, управління і планування економічного і соціального розвитку. Поряд із цим створювалася значна кількість порівняно невеликих приватних підприємств, які використовували найновіші технології. Проте їх фінансування брали на себе націоналізовані банки.

У 1986 р. **до влади у країні прийшла нова адміністрація**, яка розпочала проводити денационалізацію, скорочення оподаткування, дерегламентацію різних сфер господарської діяльності. Проте на відміну від тетчерівського варіанта реприватизації уряд Жака Ширака залишив недоторканною державну форму власності підприємств у таких галузях, як виробництво і розподіл електроенергії, газопостачання і теплокомунікації. У 1987 р. він провів лібералізацію цін на продукцію промисловості й послуги. Регламентувались лише ціни на книги і медикаменти, тарифи на світло, газ і залізничний транспорт.

90-ті роки пройшли під знаком попередньої економічної політики Ж. Ширака. Серед заходів, спрямованих на ліквідацію кризи початку 90-х років, слід зазначити розширення громадських робіт і житлового будівництва, стимулювання зростання виробництва і стримання зростання безробіття. Було введено низку податкових пільг з метою стимулювання довгострокових вкладів громадян, забезпечення доступу до цільових кредитів на капітальне і житлове будівництво. Для боротьби з безробіттям випущено державну позику, яка збрала 110 млрд франків. У 1993 р. реалізовано одну з найбільших у Західній Європі програм приватизації, що суттєво поліпшило державні фінанси.

Значний вплив на економічний розвиток Франції справляє інтеграція її економіки в Європейське Економічне Співтовариство і світову господарську систему. У межах Європейського Союзу (ЄС) Франція спеціалізується на експорті малолітражних автомобілів, жіночого одягу, взуття, білизни. Вирівнювання економічної структури зробило Францію рівноправним партнером у цьому об'єднанні.

Німеччина

Внаслідок Другої світової війни Німеччина опинилась у надзвичайно тяжкому стані. Країна у 1946 р. виробляла менше половини продукції від рівня 1936 р. До того ж Німеччина мала виплатити репарації союзникам у розмірі 20 млрд дол. Державний борг зріс із 27,2 млрд марок наприкінці 1938 р. до 377,2 млрд марок у травні 1945 р. Інфляція досягла 600 % довоєнного рівня. Все це вело до натуралізації господарства і продуктообміну. Елементи натуроплати вводилися навіть на транспорті, у сфері обслуговування тощо.

На тяжкий стан економіки Німеччини, крім воєнної розрухи, впливав демонтаж оснащення промислових підприємств як компенсація втрат згідно з рішенням Потсдамської конференції глав урядів держав — переможниць у війні 2 серпня 1945 р., а також поділ країни. Існування двох систем — центрального управління і планування окупаційної влади і німецьких органів самоврядування — дезорганізувало господарське життя країни. Обидві виявились неспроможними забезпечити раціональне ведення господарства.

У цих складних умовах було проведено *реформу*, спрямовану на формування соціальної ринкової економіки і перетворення Німеччини у могутню квітучу державу. Реформи, що привели пізніше до "німецького дива", проводилися за активного сприяння США: фінансова допомога (3,12 млрд дол.) за планом Маршалла; об'єднання трьох окупаційних зон (американської, англійської і французької) і передача управління економікою до рук самих німців; допомога у розробці проектів реформи. Натхненником і організатором здійснення економічної реформи був Людвіг Ерхард (1897—1977). Він розпочав проводити її у 1948 р. як директор управління господарства об'єднаних західних зон

окупації. Потім у 1949—1963 рр. він був міністром економіки в уряді Аденауера (1949—1963), заступником федерального канцлера (з 1957р.), канцлером республіки (1963—1966).

Грошова і економічна реформи

Плани Л. Ерхарда спирались на грошову реформу, вільні ціни і підприємництво. Реформування економіки Західної Німеччини він розпочав із *грошової реформи*, метою якої було позбавлення від знецінених грошей і створення твердої валюти. Вранці 21 червня 1948 р. рейхсмарку було оголошено недійсною і замість неї вводилась нова валюта — дойчмарка (німецька марка). Кожний громадянин міг обміняти 60 рейхсмарок на дойчмарки у співвідношенні 1:1. Причому 40 дойчмарок виплачувались одразу, а решта 20 — через місяць. Пенсії і заробітна плата виплачувались у новій валюті у співвідношенні 1:1.

Обмінний курс готівки і заощаджень устанавлювався 1:10, але розпоряджатися можна було лише половиною обмінної суми. Тимчасово “заморожена” друга половина пізніше розблоковувалась: 1/5 суми можна було вилучити, 1/10 — вкласти у цінні папери, а решта 70 % виводились з обігу. Грошові зобов'язання підприємств перераховувались також у співвідношенні 1:10. Для виплати першої заробітної плати підприємства отримали готівку, а потім мали функціонувати за рахунок виробництва і збуту продукції. Зобов'язання банків та інших установ старої Німеччини здебільшого анулювались. Новий емісійний банк — Банк німецьких земель регулював свої відносини з приватними банками, визначаючи розмір обов'язкових грошових резервів.

Через три дні після грошової *розпочалась реформа цін*, спрямована на відновлення ринкового механізму їх регулювання. Ціни було відпущено “на волю” відповідно до закону від 24 червня, ліквідовувався адміністративний розподіл ресурсів, скасовувались нормативні документи, які регулювали економічне життя. Перехід до вільного ціноутворення Л. Ерхард розглядав як передумову успішного економічного розвитку.

Розрегулювання цін і заробітної плати проводилось поступово. Зник “чорний ринок”. Магазины заповнилися товарами, замість пошуку продуктів люди стали турбуватися про їх виробництво. Інфляції майже не відчувалось. Ціни зросли лише на

кілька відсотків приблизно в тій же пропорції, що і заробітна плата. Вже через півроку ціни стабілізувались. Було прийнято закон проти безпідставного завищення цін, друкувались каталоги доречних цін, які враховували купівельну спроможність споживача. Одночасно реформа не посягнула на систему відносин приватної власності на засоби виробництва.

У нових умовах побудови соціального ринкового господарства *важливе значення Л. Ерхард надавав ролі держави*. Йдучи шляхом вільного економічного розвитку, держава міцно тримала основні важелі управління економікою. Вважалось, що відповідальність за економіку несе одна лише держава, саме вона має забезпечити розумну рівновагу між ефективністю господарства і вимогами соціальної політики. Керуючись цим, західнонімецький уряд активно підтримував галузі промисловості, які зазнавали труднощів, а інвесторам і підприємцям надавав пільги. Саме на це були спрямовані законодавчі акти про кредитну і податкову політику, антимонопольні й антикартельні укази та ін. Особлива роль відводилась дрібному і середньому бізнесу. Уже до початку 50-х років у цьому секторі працювало більше половини зайнятого населення. У всіх розвинутих країнах і до сьогодні дрібний і середній бізнес є одним з основних роботодавців і головним середовищем, де народжуються талановиті підприємці. У 1954 р. рівень виробництва був вдвічі вищий 1936 р. До середини 50-х років ФРН вийшла на друге місце після США за розмірами золотих запасів. З 1952 р. експорт став перевищувати обсяг імпорту, і Німеччина отримала позитивне сальдо торговельного та платіжного балансу. А до кінця 60-х років вона стала передовою країною Західної Європи і зайняла друге місце після США за рівнем промислового виробництва.

Розвиток у 70—90-ті роки

У Німеччині протягом 60-х років уповільнювались темпи економічного зростання, а у 1966—1967 рр. настала перша післявоєнна циклічна криза. У зв'язку з цим було прийнято "Закон про підтримку стабільності й економічного зростання", відомий як *стабілізаційний закон*. Згідно з ним, уряд мав здійснювати активну кон'юнктуру і структурну економічну політику з метою протидії кризовим явищам і прискорення

економічного зростання. Закон передбачав планування державного бюджету, державних інвестицій, а також створення спеціального "Фонду вирівнювання кон'юнктури". Уряд повинен був проводити антициклічну бюджетну політику, яка передбачала збільшення державних витрат для поживлення попиту при погіршенні кон'юнктури, і, навпаки, зменшення цих витрат в умовах економічного зростання. Можна зазначити, що цей закон поклав початок переходу в Західній Німеччині від ідеї "вільного ринкового господарства" через теорію "соціального ринкового господарства" до концепції "ринкового господарства з глобальним регулюванням", яка, по суті, являла собою своєрідний синтез ідей В. Ойкена і Дж.М. Кейнса.

Посилення державного регулювання на макрорівні розпочалося з приходом до влади у 1969 р. соціал-демократів. Неокейнсіанська модель ринкового господарства зберігала приватну власність, економічну самостійність підприємців, соціальну захищеність населення. Водночас *зросла роль держави у регулюванні економіки*. Уряд практикував державне економічне програмування, розробку довгострокових цілей і орієнтирів економічного розвитку на десятиріччя, політику свідомого формування постійного економічного зростання, яка включала в себе елементи довго- і середньострокового прогнозування та планування. Використання кейнсіанських методів управління економікою ФРН сприяло скороченню безробіття і відновленню економічного зростання, яке у 1970 р. становило 4 %.

Але і в нових умовах економіка Німеччини зазнавала великих спадів виробництва. Найбільш глибока в історії ФРН криза перевиробництва вразила всі галузі західнонімецької економіки, викликала скорочення валового національного продукту на 5 %, промислового виробництва — на 12,3, внутрішніх приватних інвестицій в основний капітал — на 18,6 %. Різко зросло число банкрутств, підскочили показники інфляції. Циклічний спад виробництва супроводжувався енергетичною кризою, яка мала світовий характер, і структурними кризами деяких галузей промисловості. У 1980—1982 рр. економіка ФРН зазнала третьої за післявоєнну історію країни циклічної кризи перевиробництва.

Як і в інших розвинутих капіталістичних країнах, у ФРН на хвилі кризи до влади у 1982 р. прийшов *консервативний уряд*

на чолі з Гельмутом Колем. Відмовившись від кейнсіанських методів регулювання економіки, в основу своєї діяльності уряд поклав монетаристську концепцію пропозиції. Специфіка західнонімецького консерватизму полягала у “пом’якшеному” варіанті консервативної політики за стратегічної лінії, спрямованої на забезпечення прибутку крупного капіталу. В основі економічного зростання 1983—1990 рр. лежали інтенсивні процеси нагромадження, збільшення інвестицій, розширення експорту, який у 1989 р. зріс порівняно з попереднім роком на 10 %. У межах ЄС Німеччина продавала більше 50 % своїх товарів. Відбувся перегляд державних пріоритетів у науково-технічній політиці. Разом з Японією Німеччина до 1990 р. займала провідні позиції щодо витрат на науково-дослідницькі й експериментально-конструкторські розробки (НДЕКР). Вона досягла великих успіхів у створенні наукомістких галузей виробництва, а на світовому ринку наукомістких товарів обігнала Японію.

На початок 90-х років припав різкий спад динаміки економічного зростання. Основними причинами були: несприятлива кон’юнктура на ринку збуту, викликана втратою ринку в Східній Європі та СРСР, погіршення конкурентоспроможності національних товарів, глобальний спад світової економіки у 1990—1992 рр. Доповнило їх і об’єднання Німеччини 3 жовтня 1990 р. Територія країни збільшилась на 1/3, населення — з 64 до 80 млн. У п’яти нових землях почалась ринкова перебудова, яка вимагала величезних капіталовкладень (у 1991 р. вони становили 140 млрд марок, у 1992 р. — 152 млрд, у 1993 р. — 182 млрд марок), що призвело до бюджетного дефіциту, збільшення державного боргу (в 1990 р. він становив 1039 млрд марок, у 1993 р. — 1850 млрд марок).

Досвід об’єднання показав, що прискорена інтеграція двох протилежних економічних систем не може дати негайних позитивних результатів. Потрібен досить тривалий час, протягом якого будуть здійснюватись трансформаційні процеси, створюватись ринкові механізми господарювання. Такий перехідний період є однією з умов проведення глибоких ринкових реформ. Разом з тим, незважаючи на всі негативні тенденції в економіці країни після об’єднання Німеччини, вона залишається однією з провідних країн ЄС. Основні причини динамічного економічного розвитку ФРН:

-
- високий рівень споживацького попиту;
 - збільшення зайнятості й заробітної плати;
 - розширення німецького внутрішнього ринку за рахунок п'яти нових федеральних земель;
 - швидкий розвиток НТП;
 - пріоритетний розвиток галузей експортної орієнтації.

Основні терміни і поняття

Корпорація, індексація заробітної плати, інфляція, науко-містке виробництво, інвестиції, емісія, "тетчеризм", рецесія, націоналізація, "голлізм".

Розділ 12

ОСОБЛИВОСТІ ЯПОНСЬКОЇ МОДЕЛІ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

Відродження післявоєнного господарства

Після закінчення Другої світової війни економіка Японії перебувала у стані розрухи. Кілька міст було практично стерто з лиця землі. За оцінками експертів, довоєнний промисловий потенціал країни міг бути відновлений не раніше 2000 р. До того ж для підтримки економічного зростання у країні не було природних ресурсів.

Програму економічної стабілізації Японії було розроблено під керівництвом представника американського капіталу, президента Детройтського банку Дж. Доджа. Головні її складові — встановлення бюджетної рівноваги, підвищення податків, обмеження на виплату заробітної плати і банківський кредит, а також девальвація єни. Передбачалось реформувати економічну систему, державний устрій, а головне здійснити перехід до ринкової економіки. З цією метою реорганізовано уряд Японії, через який і діяла американська окупаційна адміністрація, здійснюючи “план Доджа”.

Земельна реформа 1947—1949 рр. мала буржуазний, антифеодальний характер — викуп державою поміщицьких земель і

продаж її орендарям-селянам. Розміри ділянок обмежувались одним гектаром, а ціна їх в умовах гіперінфляції була надзвичайно низькою. У результаті реформи виникло більше 400 тис. нових селянських господарств, 80 % всієї орендної землі перейшло до селян. Сформувався прошарок вільних дрібних фермерів — власників, а поміщики, як клас, перестали існувати. Зросла товарність сільського господарства, почав відроджуватись внутрішній ринок.

У 1947—1948 рр. з метою формування ринкової економіки і розвитку підприємницьких структур було *розпущено дзайбацу* — холдингові компанії, які тримали акції закритих вертикальних концернів. Їхні акції було розпродано серед службовців цих компаній. Здійснено демонополізацію і закладено основи конкурентної економіки. Законом 1947 р. заборонялись надмірна концентрація економічної могутності, утворення холдингових компаній, картелів та інших монопольних структур. Введено контроль над злиттям фірм, а взаємне володіння акціями обмежене 25 %.

Наприкінці 40-х — на початку 50-х років за рекомендацією Дж. Доджа було здійснено радикальну *бюджетну реформу*: введено принцип збалансування статей і бездефіцитності державного бюджету, обмежено надання збитковим підприємствам субсидій, грошову емісію взято під контроль, призупинено виплату компенсації військовим заводам за конверсію, здійснено стабілізацію заробітної плати, встановлено державний контроль за цінами, впроваджено єдиний фіксований валютний курс. Ці заходи дали змогу придушити інфляцію.

Оборотність сні за поточними операціями частково відновлено тільки у 1971 р., а за капітальними операціями обмеження стали зніматися лише в середині 80-х років. До цього часу серед розвинутих країн Японія відзначається найбільшими обмеженнями за рахунками руху капіталу.

Розроблений Доджем проект збалансованого державного бюджету передбачав різке збільшення податків (на 62 %). Проведена *податкова реформа* здійснила їх перерозподіл: зменшено податок на корпорації; скасовано податок на надприбуток; збільшено оподаткування трудящих.

Американці створили спеціальний “еквівалентний фонд”, кошти якого поповнювались від продажу в Японії американ-

ських товарів, що раніше поставлялись у порядку допомоги. Із нього здійснювалось кредитування крупних японських компаній. Під контролем окупаційних властей йшла **структурна перебудова економіки**, яка пізніше стала одним із постійно діючих факторів економічного успіху країни. З урахуванням своєї специфіки (відсутність сировини, наявність великого трудового потенціалу) Японія створювала багатогалузевий комплекс переробних галузей. У центрі його в 50-ті роки були такі базові галузі, як металургія, хімія, гідроенергетика, суднобудування, торговельний флот.

У післявоєнний період розвиток японської економіки мав “зовнішньоекономічну орієнтацію”. Держава здійснювала контроль над всією системою зовнішньоекономічних зв'язків, який тривав 22 роки. 1952 р. прийнято закон, який дозволяв утворення експортних картелей. Держава розподіляла за лімітом кошти на оплату імпорту для модернізації промисловості, заохочувала імпорт технологій.

Особливості економічної моделі

Проведені реформи забезпечили перехід Японії до ринкових відносин. У країні сформувалась унікальна економічна система, скріплена типовими азіатськими неформальними зв'язками — відносинами серед представників як ділових кіл, так і ділових кіл та держави. Найважливішою особливістю цієї моделі було поєднання ринкових відносин з їх державним регулюванням, ринкової конкуренції з економічним плануванням. Формально **роль держави** незначна: державний бюджет Японії перерозподіляє всього третину ВВП. Це повністю зіставно зі США і набагато менше, ніж в європейських країнах, де ця частка може перевищувати 50 % (наприклад у Швеції). З такого погляду економіка Японії належить до однієї з найбільш ліберальних у світі. Проте тільки деякі азіатські країни (наприклад, Південна Корея або Китай) можуть посперечатись з Японією за ступенем жорсткості й ефективності впливу уряду на економіку.

Японський уряд розробляє стратегічні плани розвитку в цілому (1948—1952, 1951—1953 рр. — плани відбудови народного господарства, 1955—1959 рр. — план самозабезпечення, 1957—1960 рр. — довгостроковий план економічного розвитку, 60-ті роки — план подвоєння національного доходу тощо), а вже

на їхній основі великі компанії формують власні плани. Уряд виступає представником бізнесу на зовнішньому ринку, захищає його всіма можливими засобами, а бізнес виконує вказівки уряду. Відступників суворо карають, тому часто всю японську промислову систему називають "корпорація Японія".

Восени 1951 р. у зв'язку із набранням чинності Сан-Франциським мирним договором, всю повноту влади передано японському уряду. Важливу роль в економічному розвитку країни відіграли ухвалені у 1952 р. рішення уряду про впровадження прийнятих раніше обмежень у взаємовідносинах між великими компаніями і їх "дочірніми" підприємствами. Це сприяло *утворенню нових монополістичних об'єднань*, які відрізнялися від дзайбацу. Замість колишніх сімейних форм керівництва встановлено колективне управління у формі наради президентів найважливіших компаній. Нові фінансово-промислові групи (кейрецу) були зцементовані швидше неформальними зв'язками, розгалуженою і заплутаною системою участі. Формально незалежні компанії, які входять до кейрецу (фінансові, торгові, промислові, сервісні), виступають щодо нечленів групи єдиним фронтом.

Більше того, за складом учасників також важко оцінити реальні активи, які перебувають під контролем групи. У країні економіка формально не монополізована, функціонує сектор дрібного і середнього бізнесу, який забезпечує основну зайнятість. Між його підприємствами йде жорстка конкуренція, що характерно для ринкової економіки. Проте переважна частина цих підприємств входить у сферу впливу якоїсь фінансово-промислової групи і є її невидимим продовженням. Японські корпорації зв'язані розгалуженими субпідрядними відносинами з дрібними фірмами, які постачають їм свою продукцію. Великі компанії, у свою чергу, "турбуються" про дрібні, надають їм наукову й технічну допомогу, навчають персонал, допомагають з управлінням і залученням фінансових ресурсів. Ці невеликі фірми другого ешелону оточені у свою чергу фірмами третього ешелону, причому заробітна плата робітників фірми обернено пропорційна їх віддаленню від центру. За рахунок цього, зокрема, підтримується висока ефективність експортних галузей. Жодна європейська фірма, зв'язана законами про мінімальні розміри оплати праці, не може так чинити.

Подібні дрібні фірми "довічно" входять до зони впливу якої-небудь фінансово-промислової групи. Отримавши підряд від однієї компанії, практично неможливо потім працювати на іншу. Представники інших фінансово-промислових груп ніколи не будуть з нею укладати контракти.

Поширена також особлива система взаємовідносин компанії з персоналом, в основу якої покладено *психологію "компанія — велика сім'я"*. Поширення системи довічного найму обмежує переміщення робочої сили всередині країни (проте заохочується її переміщення всередині компанії). Така система зробила Японію заручником національної традиції, хоч і дала можливість досягти вражаючих успіхів.

Більш ліберальні правила гри на міжнародному ринку і тиск розвинутих країн вимагають від японських компаній втілення нових технологій та схем організації виробництва, значного підвищення його ефективності. Але подібні кроки передбачають масове скорочення персоналу компаній, що підриває саму сутність їх взаємовідносин з робітниками. А введення ринкової оплати праці на всіх підприємствах відповідно до її ефективності підриває конкурентоспроможність японської економіки на міжнародних ринках.

Інтернаціоналізація виробництва, що ґрунтується на міжнародному поділі праці, породжує збільшення торгівлі не тільки товарами і послугами, а й зростання потоків капіталів між різними країнами. Японія ще з 80-х років стала активно експортувати свій капітал. Проте експорт його в основному йде у фінансову сферу (скуповування цінних паперів), сферу нерухомості, що не завжди веде до успіху. До того ж японцям важко грати за незвичними для них правилами. Це ж стосується і прямих капіталовкладень. Японці не можуть поширити на підприємства інших країн свої схеми роботи з персоналом. Тому доводиться освоювати інші системи відносин з людьми і привчатися жити у незвичному для них світі.

Формально Японія має незалежний і сучасний центральний банк, але реальні ставки процента і норму обов'язкових ресурсів визначає міністерство фінансів. Держава обмежувала приплив у країну іноземного капіталу. Лише у 60-х роках почалась лібералізація зовнішньоекономічної діяльності Японії, яка включала поетапне скасування обмежень на імпорт продукції конкурентоспроможних галузей і продовжувалась протягом десятиріччя.

Подібна система економічних відносин і соціальна структура, що підтримує її, не відповідають традиційному уявленню про відкрите суспільство і характерні для нього ліберальні правила гри. Очевидно також, що система цінностей і світогляду населення країн Заходу не дає повною мірою зрозуміти “азіатську” економіку Японії. Але японська економіка за всієї своєрідності має багато спільного, наприклад, з економікою Південної Кореї. За всієї несхожості двох країн спільне можна віднайти й у прагматичних підходах до решти світу з боку Китаю.

Однак у 80-х роках була вичерпана ефективність цього економічного механізму, який давав можливість країні підтримувати вражаюче економічне зростання. У 60-ті роки економіка країни зростала щороку середніми темпами на 10 %, у 70-ті роки вони становили 5, у 80-ті роки — 4, а у 90-ті роки були незначними (1996 р. — 3,6 %, 1997 р. — 1, 1998 р. — 0 %). Японія у 1969 р. за обсягом валового національного продукту вийшла на друге місце після США у капіталістичному світі.

Важливими факторами економічного успіху були: високоєфективне використання зарубіжної економічної допомоги; масове оновлення основного капіталу; розширення внутрішнього ринку; використання зарубіжних науково-технічних досягнень; використання високоякісної робочої сили (ще у 1947 р. в Японії було введено обов’язкову і безкоштовну 9-класну освіту, створено систему підготовки і перепідготовки кадрів); ініціативність японських підприємців; традиційно сформована система найманої праці, яка виявилась у гармонійних відносинах між адміністрацією фірми і найманим персоналом; стрімкий розвиток власної науково-дослідної бази та ін.

Важливу роль в економічному розвитку Японії відіграв *протекціонізм*. Наприклад, у 1946 р. в Японії було зібрано 110 легкових автомобілів, тоді уряд не ставив завдання розвитку автомобільної галузі. У 1951 р. Міністерство зовнішньої торгівлі й промисловості Японії перейшло до протекціоністської політики в цій галузі. Було обмежено ввіз готових автомобілів і створено умови для імпорту зарубіжних технологій. І хоча фірма “Тойота” вийшла із запізненням на американський ринок, але вже у 1971 р. частка імпорту до США машин цієї фірми становила 16 % (у 1962 р. — 0,2 %). Після набуття автомобільною про-

мисловістю стабільності у 1971 р. дозволено зовнішні капіталовкладення в цю галузь. Але і після цього держава суворо лімітувала зарубіжні інвестиції.

Успіх значною мірою був забезпечений завдяки адаптивності японської моделі до зміни внутрішніх і особливо зовнішніх умов. Сприяла цьому постійна структурна перебудова всієї економіки. Вона передусім зумовлена необхідністю забезпечити прогресивну структуру внутрішнього попиту і конкурентоспроможність японських товарів на світових ринках. Прикладом може слугувати розвиток автоіндустрії — зростання життєвого рівня японців у 60—80-х роках привело до підвищення попиту на автомобілі, а це у свою чергу викликало швидкий розвиток цієї галузі. Докорінна перебудова структури всієї економіки наприкінці 70-х років була викликана насамперед кризою 1974—1975 рр. **Основні напрямки перебудови:** забезпечення пріоритету наукомісткого виробництва, яке не вимагало великих затрат сировини, енергії, робочої сили; скорочення енергомісткого виробництва; реконструкція галузей промисловості, продукція яких особливо постраждала від зарубіжної конкуренції.

Не менш важливими факторами повоєнного економічного успіху Японії є *державне управління життєвим рівнем японців* (60-ті роки — політика стримання споживання на користь нарощування інвестицій, 80-ті роки — стратегія пріоритетного розширення споживання) і *уміння урядових кіл визначати такі довгострокові цілі, які б захопили всю націю*. Наприклад, популярне у 60-ті роки гасло “Догнати розвинуті західні країни за рівнем валового внутрішнього продукту”, коли вихід на друге місце у світі за цим показником подавався як входження Японії до клубу великих економічних держав світу. Це також окремі економічні фактори: зростання продуктивності праці, підвищення реальної заробітної плати тощо. Але слід пам'ятати, що японська модель розвитку включає не тільки економічні, а й політичні, етнокультурні, соціопсихологічні та інші фактори в їх діалектичному зв'язку.

Японські економісти вважають, що національна економіка завжди розвивалась і продовжує розвиватись за активного втручання держави, яка не тільки створює умови для дії ринкового

механізму, а й охоплює всі сторони господарського життя, зосереджує увагу на вирішенні головних завдань. Досягається це за рахунок **планування економічного розвитку**. В Японії, як згодом і у Південній Кореї, державні плани-прогнози були директивними і часто доводились не лише до підприємств, а й до їх цехів. Очевидно, що в умовах приватної власності виконання таких планів можливе тільки тоді, коли діє механізм добровільно-примусового стимулювання підприємців для виконання вказівок уряду. Японський уряд здійснював це за допомогою економічних важелів: введення податку, зміни ставки кредитів, встановлення пільг і субсидій та ін.

Економічне зростання передбачає наявність джерел інвестицій. Для Японії в основному це були внутрішні джерела. Американці частково допомогли, відмовившись від значної частини репарацій, наситивши економіку у 50-ті роки замовленнями на обслуговування американської армії під час війни у Кореї, надавши пізніше науково-технічну допомогу. Пошук внутрішніх джерел інвестицій привів до створення механізму стримання споживання і перекачування національного доходу в інвестиційну сферу.

Але на відміну від авторитарного, військового режиму, який забезпечував дію такого механізму (Південна Корея, Чилі), в Японії уряд спирався на особливу рису національної культури — здатність сприйняти загальнокорпоративні інтереси як інтереси власної сім'ї. З 80-х років відбувається поступова переорієнтація на розширення споживання. Нині споживчий попит в Японії становить 60 % ВВП, тоді як у США — 80 %. Японська ситуація не характерна для тих високорозвинутих країн, що мають пропорційно розвинуту економічну систему. Японія ще має пройти абсолютно необхідну стадію на шляху постіндустріального суспільства — стадію “суспільства загального добробуту”. На це націлені плани останнього десятиліття (наприклад “П'ятирічний план держави добробуту” 1992—1996 рр.).

Створений у післявоєнний період **унікальний економічний механізм** привів до того, що Японія й у 90-ті роки являла собою поєднання протилежностей: національного багатства з відносно бідним населенням; сучасного виробництва з традиційною (майже напівфеодальною) культурою. Країна вирізняється своєю кредитно-грошовою системою, яка разом з механізмом стримуван-

ня споживчих витрат населення дає можливість звести інфляцію до безпечного рівня. Функціонування своєрідного кредитно-грошового механізму, який дає змогу спрямовувати кредитні ресурси, у тому числі й заново випущену грошову масу, до визначених урядом точок промислового зростання, привело до створення унікальної банківської системи. Вона являє собою щось середнє між Держбанком СРСР, який здійснював фінансування народного господарства, і дворівневою банківською системою розвинутих країн. Центральний банк працював у тісному взаємозв'язку з міністерством фінансів. В інших високорозвинутих країнах (США, Німеччині) фінансова і грошово-кредитна система розділені. Така взаємодія центральних органів у країні дала змогу підключити Банк Японії до управління економічним розвитком. Але у 90-ті роки унікальна банківська система Японії стала суттєвим гальмом на шляху її перетворення у зрілу державу зі здоровою економікою.

Зауважимо, що управління процесом економічного розвитку не є завданням центрального банку. Але за прикладом Японії у деяких країнах, що розвиваються, залучають його до фінансування перспективних галузей національного господарства.

Швидкий темп розвитку економіки передбачає і високі темпи збільшення грошей в обігу. Їх можна забезпечити інтенсивним збільшенням золотовалютних ресурсів. Але для цього країні потрібне позитивне сальдо торгового балансу, виробництво конкурентоспроможних товарів, що для країн, що розвиваються, — дуже складне завдання. Випуск грошей під державний борг без відповідного зростання товарної маси — прямий шлях до інфляції. Тому єдино можливий шлях — надання кредитів приватному сектору. Це з успіхом використала Японія. Центральний банк вливав гроші у банківську систему, де вони мультиплікувалися.

Постійний ресурсний голод швидкозростаючої економіки примушував комерційні банки виконувати умови центрального банку. В результаті останній кредитував перспективні галузі, але не сам, а через комерційні банки. Їм і доводилось невсипуще стежити за раціональністю використання коштів підприємствами. Таким чином, державна політика проводилась не через бюджетне фінансування, а через розумну національну кредитну політику. Фінансування йшло не з бюджету, а через банківську систему, тому виділені кошти було необхідно повернути, та й ще з

процентами (хоч і пільговими), а проект мав окупитися. У цьому випадку обсяг національних інвестицій міг перевищувати обсяг вкладів. Японія за кордоном закупляла в основному ліцензії і патенти (тобто товари), а на їхній основі сама організовувала виробництво. Тому різниця між вкладами та інвестиціями покривалась ще й банківськими кредитами, які таким чином породжували гроші для зростання. Держава проводила жорстку політику контролю за доходами (зокрема за заробітною платою), які мали зростати повільніше, ніж продуктивність праці, та у галузі оптових цін, оскільки промисловість головним чином реагувала на них.

За останні роки Японія перетворилась у *фінансовий центр світового значення*. Загальний обсяг нетто-активів уже досяг 129 млрд дол. США. У 1995 р. частка японських кредитів у світі становила 53 %. Найбільші комерційні банки світу — японські, проте вони являють собою неповоротких монстрів з досить низькою ефективністю роботи. Причина полягає у недостатності поділу фінансової і грошової системи в Японії. Комерційні банки призначені для державного фінансування перспективних галузей і в ході свого розвитку виявились хронічними боржниками центрального банку. Останній — це своєрідний підрозділ міністерства фінансів, яке визначає, зокрема, величину його облікової ставки. При цьому, хоча бюджет держави може бути збалансованим, його фактичний дефіцит перекладається на центральний банк. Він, по суті, виконує ті ж функції, що й державне бюджетне фінансування. Держава створила японські банки і друкувала для них гроші, щоб вони фінансували перспективні галузі та розвиток експорту. Прибутки банків йдуть державі. У цій системі промислові й торгові фірми також є хронічними боржниками банківської системи і коефіцієнт їх боргового навантаження може становити 300—400 %. Як наслідок, створюється своєрідна економічна система, в якій всі одне одному винні: промислові й торгові компанії — банкам, а комерційні банки — центральному банку.

Із трьох груп суб'єктів, які забезпечують джерела інвестицій і яким дістаються перші плоди економічного зростання — сім'я, корпорація і держава, головну роль відіграють великі корпорації. Вони включені до певної фінансово-промислової групи. Роль держави формально залишається не дуже помітною (через бюджет-

Особливості японської моделі економічного розвитку в післявоєнний період
ну систему розподіляється близько 25 % ВВП), а населення є відносно бідним.

Високу якість японської економіки добре видно на прикладі порівняльних даних з енергоспоживання. У 1985 р. в Японії споживали 2,6 т умовного палива на душу населення, а у США — 6,7 т, тобто у 2,6 раза більше, при тому, що ВНП на душу населення в Японії вищий, ніж у США. Японія розробляє концепцію нової енергетичної культури, сутність якої — забезпечення енергетичних потреб країни за рахунок поглиблення структурної перебудови, розвитку альтернативних джерел енергії. Японський експорт у 1985 р. перевищив імпорт більш ніж на 46 млрд дол., а у 1993 р. — на 120,2 млрд дол. (Для порівняння: у ФРН перевищення становило 23,1 млрд, а США мали від'ємне сальдо 115,8 млрд дол.) У тому ж році дефіцит торгового сальдо США з Японією досяг 60 млрд дол. США звинуватили Японію у “колоніальному характері” її торгівлі.

“План побудови інформаційного суспільства до 2001 р.”, виконання якого забезпечило загальну інформатизацію країни, свідчить про новітні процеси у галузі економіки і суспільства. Японія займає провідне місце серед розвинутих країн світу.

Основні терміни і поняття

“План Доджа”, експортний картель, кейрецу, “азіатська” економіка, план-прогноз, директивне планування, протекціонізм.

Розділ 13

РОЗВИТОК ЕКОНОМІКИ СРСР У НОВІТНІЙ ПЕРІОД (1945—1991 рр.)

13.1. Вибір економічної стратегії розвитку СРСР у період 40—50-х років

Післявоєнна економіка Друга світова війна завдала колосальних збитків народному господарству СРСР. У 1945 р. промисловість визволених від фашистської окупації районів виробляла лише 30 % довоєнної продукції (в Україні 26 % довоєнного рівня), сільське господарство — 60 %. На окупованих територіях було втрачено 2/3 національного майна СРСР (в Україні залишилися неушкодженими лише 19 % довоєнної кількості промислових підприємств). Якщо вартість всього зруйнованого в європейських країнах становила 260 млрд дол., то майже половина (128 млрд дол.) із них припадала на СРСР (на Німеччину — 48 млрд дол.). Витрати СРСР на війну становили 357 млрд дол., тоді як витрати США — 275 млрд дол. До величезних воєнних витрат слід додати людські втрати — більше 27 млн осіб, майже половина з яких були українці (людські втрати України, за різними даними, — 7—15 млн осіб).

Водночас загальний рівень промислового виробництва у 1945 р. за офіційною радянською статистикою знизився лише на 8 % порівняно з 1940 р. Цьому сприяла небачена за своїми масштабами *евакуація*. До східних районів РРФСР, Казахстану, Узбекистану, Таджикистану, Туркменистану і Киргизії було ева-

куйовано до 2,6 тис. підприємств (з України вивезено 1 тис. підприємств, понад 4 млн осіб для забезпечення їхньої роботи), перегнано близько 10 млн голів худоби, з них 1,5 млн голів великої. Це сприяло прискореному розвитку східних районів. За період війни тут було введено в дію 3,5 тис. великих підприємств, особливо швидкими темпами збільшувалось військово виробництво. В результаті індустріальна могутність Уралу виросла у 3,6 раза, Західного Сибіру — у 2,8, Поволжя — у 2,4 раза. Частка України, наприклад, в обсязі загальносоюзного виробництва впала з 18 % у довоєнний період до 7 % у 1945 р. Надалі, незважаючи на бурхливий розвиток української промисловості, вона вже не змогла повернути собі місця одноосібного лідера, оскільки нові індустріальні центри, що виникли за Уралом, розвивалися значно швидкими темпами.

При загальному падінні промислового потенціалу *важка промисловість* країни на 12 % перевищила довоєнний рівень. Її частка у загальному обсязі промислового виробництва зростає у 1945 р. до 74,9 %. Це відбулося, зокрема, за рахунок різкого падіння виробництва і без того слабозвинених легкої і харчової промисловості. У 1945 р. випуск бавовняних тканин становив лише 41 % від рівня 1940 р., шкіряного взуття — 30, цукру — 21 % і т. ін. Таким чином, війна завдала не тільки колосальних збитків промисловості, а й змінила її географію, і особливо галузеву структуру. Тому в специфічному розумінні Великої Вітчизняної війни можна розглядати як черговий, надто особливий етап у подальшій індустріалізації СРСР.

Основні джерела пребудови

У зв'язку зі втратою значної частини економічного потенціалу на західних територіях (напередодні війни частка тільки України (УРСР) у Радянському Союзі становила у видобутку вугілля 50,5 %, залізної руди — 67,6, у виплавці чавуну — 64,7, сталі — 48,9 %) і переміщенням істотної його частини на схід, необхідністю переходу економіки на воєнні рейки національний дохід СРСР у 1941 р. знизився на 1/3. З 1943 р. національний дохід поступово збільшується, у 1944 р. він зріс уже на 30 %, хоча його обсяг і до кінця війни не досяг довоєнного рівня.

Це відбилося на формуванні державного бюджету, який у 1942 р. зменшився до 50 млрд рублів (у масштабі цін, які діяли у той період). Для наповнення бюджету і покриття витрат *залучались такі додаткові доходи*, в основному з внутрішніх джерел.

1. *Надходження від державних підприємств*, які внаслідок організаційно-технічних заходів, спрямованих на зростання продуктивності праці, зниження витрат виробництва і собівартості продукції суттєво поліпшили економічні показники своєї діяльності. З 1942 по 1945 рр. вони зросли на 60 млрд рублів.

2. *Надходження від населення*. Після введення на початку війни деяких нових податків (воєнного та ін.) їхня частка у бюджеті збільшилася з 5,2 % (1941) до 13,2 % (1945). У цілому з 1942 по 1945 рр. загальні надходження від населення у бюджет зросли на 36 млрд рублів.

Значну фінансову допомогу державі населення надало у вигляді підписки на державну позику. За роки війни випущено чотири державні позики, в результаті яких зібрано додаткових 67 млрд рублів надходжень у державний бюджет. Сюди слід додати добровільні внески громадян. Всього протягом війни від населення надійшли у вигляді добровільних внесків 94,5 млрд рублів, 130,7 кг золота, 13 кг платини, 9,5 т срібла, значна кількість дорогоцінних виробів, облігацій та іноземної валюти.

3. *За рахунок зміни структури витрат державного бюджету*. У найбільш напружений момент війни близько 60 % фінансових ресурсів бюджету було направлено на фінансування оборони. У 1944 р. їх частка знизилась до 52,3 %, а у 1945 р. — до 42,9 %.

4. *Зростання промислового потенціалу на сході країни* і його подальший розвиток розширяли можливості для збільшення засобів зміцнення народного господарства. Зростала частка надходжень до державного бюджету з цього регіону. Якщо у 1942—1943 рр. бюджетні витрати переважали надходження відповідно на 17,3 і 15,8 %, то у 1944—1945 рр. ситуація змінилася — 20,3 і 24,9 %.

5. *Допомога з боку держав антигітлерівської коаліції* (за ленд-лізом). За угодою між США, Великобританією і Канадою Радянському Союзові у період війни у вигляді допомоги було поставлено озброєння, продовольства, оснащення на суму 9,8 млрд дол. Однак весь імпорт у воєнні роки становив лише близько 4 % промислового виробництва СРСР за цей період.

До цих економічних джерел слід додати *величезний ентузіазм і патріотизм людей*. Головною продуктивною силою стали жінки, частка яких у народному господарстві з 1940 по 1945 р. зросла з 39 до 56 %, у тому числі в промисловості — до 52 %. У 1942 р. Наркомату важкого машинобудування не вистачало 5 тис. робітників, Наркомату танкової промисловості — 45 тис., Наркомату озброєння — 64 тис., Наркомату авіаційної промисловості — 215 тис., Наркомату боєзапасів — 35 тис., Наркомату чорної металургії — 9 тис., Наркомату кольорової металургії — 8 тис. осіб. На окупованій території залишилось 45 % довоєнного населення країни. Їх замінили діти, пенсіонери, сільські жителі.

Вибір економічної стратегії

Як і раніше, вибір економічної стратегії СРСР визначався політичним курсом, який залежав перш за все від волі Сталіна, від співвідношення сил правлячої еліти. Він був важливим фактором можливих зарубіжних позик й інвестицій. Ступінь конверсії і обсяг ресурсів, що йшли на розвиток ВПК, рівень економічного співробітництва із західними державами великою мірою визначали масштаби нагромаджень, їх структуру (зокрема, частку внутрішніх нагромаджень у ВВП) і ступінь закритості (автаркії) радянської економіки.

Війна зблизила СРСР зі світовим товариством, а його відносини із західними державами набули партнерського, здавалось, навіть дружнього характеру. Перемога у війні змінила задушливу суспільну атмосферу кінця 30-х років і дала імпульс демократичному оновленню радянської системи, надіям на зміни на краще. У суспільній свідомості став потроху зникати страх. Війна навчила людей критично мислити. Для багатьох із них вона стала "відкриттям" Заходу (за кордоном побувало більше 6 млн осіб у складі діючої армії і ще 5,5 млн репатріантів), похитнула

ідеологічні стереотипи і викликала зацікавленість і симпатію до західної цивілізації.

Реформаторські настрої проникли і в більшовицьку еліту, суттєво оновлену в роки війни. Війна привчила управлінський корпус до ініціативи і відкинула на другий план виявлення “шкідників” і “ворогів народу”. У роки війни на відміну від інших країн зменшився ступінь централізованого державного регулювання деяких секторів радянської економіки. Як наслідок, у районах, які не були окуповані, дещо зросли доходи сільського населення. Турбота про виживання населення і виконання державних завдань спонукала місцеву владу заохочувати дрібнотоварне виробництво. Повернення до мирного життя вимагало або узаконення, інституціоналізації цих новацій, суттєвої корекції довоєнної економічної політики, або повернення до попередньої централізованої моделі економіки з гіпертрофованим військовим сектором (навіть цивільні підприємства мали одночасно і військовий профіль, мобілізаційні потужності на випадок війни), суворим адміністративно-політичним контролем за діяльністю господарської адміністрації, підприємств і всіх робітників.

Прийнятий у травні 1946 р. Закон про п’ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства СРСР на 1946—1950 рр. містив напружені завдання, основним з яких було забезпечити першочергову відбудову і розвиток важкої промисловості та залізничного транспорту. Це стало першим кроком на шляху *повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства*. Але багато аспектів економічної стратегії ще не зовсім визначились. Завдання четвертої п’ятирічки не виключали деяких варіантів розвитку в межах централізованої системи планування та управління народним господарством СРСР.

Проте розпад антигітлерівської коаліції, боротьба із західними державами за поділ Європи і початок холодної війни сприяли кінцевій перемозі прихильників централізації і розвитку ВПК, за спиною яких стояв Й. Сталін. Цьому ж сприяли і деякі внутрішні фактори: голод 1946 р., який сприяв різкому посиленню контролю держави над селом; загострення соціально-економічної ситуації у містах (у тому числі зі скасуванням карткової системи і грошовою реформою 1947 р.).

Особливості відбудови в СРСР

Радянський уряд відмовився у 1947 р. від участі у плані Маршалла, спрямованому на економічне відродження Європи, розпочав насадження у Східній Європі відверто комуністичних урядів і вдався до “соціалістичних перетворень”, що ще більше загострило відносини зі США. Країна не тільки повернулася до попередньої моделі економіки, а й жила буквально у передвоєнному режимі, що визначило особливості відбудовного періоду в СРСР.

По-перше, це не лише *опора на внутрішні ресурси* і сили, а й різноманітна допомога іншим країнам “соціалістичного табору”.

По-друге, на відміну від Заходу, де відбудова розпочалася зі стабілізації національної валюти, відбудови інфраструктури (доріг, засобів зв'язку та ін.), розвитку сільського господарства та легкої промисловості, потім реконструкції і технічного переозброєння важкої індустрії, в СРСР *ставка робилась насамперед на відновлення роботи важкої індустрії*, на економію та накопичення фінансів і ресурсів за рахунок сільського господарства, легкої промисловості та соціальної сфери. У 1946—1950 рр. на потреби важкої промисловості як основи ВПК було спрямовано 80 % капіталовкладень. Це, безумовно, давало ефект у галузях, орієнтованих на ВПК (електроенергетика, металургія, машинобудування тощо), але водночас гальмувало та деформувало процес виробництва споживчих товарів і розвитку сільського господарства. Повоєнне село фінансувалося за залишковим принципом (не більше 7 % загального обсягу асигнувань). Воно було змушене виконувати щонайменше три завдання: забезпечувати потреби промисловості у сировині, вирішувати проблему постачання міст продовольством, виробляти достатню кількість сільськогосподарської продукції для експорту до країн Східної Європи. Намагаючись виконати ці широкомасштабні завдання в умовах хронічної нестачі коштів, офіційна влада практикувала традиційні командні методи: посилення тиску на село, наведення жорсткого порядку — кампанія у справі ліквідації і порушення колгоспного статуту (1946); прямі репресії — депортації до Сибіру осіб, які злісно ухиляються від трудової діяльності у сільському господарстві (з 1948); спроби структурної перебудови організації

сільськогосподарського виробництва — політика укрупнення колгоспів (1950).

По-третє, форсування розвитку важкої промисловості й ВПК, як і перед війною, *супроводжувалося могутніми мобілізаційно-пропагандистськими заходами* — рухами передовиків і новаторів, соціалістичним змаганням тощо. Рухом за дострокове виконання п'ятирічного плану та за підвищення продуктивності праці було охоплено у 1946 р. 80 % робітників і службовців, наприкінці 1948 р. — вже 90 %.

По-четверте, надмірно колосальне, *небачене у ХХ ст. використання позаекономічного примусу*. Репресії не припинялись у період війни, а після її закінчення стали наростати. За 1945—1953 рр. кількість в'язнів тільки у таборах і колоніях ГУЛАГу зростає з 1,5 млн до 2,5 млн осіб. За деякими оцінками, внаслідок післявоєнної хвилі репресій у тюрмах, таборах, колоніях і на засланні опинилися 5,5—6,5 млн осіб. Сфера тюремно-табірної, по суті, рабської праці, була важливою невід'ємною частиною радянської економіки. Міністерство внутрішніх справ стало величезним господарським відомством. Руками в'язнів споруджувались численні великі об'єкти четвертої і п'ятої п'ятирічок в атомній, металургійній, енергетичній промисловості, на транспорті.

По-п'яте, *надзвичайне одержавлення економіки*. Це, зокрема, давало можливість за короткий час мобілізувати значні матеріальні та людські ресурси, швидко перекидати їх з одного місця в інше та концентрувати на відбудові чи побудові необхідного об'єкта.

Згідно з офіційними даними, уже в 1948 р. обсяг промислового виробництва в СРСР досяг довоєнного рівня.

Успіхам у розвитку індустрії, капітальному будівництві сприяли не тільки внутрішні фактори (важка праця людей, концентрація ресурсів за рахунок "економії" на життєвому рівні народу, сільському господарстві, легкій промисловості та соціальній сфері), а й репарації Німеччини. В цілому вони становили 4,3 млрд дол., що забезпечило майже половину устаткування для об'єктів промисловості, підштовхнуло НТП. Проте за всього свого значення

репарації і воєнні трофеї не могли компенсувати відсутності великих іноземних інвестицій, масштабну допомогу СРСР східноєвропейським країнам радянського блоку, Китаю і Кореї.

Значні промислові потужності вивільнила *конверсія*. У 1946 р. частка воєнних витрат знизилась до 24 % (проти 32 % у 1940 р.); чисельність збройних сил у 1945—1948 рр. скоротилась більш ніж у 3,9 раза: з 11,4 млн до 2,9 млн осіб. Проте в 1947 р. спад у деяких військових галузях знову змінився підйомом. Але навіть за офіційними даними радянської статистики у четвертій п'ятирічці на зміцнення обороноздатності було виділено 19,8 % держбюджету (у першій п'ятирічці — 5,4 %, у другій — 12,7 % і за три роки третьої — 26,4 %). Завдяки цьому до середини 50-х років у СРСР було закладено основи військово-промислового комплексу, який став важливою, пріоритетною частиною економіки.

Село залишалось основним “донором” сталінської економіки і одночасно “пасинком” щодо виділення державних ресурсів. Не випадково на початку 50-х років воно тільки наблизилось до довоєнного рівня, хоч за планом четвертої п'ятирічки обсяги його продукції мали перевищувати на 27 %. Середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва 1950—1953 рр. за офіційними даними становили лише 1,6 %.

Незважаючи на поступове збільшення номінальної, а частково і реальної, заробітної плати, навіть у містах рівня життя 1940 р. досягнуто тільки у 1951 р., а рівня 1928 р., який у свою чергу наближався до рівня 1913 р., досягли лише у 1954 р. Вкрай загострилася житлова проблема.

Таким чином, політичне і господарське керівництво СРСР у післявоєнні роки обрало найбільш складний і ресурсомісткий варіант відбудови та розвитку радянської економіки. Він передбачав не тільки авторитарний розвиток з опорою на власні сили, а й був обмежений курсом на максимальне форсування важкої промисловості і ВПК за рахунок безпрецедентного пограбування села, стримання життєвого рівня населення, гальмування розвитку соціальної сфери, легкої і харчової промисловості. Реалізація такого курсу вимагала не просто масштабного позаекономічного приму-

су, а й масових репресій і одночасно формального ухвалення його (курсу) населенням країни. У цей період у СРСР завершилось формування повоєнної командно-адміністративної системи.

Основні терміни і поняття

Індустріальний центр, антигітлерівська коаліція, ленд-ліз, економічна стратегія, сталінська економіка, дотація, командно-адміністративна система, евакуація.

13.2. Розвиток економіки СРСР у 50—80-ті роки

50—60-ті роки

В історії СРСР і України післявоєнні роки за характером соціально-економічного розвитку можна поділити на три періоди: підйом (1950—1970); застій (1971—1985); криза і зміна соціально-економічної системи (1985—1990). Розглянемо особливості економічного розвитку на кожному з цих етапів.

Разом зі зростанням індустріальної могутності СРСР поглиблювалися і дедалі більше виявлялися *негативні тенденції*, які набували рис хронічних. По-перше, це помітне *відставання* від провідних капіталістичних країн передусім за якісними показниками — затратами матеріальних, трудових, фінансових ресурсів, економічною ефективністю тощо. По-друге, *безсистемне моделювання економіки*, перенасичення її промисловими підприємствами, диспропорційність у розвитку різних галузей економіки. По-третє, *поступове зниження темпів зростання продуктивності праці* в промисловості тощо. За таких умов саме життя висувало першочергове завдання прискорення науково-технічного прогресу, здійснення значних структурних зрушень у технології, організації та управлінні виробництвом. Крім того, не-

обхідно було вирішувати ще два насущні, але суперечливі завдання: нагодувати й одягти людей, дати їм житло, підняти їх культурний рівень; зміцнити оборону країни шляхом виробництва нових видів озброєння.

В умовах відсутності зарубіжних інвестицій та обмеженості фінансових і матеріальних внутрішніх ресурсів командно-адміністративна система вирішувала проблеми у традиційному для себе стилі: визначила головні серед вказаних завдань та виробила відповідну систему пріоритетів. У серпні 1953 р. було визначено **новий курс**, який передбачав соціальну переорієнтацію економіки і пріоритетний розвиток легкої промисловості. Останнє, правда, мало вимушений характер. Масштабні дотації у легку і харчову промисловість разом зі значним зниженням цін — наприкінці 1953 р. хліб коштував у три рази дешевше, ніж у 1948 р. — призвели до зростання дефіциту і перегляду поточного плану на користь випереджаючого зростання виробництва товарів широкого вжитку. Іншим ключовим напрямком економічної політики стало відродження розореного села, вирішення продовольчої проблеми, яка вимагала радикальних реформ усього процесу сільськогосподарського виробництва. Уже у 1954 р. було різко знижено обов'язкові поставки сільськогосподарських продуктів державі, списано борги колгоспів, зменшено податки з присадибних ділянок і дозволено продаж надлишкової продукції на базарі. Водночас у 1,5—5,5 рази було підвищено заготівельні ціни на сільськогосподарські продукти, зросли капіталовкладення і поставки техніки селу.

Послаблення колосального державного тиску на село сприяло тому, що у 1953—1958 рр. середньорічні темпи **зростання сільськогосподарського виробництва** були у 5 разів вищими проти 1950—1953 рр. (16 % проти 3 %). Вагомий внесок у зростання сільського господарства зробило спочатку й освоєння цілинних земель. Вже у 1954—1956 рр. було зорано 36 млн га цілинних і перелогових земель. У 1954—1958 рр. держава отримувала з цілини більше половини заготовленого хліба. Частка капіталовкладень у сільське господарство підвищилась майже до 1/3 порівняно з 1/5 на початку десятиріччя (правда, приблизно 32 % цих інвестицій припадало на цілину). Грошові доходи колгоспів з 1953 по 1958 р. зросли більше ніж у три рази. Це був

період найбільшого піднесення в історії колгоспно-радгоспного виробництва в СРСР.

Проте пожвавлення радянського села виявилось нетривалим. На продовження розпочатої у 1953—1954 рр. аграрної політики не вистачало внутрішніх джерел фінансування. Внаслідок політичних і соціальних причин радянський уряд не наважився підвищити роздрібні ціни, перенісши на них приблизно трикратне збільшення заготівельної дотації, отриманої колгоспами у 1953—1958 рр. Однак цей тягар виявився непосильним для бюджету. У 1958 р. проведено реорганізацію МТС із примусовим викупом колгоспами сільськогосподарської техніки (тільки колгоспи України змушені були придбати понад 108 тис. тракторів, майже 43 тис. комбайнів та іншу техніку на суму 4,2 млрд рублів). Хоча цей захід дав змогу викачати із села деякі кошти, але разом з тим різко погіршив фінансове становище більшості господарств, а головне, не міг вирішити проблеми інвестицій для сільського господарства. З 1954 р. (освоєння цілини) розпочалися *економічно необґрунтовані масово-політичні кампанії*. Серед них: з 1955 р. — максимальне розширення посівів кукурудзи (в Україні посіви кукурудзи займали у 1953 р. 2,2 млн га, у 1955 р. — понад 5 млн, у 1962 р. — 3 млн га, у Союзі засіяно 32 млн га, з яких лише 7 млн га дали якийсь урожай), з 1957 р. — “м’ясні” та “молочні” кампанії — наздогнати США щодо виробництва м’яса, масла і молока на душу населення (для України ця “гонка за лідером” закінчилась у 1964 р. загальним падінням продукції тваринництва на 92 % відносно рівня 1958 р.). Інші адміністративні реорганізації — укрупнення колгоспів, перетворення частини з них у радгоспи і т. ін. — також не дали відчутних результатів.

Політика реалізації надпрограм доповнювалась намаганнями ліквідувати присадибне селянське господарство. Так, вже у 1955 р. його розміри зменшено у 2 рази. У 1956 р. встановлено грошовий податок з громадян, які тримали худобу в містах, а влітку 1959 р. прийнято указ про заборону утримання худоби в містах та робітничих селищах. Ще у 1956 р. М.С. Хрущов пропонував, щоб селяни продавали своїх корів колгоспам, а молоко отримували на трудовні, помилково вважаючи, що особисті підсобні господарства втрачатимуть своє значення і незабаром зникнуть зовсім. Тому за 1954—1964 рр. поголів’я ВРХ у підсобних господарствах колгоспників, наприклад, в Україні скоротилося на 14 %, поголів’я свиней — на 20, а овець і кіз — на 53 %.

Як наслідок, середньорічні темпи зростання сільськогосподарського виробництва у 1959—1964 рр. знову знизились до рівня початку 50-х років (1,5%). Освоєння цілини, в яке вкладено величезні інвестиції, хоч і дало спочатку позитивні результати, створило на сході країни нові райони сільськогосподарського виробництва, але не змогло вирішити зернової проблеми СРСР. Через ерозію ґрунту і посуху врожаї на цілинних землях стали швидко падати. На початку 60-х років у містах виник гострий дефіцит продуктів харчування, включаючи хлібобулочні, м'ясні вироби та інші продовольчі товари масового вжитку. Для пояснення тотального дефіциту влада почала боротьбу проти “спекулянтів”, “економічних злочинців”, але поліпшити ситуацію не змогла. У 1962 р. радянський уряд змушений був підвищити роздрібні ціни на м'ясо (на 30 %) і масло (на 25 %), що викликало масові протести населення. Однак проблему дефіциту продуктів харчування це не вирішувало. З 1963 р. уряд, щоб запобігти голоду, вперше закупив за кордоном більше 12 млн т зерна (на 1 млрд дол.). СРСР став регулярно, у зростаючих обсягах, завозити зерно з-за кордону.

У *промисловості* цей період характеризувався поступовим пом'якшенням сталінського надцентралізму, радянською децентралізацією і демократизацією управління. Розширились права союзних республік. У їх відання було передано 15 тис. підприємств, деякі міністерства із союзних було реорганізовано у союзно-республіканські. Територіальний принцип управління здійснювався через ради народного господарства (раднаргоспи), що створювалися в економічних, адміністративних районах. На території СРСР було утворено замість ліквідованих 140 союзних, союзно-республіканських і республіканських міністерств 105 таких раднаргоспів, а в УРСР — 11. Під контроль раднаргоспів України, наприклад, було передано 10 тис. промислових підприємств і наприкінці 1957 р. їм підлягали 97 % заводів республіки (1953 р. — лише 34 %). Прискореними темпами розвивалась легка промисловість. Таким чином, у перші роки “відлиги” промислова політика, як і економічна політика в цілому, була націлена на вирішення першочергових завдань.

У ці роки було зроблено суттєвий крок до *підвищення рівня життя* населення. Здійснено масштабне підвищення заробіт-

ної плати, скасовано примусові державні позики, які забирали майже 10 % заробітків трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення. З травня 1966 р. у колгоспах введено гарантовану оплату праці. Вдвоє підвищено пенсії, а з 1964 р. пенсії вперше стали видавати колгоспникам. У 1953—1958 рр. заробітна плата жителів міст збільшувалась у середньому на 6 % у рік. У другій половині 50-х років робітників і службовців перевели на 7-годинний робочий день. Вперше за роки радянської влади було розгорнуто масове житлове будівництво, у тому числі з залученням коштів населення через житлово-будівельні кооперативи. Міський житловий фонд у 1955—1964 рр. збільшився у 1,8 раза. До кінця 70-х років 80 % сімей були забезпечені квартирами, проте житлову проблему внаслідок великої міграції сільського населення в міста вирішити так і не вдалося. Наприкінці 50-х — на початку 60-х років під впливом економічних труднощів темпи зростання добробуту населення різко сповільнилися; соціальні проблеми, і перш за все тотальний дефіцит продовольчих та інших товарів, загострилися.

1958 р. введено обов'язкову восьмирічну освіту для всіх дітей шкільного віку. Скасування плати за навчання у середній школі й у вищих навчальних закладах сприяло зростанню рівня народної освіти. Створена мережа шкіл, технікумів, вищих навчальних закладів дала змогу сформувати хороший кадровий потенціал країни, що позитивно відбилось на розвитку науки, культури. Важливо зазначити, що в розвитку економіки СРСР у 1950—1970 рр. суттєву роль відіграли фактори інтенсивного зростання, коли приріст національного доходу та валового суспільного продукту забезпечувався головним чином збільшенням продуктивності праці і впровадженням досягнень НТП. Промисловий розвиток забезпечувався систематичним зростанням капіталовкладень, у структурі яких підвищилась частка, спрямована на розширення, реконструкцію і технічне переоснащення діючих підприємств.

Радянський Союз разом зі США були лідерами першого етапу третьої НТР (1945 — середина 60-х років і середина 60-х років — кінець 80-х років). У ці роки здійснювалися кардинальні зміни у технічному розвитку. Швидкими темпами розвивались радіоелектронна, атомна, хімічна промисловість, приборобудування. Саме в цей час країна створила свій ядерний і ра-

кетний потенціал. Найвидатнішими досягненнями стали запуск першого у світі супутника, а потім — космічного корабля, здійснення першого польоту людини в космос, побудова перших АЕС і морських атомних кораблів.

У СРСР у період 1950—1970 рр. було здійснено докорінну перебудову паливного балансу: зросло добування нафти і газу, їхня частка у загальному обсязі енергоресурсів підвищилась у 3 рази — з 19,7 до 60,2 %. Для транспортування цих цінних видів палива збудували трубопроводи, які з'єднали всі райони за винятком Далекого Сходу. В країні було створено Єдину систему нафто- і газопостачання.

Суттєвого розвитку в СРСР набув морський транспорт, який за тоннажем вийшов на п'яте місце у світі. Весь повітряний транспорт було переведено на реактивні двигуни. У ці роки здійснено технічну реконструкцію залізниць — їх переведено на електровозну і тепловозну тягу. З 1958 р. в СРСР призупинено випуск паровозів. Дістав розвитку автомобільний транспорт, зросли масштаби автодорожного будівництва. Завершилося створення Єдиної енергетичної системи Європейської частини СРСР, включаючи Урал, — найбільшої енергосистеми світу.

Значному розвитку економіки СРСР сприяла *економічна реформа 1965 р.* Вона виявилася, з одного боку, в централізації управління народним господарством шляхом ліквідації раднархозів і відновлення галузевих міністерств (створено 40 союзних міністерств і відомств, які знову взяли під контроль 90 % підприємств УРСР). З іншого боку, відроджувався госпрозрахунковий принцип ведення господарства на підприємствах, створювались фонди матеріального стимулювання, вводилась плата за використання підприємствами основних виробничих фондів, підприємствам надавались більш широкі права у галузі планування та ін. У сільському господарстві план обов'язкових закупівель зерна було знижено і проголошено незмінним на 10 років, а надпланові закупівлі мали проводитися за підвищеними цінами, було знято деякі обмеження з підсобних господарств. Всі ці заходи були спрямовані на підвищення матеріальної зацікавленості трудових колективів у кінцевому результаті виробництва, у підвищенні рівня інтенсифікації праці й економіки країни в цілому.

У 1966—1970 рр. у СРСР завдяки реформам вдалося утримати високі темпи зростання основних економічних показників. Валовий суспільний продукт зростав на 6,7 % щорічно (у 1961—1965 рр. на 6,9 %). Національний дохід зріс на 41 %, тоді як у 1961—1965 рр. — на 32 %. За розрахунками академіка А.Г. Аганбегяна, приріст ефективності суспільного виробництва у восьмій п'ятірці порівняно з сьомою був вдвічі вищим. Швидкими темпами розвивались наука і галузі промисловості, які визначали НТП (машинобудування, електроніка, енергетика, нафтохімічна промисловість тощо). За обсягом виробництва низки видів промислової продукції СРСР обігнав США і займав перше місце у світі.

Основна *суперечність реформи 1965 р.* полягає в намаганні владних структур зберегти директивну модель відомчого господарського механізму і водночас інтенсифікувати два взаємознищувальні процеси: посилити централізацію в економіці та задіяти ринкові економічні регулятори (рентабельність, прибуток тощо), поєднати централізоване планове управління з розширенням господарської самостійності підприємств та об'єднань. Якщо посилення централістських начал органічно сприймалося системою, то ринкові ідеї не вписувалися у господарський механізм, сутність якого було збереження всієї влади у руках держави. Через це, як зазначають дослідники, “реформа перетворилась насамперед на численні розмови про реформу”, а у процесі реалізації вона була вихолощена і на початку 70-х років згорнута.

В економіці один варіант адміністративного, позаринкового управління одержавленим господарством — жорстко-командний і безумовно директивний — змінився іншим, узгоджувально-бюрократичним (директиви зберігалися, але зростаючі розміри господарства вимагали численних узгоджень у різних установах і на різних щаблях управління). Проте зростаючі масштаби народногосподарського комплексу (насамперед важкої індустрії) ускладнювали управління з центру, знижували його ефективність. Господарський механізм командно-адміністративної системи все частіше почав пробуксовувати. Ситуація особливо загострилася, коли у 60-ті роки у світі розгорнулася НТР. Тоді в науково-технічній галузі почалося те саме відставання, заради подолання якого свого часу обрали адміністрування як метод управління. Створена для швидкого подолання технічної відсталості централізована директивна система планування та управління еконо-

мікою сама стала причиною зростаючого відставання країни від високорозвинутих держав. Якщо в США у 1985 р. діяло майже 1,5 млн ЕОМ (і ще понад 17 млн персональних ЕОМ), то в СРСР — лише кілька десятків тисяч.

1971—1985 рр.

Командно-адміністративна система не змогла ефективно пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР, що, поряд з іншими факторами, стало однією з головних причин *затухання диспропорційного економічного розвитку*. Він здійснювався переважно екстенсивно. З 1960 по 1985 р. основні фонди зросли у 7 разів, а вироблений національний дохід лише у 4 рази. Відбувалося поступове вичерпування вільних ресурсів, перш за все трудових, або їх суттєве подорожчання (добування і транспортування корисних копалин). Темпи економічного зростання СРСР швидко знижувалися. Так, середньорічні темпи зростання промислового виробництва становили: 1966—1970 рр. — 8,5 %, 1971—1975 рр. — 7,4, 1976—1980 рр. — 4,4, 1981—1985 рр. — 3,6 %, а національного доходу відповідно 7,2, 5,1, 3,8 і 2,8 %. На початку 80-х років радянська економіка увійшла в смугу стагнації. У натуральному виразі обсяг виробництва у ряді галузей не лише не збільшувався, а навпаки, знижувався. Фактично призупинилося зростання продуктивності праці. Згортання економічної реформи і поворот до попередньої господарської практики, проголошений “контр-реформою” 1979 р., не змогли цього відвернути.

Значний деформуючий вплив на народне господарство СРСР справляло масштабне *нарощування військових витрат*. Внаслідок перенапруження радянської економіки, зокрема і тому, що США у другій половині 60-х — першій половині 70-х років загрузли у кровопролитній і дорогій війні у В’єтнамі, було досягнуто воєнно-стратегічного паритету зі США. Однак гонка озброєнь продовжувалася, і у 70—80-ті роки ВПК практично “підім’яв” під себе всю радянську економіку. За оцінками західних спеціалістів, військові витрати становили близько 1/4 ВВП, що в багато раз перевищувало відповідні показники США, а тим більше інших західних країн. На військові потреби прямо або непрямо працювало до 80 % машинобудування країни. Мілітаризацію радянської економіки і фінансової системи ще більше посилила

війна СРСР в Афганістані у 1979—1989 рр. Щорічні витрати на неї оцінювалися в 3—4 млрд рублів. Як наслідок, радянське народне господарство просто не витримало колосальних військових витрат.

Радянський уряд намагався підтримувати видимість благополуччя за рахунок збільшення розпродажу природних ресурсів. Сприятливі умови для цього створили освоєння нафтових та газових родовищ Західного Сибіру, а також багаторазовий стрибок світових цін на енергоносії у середині 70-х років. За оцінками економістів, СРСР лише у 70-ті роки отримав 180 млрд “нафтодоларів”, які було витрачено не на вирішення гострих структурних проблем радянської економіки, а на військові потреби, закупівлю продовольства, товарів масового попиту та інші поточні потреби. Тільки закупівля зерна за 70-ті роки зросла більш ніж у 10 разів (1970 р. — 2,2 млн т, 1980 р. — 27,8 млн, 1985 р. — 44,2 млн т).

Основні причини відставання були такі.

1. Не була кардинально вирішена проблема стимулів до праці. Незважаючи на деяке посилення матеріальної зацікавленості робітників та службовців і підвищення ролі економічних важелів в управлінні підприємствами, радикальної перебудови господарського механізму на практиці не здійснено. Як наслідок, у СРСР у повну силу працював лише кожний третій робітник.

2. Несприйнятливість соціалістичної економіки, яка базується на централізованому директивному плануванні та управлінні, до НТП. Середньорічний приріст використаних у виробництві винаходів і раціоналізаторських пропозицій неухильно скорочувався: у 50-ті роки він складав 14,5 %, у 60-ті — 3, а у 70-ті — 1,8 %. У виробництво втілювалась тільки 1/5 винаходів. Таким чином, виявилась протилежність в освоєнні досягнень НТР на попередньому і поточному етапах НТР. Досягненнями першого етапу НТР, завдяки великій концентрації ресурсів на порівняно небагатьох передових напрямках, СРСР у цілому зміг успішно скористатись. Другий етап НТР, який розпочався у 70-ті роки, з винаходом мікропроцесорів, масовою комп'ютеризацією і різким розширенням “фронту” і темпів наукових та технологічних відкриттів, майже не зачепив радянської економіки. Трохи краще складалася ситуація у військових галузях, які в нових

умовах також виробляли зброю, але все більше залежали від загального технологічного рівня народного господарства, ефективності економічного механізму.

3. СРСР, як і раніше, розвивався у рамках індустріального суспільства з опорою на традиційні галузі, тоді як провідні країни Заходу в 70-ті роки почали перехід до нового постіндустріального, або інформаційного, суспільства. Воно характеризувалося різким посиленням ролі невиробничої, і особливо освітньої галузі, згортанням традиційних галузей промисловості, переходом до ресурсозберігаючих і наукомістких технологій, індустріалізацією споживання. У 1985 р. у США уже майже кожна п'ята сім'я мала персональний комп'ютер, 3/4 населення працювало у сфері послуг. У СРСР у невиробничих галузях було зайнято менше 27 % працівників.

4. Моральне зношення і технологічне "старіння" вітчизняного устаткування у провідних галузях промисловості. При перевірці у 1979—1980 рр. технічного рівня майже 20 тис. видів вітчизняних машин і устаткування з'ясувалося, що не менше 1/3 з них вимагали зняття з виробництва або докорінної модернізації. До середини 80-х років більше 1/2 парку виробничого устаткування мало знос більше 50 %. За міжнародними мірками економіка СРСР, за винятком сировинних галузей, була неконкурентоспроможною. Частка машин і обладнання у радянському валютному експорті становила близько 3 %.

5. Екстенсивний характер розвитку радянської економіки і наростання господарських труднощів різко обмежували можливість вирішення соціальних завдань. Зростання добробуту в 70-х — на початку 80-х років значно уповільнилось. Житлове будівництво з другої половини 70-х років практично не зростало. Частка коштів союзного бюджету, яка йшла на освіту й медицину, до 1985 р. впала нижче рівня 1940 р.

6. Випереджаюче зростання грошових доходів населення (у 1970—1985 рр. середньомісячна заробітна плата збільшилася зі 122 до 190 рублів) відносно пропозиції товарів і послуг загостило продовольчі труднощі, дефіцит товарів народного споживання. За рівнем споживання на душу населення СРСР займав

лише 77-ме місце у світі. Нерівномірний доступ до товарів і послуг через наявність розгалуженої якості та системи пільг, розподільників і т. ін. серйозно збільшив розрив у рівні життя основної маси населення — робітників, селян, інтелігенції — і привілейованих прошарків, передусім партійної і державної номенклатури.

7. Посилене відставання інфраструктурних галузей від основного виробництва. У легкій, харчовій промисловості (так звана група "Б") було зосереджено лише 10 % основних виробничих фондів. Тому в загальному обсязі промислової продукції систематично знижувалася частка предметів споживання, яка у 1986 р. становила всього 24,7 проти 60,5 % у 1928 р. Це означало, що економіка не орієнтувалася на першочергове задоволення потреб людини, велика частина промислової продукції була виключена зі сфери товарно-грошового обігу, тому що засоби виробництва не продавались, а розподілялись.

8. Гіпертрофований розвиток ВПК — мілітаризація економіки. Економічна віддача ВПК, на який витрачались величезні матеріальні, фінансові й трудові ресурси, була незначною. Для діяльності цих підприємств були потрібні величезні бюджетні асигнування, а їх продукція в основному складалася. Навіть нові технології, які розроблялись у ВПК, внаслідок засекреченості не надходили до інших галузей народного господарства, і тому не справляли достатнього впливу на розвиток НТП у країні.

9. На початку 80-х років виникли *труднощі в отриманні головної експортної сировини — нафти, які доповнилися змінами кон'юнктури міжнародного нафтового ринку.* Вичерпались старі нафтопромисли. Погіршилися геологічні умови видобутку. Видобуток легкої нафти суттєво зменшився, а для добування важкої нафти необхідне спеціальне устаткування, але для його виробництва не була підготовлена машинобудівна промисловість. Конкуренція і перехід до енергозберігаючих технологій у світі істотно вплинули на ціни на енергоносії. Ціна на нафту впала, що зменшило валютні надходження в СРСР. Обсяг експортних надходжень у 1983 р. становив 91,4 млрд дол., а у 1985 р. — 86,7 млрд дол.

Для подолання валютної нестачі вдавалися до зовнішніх позик і використання золотого запасу, який знизився з 2050 т у 1953 р. до 681 т у 1987 р. Зовнішній борг у 1987 р. становив близько 80 млрд дол. Приблизно стільки ж були винні й СРСР. Країна заборгувала в основному фірмам, банкам за придбану промислову і сільськогосподарську продукцію. СРСР надавав кредити іншим державам для реалізації продукції свого ВПК. Це були держави соціалістичної системи (В'єтнам, Куба та ін.), але головним чином країни так званого третього світу (Ірак, Сирія, Єгипет, Ангола, Афганістан та ін.), валютна платоспроможність яких була надто низькою. Отже, якщо витрати держбюджету на погашення зовнішньої заборгованості збільшились, то надходження із зовнішніх джерел зменшились.

Таким чином, період 70-х — середини 80-х років позначений наростанням кризи планово-розподільчої системи управління господарством. Держава не змогла призупинити падіння темпів виробництва, добитися виконання встановлених планів випуску продукції, незважаючи на зниження їх завдань за п'ятирічками; перевести економіку на інтенсивний шлях розвитку, хоч це неодноразово декларувалося, звільнитись від збиткових підприємств (їхня частка досягала у 1985 р. 40 % загальної кількості), забезпечити зниження витрат матеріальних, енергетичних, трудових та інших ресурсів на виготовлення одиниці продукції. Економіка залишалась несприйнятливою до НТП, у результаті чого СРСР "прогледів" другий етап сучасної НТР і технологічно значно відстав від провідних країн Заходу.

1985—1991 рр.

Квітневий (1985 р.) Пленум КПРС сформулював концепцію прискорення соціально-економічного розвитку країни на основі науково-технічного прогресу. Розроблена **програма докорінної реконструкції машинобудування** ввійшла до плану 12-ї п'ятирічки (1986—1990 рр.). На розвиток машинобудування з метою оновлення його основних фондів планувалось вдвоє більше коштів, ніж у попередній п'ятирічці. Заплановано значні засоби спрямувати на розвиток і впровадження наукових розробок, насамперед у приладобудуванні. По суті робилася спроба нової індустріалізації країни за рахунок централізації бюджетних ресурсів, їх розподілу і

перерозподілу, зміни структури бюджету під жорстким адміністративним контролем. Темпи приросту обсягів капітальних вкладень збільшилися з 3 % у 1985 р. до 8,4 % у 1986 р.

Однак мобілізувати необхідні для нової індустріалізації засоби не вдалося. На початок 1989 р. стало цілком зрозуміло, що реалізувати прийняті раніше програми не вдалося. Зменшення капіталовкладень призвело до зростання незавершеного будівництва, збільшення строків уведення в дію об'єктів будівництва, зниження темпів зростання виробництва у різних галузях. Основні причини цих негативних наслідків: різке скорочення бюджетних коштів, виділених для вирішення поставленого завдання; неможливість забезпечити у межах попередньої економічної системи високу ефективність капіталовкладень, що спрямовувались у нову індустріалізацію.

На відміну від періоду 30—50-х років, коли розвиток промисловості й будівництва відбувався за рахунок скорочення соціальних витрат і збільшення надходжень у бюджет від експорту продукції, курс на скорочення соціальних витрат у 80—90-ті роки був неможливий через політичні причини. Тому основними джерелами отримання бюджетних коштів для розвитку машинобудування і прискорення науково-технічного процесу мали стати доходи від експорту енергоносіїв і підвищення прибутковості галузей народного господарства. Ціни на нафту, що продавалася за вільно конвертовану валюту, становили у 1988 р. лише 44 % від рівня 1985 р. Аналогічну динаміку мали ціни на газ. Внаслідок цього у 1985—1990 рр. відбулося падіння доходів від продажу енергоносіїв вдвічі. Скорочення доходів бюджету мало місце також у результаті зменшення імпорту товарів народного споживання на користь збільшення імпорту машин та устаткування і втрати внаслідок цього частини податку з обороту. Неприятливі для СРСР зміни кон'юнктури на світовому ринку і неможливість скоротити імпорт спричинили, починаючи з 1985—1986 рр., прискорення зростання зовнішньої заборгованості країни.

Названі вище причини негативно впливали і на стан державних фінансів, наближаючи фінансову кризу, яка розпочалась на початку 90-х років. Часта зміна міністрів фінансів, перехід із фінансових органів у комерційні структури великої кількості професійних працівників, поділ Міністерства фінансів на кілька самостійних відомств, відсутність між ними належної коорди-

нації ще більше послабили систему управління державними фінансами і погіршили фінансовий стан держави.

Всі ці фактори змушували партійно-державне керівництво країни шукати шляхи виходу зі становища, що склалося. Була усвідомлена необхідність структурної перебудови промисловості, зміни економічних відносин у народному господарстві. Це знайшло свій прояв у *намаганнях розширити госпрозрахунок*, встановлювати прямі економічні зв'язки між підприємствами, вводити орендні відносини і т. ін. Тобто поступово формувалось розуміння необхідності не поліпшення, а серйозних перетворень, зміни існуючої в СРСР економічної моделі. Важливими кроками на цьому шляху стали закони “Про індивідуальну трудову діяльність” (1986) і “Про кооперацію” (1988), які з численними застереженнями легалізували дрібне приватне підприємництво. Уже в 1988 р. індивідуальною трудовою діяльністю, в основному кустарно-ремісничими промислами, було зайнято 734 тис. осіб. Число кооперативів весною 1989 р. перевищило 99,3 тис. У них було зайнято до 2 млн осіб. Через 2 роки ця цифра перевищила 7 млн осіб, що становило близько 15 % активного населення. Основна маса кооперативів була зосереджена у сфері послуг, виробництві товарів народного споживання, будівництві й торгово-посередницькій діяльності. Проте скоро почали з'являтися “кооперативні” комерційні банки, а у 1990 р. було ухвалено закони “Про акціонерні комерційні товариства” і “Про цінні папери”, які свідчили про появу паростків ринкової економіки в СРСР. Наприкінці 80 — на початку 90-х років у СРСР почалась “комп'ютерна революція” — масове розповсюдження персональних комп'ютерів, імпортованих з інших країн.

Разом з тим нові підприємці, користуючись ненасиченістю ринку товарів і послуг та слабкістю законодавчого регулювання, різко збільшували ціни й орієнтувалися в основному лише на заможних людей. Як правило, не маючи банківських кредитів, вони активно зайнялись “відмиванням” капіталів тіньової економіки (за оцінками, до 70—90 млрд рублів щорічно) і швидко потрапляли під вплив зростаючої організованої злочинності, яка зуміла створити тотальну систему рекету приватного бізнесу. Нажиті приватними підприємствами (перш за все у торгово-посередницькій сфері) і “тіньовиками” гроші поклали початок первісному нагромадженню капіталу.

У 1987 р. розпочалася *економічна реформа*, співзвучна з реформою 1965 р., але в деяких аспектах більш радикальна. Мета її полягала у переході від адміністративних до переважно економічних методів управління. Ключовими гаслами стали розширення самостійності підприємств, перехід їх на господарський розрахунок, самофінансування і “самоуправління”. Ці ідеї знайшли відображення у законі “Про державне підприємство”, прийнятому 30 червня 1987 р. Він набрав чинності для всіх підприємств у 1989 р. Підприємства отримали право самостійно планувати свою діяльність, ґрунтуючись на рекомендованих, а не директивних завданнях, на контрактах з постачальниками та споживачами і на державних замовленнях. Діяльність підприємства мала регулюватись не міністерствами і відомствами, а довгостроковими економічними нормативами. Підприємства отримали право укладання прямих договорів з іншими підприємствами, а деякі — вступати у контакт навіть з іноземними фірмами. Проте, оскільки реформа не змінила відносин власності, розширення прав підприємств не супроводжувалося відповідним підвищенням їх відповідальності за результати господарської і фінансової діяльності.

У ході проведення реформ підприємства почали зменшувати капітальні вкладення і різко підвищили заробітну плату. Користуючись найменшою можливістю, керівники підприємств підвищували ціни, що дало сильний імпульс до інфляції. Водночас, не зважаючи на оголошення “самофінансування”, багато підприємств, як і раніше, користувались державними субсидіями (до 40 %). Таким чином, директивні, планові регулятори промисловості було порушено, а ринкові так і не було втілено. Половинчасте, непродумане реформування не дало змоги вирішити гострих економічних проблем і сприяло лише швидкому зростанню народногосподарських диспропорцій, розбалансованості економіки.

Перетворення у *сільському господарстві* зводились до перебудови системи управління, деякого розширення самостійності колгоспів і радгоспів, втілення орендних договорів, тобто надання селянським сім'ям права брати землю в оренду на тривалий термін і розпоряджатись виробленою продукцією. По суті, це було намагання створити “соціалістичне”, тобто без запровадження приватної власності на землю і підконтрольне державі, фермерство. Проте ці заходи не дали суттєвих результатів. Створення

управлінської суперструктури — Державного агропромислового комітету, який об'єднав ряд міністерств і відомств, що відали галуззю, — також не мало суттєвого ефекту у вирішенні сільсько-господарських проблем і не дали змогу добитися реального підвищення самостійності та ініціативи колгоспів і радгоспів. Селяни-орендарі зіткнулися з великими труднощами у фінансуванні, придбанні техніки, з численними бюрократичними перепонами, а не рідко й з ворожим ставленням місцевих органів і навіть односельчан. Як підсумок, до літа 1991 р. господарства орендарів охопили лише 2 % землі і 3 % поголів'я худоби.

Для народного господарства СРСР найбільш гострими ставали **фінансові проблеми**, які традиційно радянські керівники вважали другорядними порівняно з виробництвом. До загострення вели недооцінка і нерозуміння цих проблем, намагання швидше забезпечити прискорений економічний розвиток, вирішити соціальні завдання. До цього додалися помилкові рішення (особливо щодо антиалкогольної кампанії, яка, за деякими оцінками, завдала збитків на 10 млрд рублів щорічно, і випереджаючого матеріальне виробництво зростання заробітної плати — у 1988—1989 рр. збільшення її вдвоє порівняно з 1987—1986 рр., на чверть зросли соціальні виплати). Все це призвело до порушення макроекономічного балансу, яке посилювалось також внаслідок об'єктивних причин: зниження світових цін на енергоносії і непередбачених витрат на ліквідацію наслідків Чорнобильської катастрофи (завданий нею безпосередній збиток оцінюється у 8 млрд рублів — близько 1,5 % національного доходу), а пізніше і страшного землетрусу у Вірменії.

Як наслідок, традиційний для радянської держави дефіцит консолідованого бюджету, що оцінювався приблизно у 2—3 % і покривався в основному за рахунок вкладів населення у державні ощадні банки, став стрімко зростати. У 1985 р. він становив, за деякими підрахунками, всього 1,8 %, у 1986 р. — 5,7, у 1987 р. — 6,4, а у 1988 р. — 9,2 %. Це у свою чергу призвело не тільки до пошуку кредитів на Заході, а й дало імпульс інфляції, спочатку прихованій, яка виявилася у “вимиванні” товарів зі споживчого ринку, різкому збільшенні дефіциту. Незадоволення населення швидко зростало, а популярність президента СРСР М.С. Горбачова падала.

Для економіки це обернулося посиленням соціальної напруженості, початком масових страйків і стрімким зростанням кількості популістських рішень. *Почався розвал радянської держави.* У 1988—1990 рр. він набув форми “параду суверенітетів”, тобто явного розширення повноважень союзних республік, проголошення ними верховенства власних законів над союзниками, ігнорування розпоряджень центру, в тому числі про перерахування податків, і самостійного пошуку шляхів виходу з кризи. 16 липня 1990 р. Верховна Рада УРСР прийняла “Декларацію про державний суверенітет України”. У грудні 1991 р. лідери Росії, України і Білорусії (країн — засновниць СРСР) оголосили про призупинення дії Союзного договору 1922 р. і створення Співдружності Незалежних Держав, яка об’єднала 11 колишніх союзних республік (без Грузії і держав Прибалтики). СРСР перестав існувати.

Основні терміни і поняття

Моделювання економіки, грошові доходи, надпрограми, “відлига”, госпрозрахунок, директивне планування, гіпертрофований ринок, бюджетний дефіцит, валютна платоспроможність, фінансова криза, бізнес, рекет.

Розділ 14

ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ІНДУСТРІАЛЬНОГО СУСПІЛЬСТВА У КРАЇНАХ, ЩО ЗВІЛЬНИЛИСЯ ВІД КОЛОНІАЛЬНОГО ПАНУВАННЯ

Поняття *країни, що розвиваються* — умовне. Воно об'єднує країни, які значно відрізняються одна від одної, але разом з тим мають певні характерні риси, що дають можливість віднести їх до групи країн. Їх називають також третім світом. Вони займають важливе місце у світовому товаристві (80 % населення Землі і близько 70 % її території). Країни третього світу є периферією світового капіталістичного господарства і мають такі загальні *характерні риси економічного розвитку*.

Перш за все вони *відрізняються низьким рівнем продуктивних сил*. Він, у свою чергу, знаходить відображення і у показниках, які фіксують реальне економічне становище, і у залежності від розвинутих індустриальних країн, і у продовженні розвитку зв'язків за старою моделлю “готові вироби — сировина”.

По-друге, їх характеризують *багатоукладність і двоїстість структури економіки*, яка полягає у розвитку відсталого сільського господарства і ремесла, з одного боку, і сучасної промисловості — з іншого.

По-третє, у всіх країнах третього світу спостерігається **залежність соціально-економічного і політичного розвитку від світового капіталістичного господарства**, від реалізації своєї сировинної продукції на світових ринках.

По-четверте, **ключові позиції** в економіці країн, що розвиваються, **займає іноземний капітал**.

Стратегія розвитку

Після краху колоніальної системи міжнародна стратегія на 60-ті роки (перше десятиріччя) була сформульована ООН як концепція **“розвитку навздогін”**. Практичні рекомендації її представників (У. Рос-тоу, Р. Нурксе та ін.) передбачали на перше десятиліття розвиток країн, що визволились, щорічними темпами на рівні 5 %. Проте ця концепція не враховувала специфіки країн, що розвиваються, а тому була приречена на провал.

На друге десятиліття теоретичне обґрунтування стратегії розвитку запропонувала концепція **“основних потреб”** (Х. Ченері, Р. Робінсон, І. Адельман). Вона передбачала збільшення інвестицій в економіку, підвищення зайнятості у традиційних секторах господарства, збільшення державної допомоги найбіднішим прошаркам населення. Ці установки концепції було втілено у планах економічного розвитку країн, що розвиваються, але найслабкішою ланкою стратегії виявився її зовнішньоекономічний аспект. Країни, що стали на шлях незалежності, уже не хотіли миритися зі становищем відсталого і залежної периферії у системі міжнародного капіталістичного поділу праці.

У 80-ті роки теоретичні обґрунтування стратегії розвитку третього світу містили **три концепції**: основних потреб, колективної опори на власні сили і нового міжнародного економічного порядку. Всі вони орієнтують на прискорену інтеграцію з промислово розвинутими державами, в якій країнам третього світу відводиться роль постачальника ресурсів і амортизатора у кризові періоди. Але жодна із запропонованих концепцій не давала теоретичної відповіді на питання про способи подолання відсталості, що робило їх малопривабливими уже з самого початку

їхньої реалізації. Склалась кризова ситуація у сфері зовнішнього фінансування розвитку, зростав державний борг, посилилась диференціація країн, що стали на шлях самостійного розвитку.

Класифікація країн третього світу

Сучасна класифікація цих країн використовує широкий набір якісних і кількісних характеристик: за рівнем економічного потенціалу, спеціалізації у світовому господарстві, забезпеченості паливно-енергетичними ресурсами, залежності від розвинених капіталістичних країн та ін. На нашу думку, передусім слід брати до уваги рівень соціально-економічного розвитку, ступінь забезпеченості ресурсами, місце і роль у міжнародному поділі праці, показники валового внутрішнього продукту та його частки у загальносвітовому обсязі.

Класифікація ООН виділяє країни — експортери і не експортери нафти, держави і території, які спеціалізуються на експорті готової продукції, і три категорії країн залежно від рівня доходу на душу населення. Взавши ці показники за основу, всі країни третього світу можна поділити на три групи.

Перша група

За класифікацією ООН, до цієї групи належать *нові індустріальні країни* (НІК — Аргентина, Бразилія, Мексика, Південна Корея, Тайвань, Гонконг (з 1 червня 1997 р. — Сянган, що перейшов під юрисдикцію КНР), Сінгапур та країни створеної у 1960 р. *Організації країн — експортерів нафти* (ОПЕК — Алжир, Еквадор, Габон, Венесуела, Індонезія, Ірак, Іран, Кувейт, Саудівська Аравія, Катар, Об'єднані Арабські Емірати); ОПЕК намагається протистояти владі гігантських нафтових монополій і збільшити свої доходи.

У країнах першої групи все більших масштабів набуває розпочатий ще у 30-ті роки *процес імпортозамінної індустріалізації* — заміна імпорту багатьох промислових товарів їх виробництвом на місці. Внаслідок більш широкої індустріалізації дістали розвиток галузі легкої і харчової промисловості, а також цементної, нафтової, будівельної промисловості. У нових індустріальних країнах Латинської Америки відбулося становлення

нових галузей (металургійної, нафтопереробної, енергетичної, хімічної), що сприяло різкому зростанню випуску промислової продукції в регіоні (у 1958 р. він у три рази перевищив довоєнний рівень).

Серед країн Латинської Америки за рівнем промислового розвитку лідерство належить Аргентині, на частку якої у 1950 р. припадало 1/4 всієї промислової продукції регіону (10 % населення регіону), 1/6 припадала на Бразилію (30 % населення регіону). Проте більш швидкими темпами відбувався розвиток Бразилії і Мексики, тому наприкінці 50-х років за загальним обсягом промислового виробництва Мексика вийшла на перше місце (1/5 обсягу всієї Латинської Америки), хоч за виробництвом на душу населення обидві ці країни ще відставали від Аргентини.

Політика імпортозамінної індустріалізації свідомо стимулювалась державою, роль якої в економіці постійно посилювалася, особливо у створенні нових виробництв, підприємств важкої промисловості. Проте створити достатні умови для самостійного економічного розвитку жодна з НІК не змогла. Зберігся високий ступінь залежності їхніх економік від експорту продукції сільського господарства та сировини і відповідно від кон'юнктури світового розвитку. Залежність від імпорту споживчих товарів змінилася залежністю промисловості від дорогих машин і обладнання. Іноземний капітал також почав переміщуватися у місцеву обробну промисловість. Надходження капіталовкладень і позик до країн Латинської Америки за 1946—1960 рр. становило 10 млрд дол., а вивіз продуктів — 19,5 млрд дол.

Змінити таке становище намагались патріотична місцева буржуазія і політики країн Латинської Америки. Під керівництвом відомого аргентинського економіста Рауля Пребіша було розроблено програму прискореної модернізації всієї економічної і соціальної інфраструктури на основі індустріалізації, інтенсивного сільськогосподарського виробництва й ефективних зовнішньоекономічних зв'язків, яка отримала назву "доктрина ЕКЛА" (ЕКЛА — Економічна комісія ООН для країн Латинської Америки, створена у 1948 р.). Цю програму взяли на озброєння уряди Аргентини, Мексики та інших країн.

У 1961 р. президент США Дж. Кеннеді запропонував у рамках курсу "Нові рубежі" *програму "Союз заради прогресу"*, розраховану на 10 років і прийняту 19 латиноамериканськими країнами. Мета її — прискорення економічного і соціального

розвитку країн Латинської Америки. Програма передбачала прискорену індустріалізацію, зменшення залежності економіки від експорту аграрно-сировинних товарів та імпорту машин і устаткування. На її реалізацію США виділили кредити та інші види допомоги розміром у 20 млрд дол.

Завдяки вжитим заходам (прискорене проведення аграрної реформи, кредитна й агротехнічна допомога селянству та ін.) у Мексиці в більш широких масштабах, ніж в інших країнах регіону, вдалося вирішити проблему самозабезпечення країни продовольством, незважаючи на демографічний вибух. Щорічні темпи зростання ВВП у 60-ті роки становили 7 % проти 5 % у 1960 р. Частка Мексики у ВВП Латинської Америки зросла з 20,3 % у 1960 р. до 23,3 % у 1970 р., що забезпечило їй друге місце після Бразилії.

З 1950 по 1970 р. іноземні кредити і позики Мексики зросли з 0,6 млрд до 28 млрд дол., 70 % з яких припадало на інвестиції США. Зовнішньоекономічний борг країни у цей період зріс на 1,2 млрд дол. і становив 3,8 млрд дол.

Піднесення революційних і народно-демократичних рухів і криза традиційних устоїв латиноамериканського суспільства викликали зміни у латиноамериканській політиці Вашингтона. США за сім років (1961—1967) виділили на реалізацію програми “Союз заради прогресу” у вигляді кредитів і позик та інших форм 7,7 млрд дол. Фінансова допомога США і міжнародних фінансових організацій надходила в основному на розвиток виробничої інфраструктури, аграрного сектору, освіти, медицини.

Причини економічного зростання цих країн такі: вигідне географічне положення; наявність дешевої робочої сили; великі вкладення іноземного капіталу, насамперед з боку США, Японії і ФРН; оперативний розвиток зовнішньоекономічних відносин; активна роль транснаціональних корпорацій (близько 80 % всіх засобів було вкладено у НІК).

Особливе місце серед країн третього світу займають **держави Середнього Сходу** — експортери нафти. Доходи, отримувані цими країнами від національних нафтопереробних компаній, були настільки великі, що внутрішні інвестиції не могли поглинути їх. Значні фінансові вливання пішли в економіку промислових країн Заходу, а також у ті держави, політичні режими яких влаштову-

вали країн-донорів. Приватний сектор у багатьох країнах регіону (Саудівська Аравія, Султанат Оман, ОАЕ та ін.) поступово зміцнює державу як рушійна сила економічного зростання. Інвестиційний капітал приватних осіб, розміщений за кордоном вихідцями з країн Ради співробітництва арабських держав Перської затоки (створена у 1981 р.), оцінюється у 162 млрд дол.

Широкі можливості для здійснення політики державних капіталовкладень мають Об'єднані Арабські Емірати, доходи яких від нафти становлять більше 10 тис. дол. на душу населення. У Дубаї доходи від нафти становлять 2500 дол. США на душу населення.

За оцінками експертів кінця 90-х років, арабські країни володіють 62,4 % світових запасів нафти і більше 20 % всіх запасів газу. Прогнозується, що ці країни і далі будуть нарощувати видобуток нафти і природного газу, що приведе до посилення їх ролі як основних постачальників енергоносіїв у світі. На початку 2000-х років один барель із двох, що експортуються, припадав на арабські країни (на початку 90-х років це співвідношення становило один барель із трьох).

Проте, маючи значні нафтові надходження, арабські країни також мають достатньо проблем щодо економічного розвитку. Це посухи, значне зростання населення взагалі й у містах зокрема, зростаюча залежність від імпорту продовольства, відставання у розвитку інфраструктури промисловості, у тому числі нафтової, погіршення становища в сільському господарстві.

У 90-х роках посилювалися структурні зрушення в економіці НІК, що веде до відповідного зближення їх з передовими промислово розвинутими країнами і водночас до швидкого розширення економічної прірви між ними та основним масивом країн, що розвиваються. Уже сьогодні країни НІК, де проживає 1/8 всього населення країн третього світу, створюють більше 2/5 його сукупного промислового і валового продуктів.

Друга група

До неї *входять 33 держави*, дохід у яких на одного жителя у 1978 р. перевищив 415 дол. США: країни Південно-Західної, Південної і Південно-Східної Азії (Індія, Пакистан, Іран, Сирія, Ірак, Лівія та ін). Як і в інших країнах третього світу, після здобуття незалежності перед ними у всій повноті стала проблема здобуття економічної самостійності.

Індія у 1948 р. отримала незалежність. На території колишньої британської колонії утворилось дві держави — Індійський Союз і Пакистан.

З приходом до влади партії Індійський національний конгрес у 1949 р. уряд країни взяв курс на створення змішаної економіки. Державному сектору і плануванню відводилась важлива роль у розвитку країни зі збереженням приватного сектору.

Основну увагу уряд приділяв аграрним перетворенням. Був ліквідований створений ще в минулому столітті інститут посередників — заміндарів. Обмежувалось поміщицьке землевладіння. Держава надавала підтримку селянським господарствам, обмежувала лихварство. Розвивалася кооперація, втілювалися передові агротехнічні технології. Проте на плани модернізації економіки Індії негативно впливали високі темпи зростання населення, національно-релігійні суперечності, проблеми каст. Разом з тим *зелена революція* дала країні змогу у 70-ті роки відмовитися від імпорту продовольчого зерна. Створений промисловий потенціал дав можливість у 1986 р. здійснити запуск власного супутника зв'язку на індійському ракетносії.

За прикладом країн НІК у 80-ті роки Індія розпочала *ринкові реформи*. Країна від імпортозамінної індустрії перейшла до розвитку експортних галузей добувної промисловості. Держава стимулювала розвиток державного сектору в базових галузях, приватного підприємництва, залучення іноземного капіталу транснаціональних корпорацій у прогресивні галузі виробництва. Однак вийти на намічені економічні рубежі Індії не вдалось. У період сьомого п'ятирічного плану (1985—1990) середнє зростання становило 3,5 % запланованого. Приблизно такі ж темпи розвитку народного господарства Індії характерні для 90-х років.

Пакистан має свої особливості (повна ісламізація), які створили проблеми щодо демократизації країни. Але, як і Індія, він пішов свєрокапіталістичним шляхом. За прикладом Індії було ліквідовано посередництво у земельних відносинах, у промисловості створено основи державного сектору, надається підтримка приватному підприємництву і зарубіжним інвестиціям. У країні, незважаючи на вжиті заходи, посилювався державний дефіцит, загострювалися проблеми платіжного балансу. Продовжувала відставати головна галузь країни — сільське господарство, де було зайнято майже 80 % населення. Відсутність новітніх агрономіч-

них технологій робила галузь, як і економіку в цілому, залежною від кон'юнктури зовнішнього ринку основної експортної продукції країни — нафти.

Іран — країна, що встановила суверенітет ще у 1946 р., але розпочала реформи, покликані прискорити капіталістичний розвиток країни та здійснити модернізацію форсованими темпами, лише у 60—70-ті роки. Найважливішою реформою, проведеною у 60-х роках, була аграрна. В її ході ставилося завдання ліквідації земельного голоду, обмеження великого землеволодіння, створення фермерсько-капіталістичних господарств шляхом викупу казною значних земельних володінь і роздання їх селянам з умовою викупу на виплат. Проте стимулювання розвитку капіталізму на селі не змогло подолати існуючих пережитків і не дало позитивних результатів.

Політика модернізації економіки у 70-ті роки отримала назву *білої революції*. Вона включала реформи у галузі сільського господарства, промисловості, освіти і медицини. Здійснення індустріалізації спричинило збільшення темпів промислового виробництва до 10—15 % у рік. Але ліквідація поміщицьких товарних господарств призвела до падіння сільськогосподарського виробництва, масового безробіття. Виразником незадоволення стало мусульманське духовенство, виступи якого проти реформ привели до перемоги наприкінці 70-х років ісламської революції (у 1979 р. в Іран повернувся шіїтський лідер Хомейні, шах залишив країну). Іран проголошено ісламською республікою і країна повернулася до норм шаріату. Іран і на початку XXI ст., незважаючи на смерть Хомейні, залишається ісламською республікою.

На **Африканському континенті** деколонізація тривала майже всі післявоєнні роки. Спочатку незалежність здобули арабські країни Північної Африки. Частина з них (Марокко і Туніс) стабільно дотримувались прозахідної орієнтації і курсу на модернізацію країни в руслі ринкової економіки. Алжир і Лівія намагались побудувати арабський соціалізм.

Серед арабських країн особливе місце займає **Сирія**, яка здобула незалежність у 1946 р. Займаючи лише шосте місце за чисельністю населення і десяте за розмірами території серед цих держав, нині це одна з найбільш розвинутих країн арабського

світу. У 1963—1965 рр. у Сирії здійснено такі соціально-економічні перетворення: націоналізовано банки і страхові товариства, розпочато нову аграрну реформу, значно обмежено максимум земельних володінь, під контроль держави взято всі великі й частину середніх промислових підприємств. Державний сектор економіки поступово став займати провідні позиції у виробництві, кредитно-фінансовій сфері й зовнішній торгівлі. Всі природні ресурси країни і власність зайнятих їх розробкою фінансових компаній (іноземних і місцевих) було націоналізовано. Сирія — перша країна арабського світу, яка взяла під контроль держави нафтові та інші природні багатства.

У 1966 р. на вимогу нового уряду країни іноземний нафтовий консорціум “Ірак петроліум компанії” збільшив платежі за транспортування іракської нафти до Середземного моря через територію Сирії. Проте на становище країни негативно вплинула Шестиденна війна з Ізраїлем у 1967 р., внаслідок якої Ізраїль анексував значні за площею території сусідніх країн — Єгипту, Сирії та Йорданії.

Новий етап соціально-економічних перетворень пов’язаний з іменем президента Хафеза Асада (з 1971 р.). У країні було створено високорозвинену текстильну, харчову, нафтодобувну, будівельну індустрію, сформувалися нові галузі промисловості (хімічна, гірничодобувна, цементна та ін.).

Згідно з четвертим п’ятирічним планом (1976—1980) почався прискорений промисловий розвиток країни — **індустріалізація**. За п’ять років у країні було збудовано більше 100 промислових об’єктів. Частка промисловості у ВВП (1985) уже становила більше 30 %, а її продукція у всьому обсязі експортованих товарів — 33 %. Сформувався промисловий робітничий клас.

Зміцнення промислового потенціалу країни продовжувалось і в роки п’ятої п’ятирічки (1981—1985). Швидкими темпами розвивався **державний сектор**, на частку якого припадало більше 80 % промислового виробництва і близько 90 % всього експорту та імпорту. Середньорічні темпи зростання ВВП першої половини 80-х років становили більше 7 %. Залізниці й шосейні дороги, сотні мостів, збудованих у ці роки, зв’язали всі райони країни в єдиний народногосподарський комплекс.

Важливу роль у сирійській економіці відігравало **сільське господарство**, на частку якого припадало близько 20 % ВВП.

Організація сільськогосподарських кооперативів стала важливою рисою аграрних перетворень у 80-ті роки. У Сирії в 1987 р. налічувалось уже 4156 кооперативів, більшість із них були початково-збутовими. Але подальший розвиток довів їх неефективність і тому вони були ліквідовані.

У створенні провідних галузей сирійської економіки та енергетичного комплексу країни важливу роль відіграло співробітництво Сирії із СРСР. Після підписання першої економічної угоди у 1957 р. збудовано Євфратський гідровузол — гребля “Аль-Баас” із ГЕС, ряд промислових підприємств.

Проте в останні роки економічне становище країни погіршилось. У виробництві деяких видів промислової і сільськогосподарської продукції відмічається застій. Одна з головних причин труднощів — розвиток інфляційних процесів, скорочення допомоги від нафтодобуваючих арабських держав і Росії, яка не може бути таким важливим партнером, як колишній Радянський Союз.

Таким чином, країни, що входять до другої групи, мають достатні можливості для економічного зростання, проте їх реалізація ускладнюється внаслідок причин, у тому числі гострих структурних диспропорцій.

Третя група

Це країни, у яких ВВП на душу населення становить менше 350 дол. США, рівень освіченості — менше 20 %, частка переробної промисловості — менше 10 %. Із **40 країн**, які належать до слаборозвинутих, 25 знаходяться на Африканському континенті. Це держави Центральної і Південної Африки (десятки різномірних і нечітко сформованих держав, військово-племінних утворень). Більшість країн Тропічної Африки (зразу 17) здобули незалежність у 1960 р., що названий “роком Африки”. У 1974 р. здобули незалежність португальські колонії — Ангола, Мозамбик, Гвінея-Бісау. Останньою здобула незалежність у 1989 р. Намібія.

Африка — найбільш відсталий в економічному плані регіон світу. Серед факторів відсталості та низького рівня життя слід зазначити дуже високий приріст населення, політичну нестабільність, етнічні, міждержавні конфлікти, трайбалізм (трибус — плем'я).

У країнах Тропічної Африки, за багатуокладності економіки, переважає дрібнотоварний уклад. Значна частина населення до здобуття незалежності була зосереджена у традиційному сільсько-господарському і сировинному укладах. Намагання нових лідерів незалежних країн створити власний економічний потенціал не тільки не мали успіху, а й ще більше посилили залежність їхньої економіки від розвинутих капіталістичних держав. Практично для всіх африканських країн характерним є іноземне капіталістичне підприємництво, представлене головним чином дочірніми компаніями ТНК розвинутих країн, особливо Великобританії і Франції.

Капіталовкладення ТНК колишніх метрополій у країни Африки становлять 58—79 % всіх іноземних інвестицій. Лише за 1980—1986 рр. іноземні монополії вивезли з Африки у вигляді чистих прибутків 24,9 млрд дол.

Найменш динамічною галуззю у більшості країн залишається сільське господарство. Такий стан пояснюється техніко-економічною відсталістю, погіршенням природно-кліматичних умов у країнах, які наближені до Сахари (країни Сахелю). Це збільшує розрив у хронічному відставанні виробництва продовольства від зростання населення. В основному проблема голоду вирішується тільки за допомогою міжнародних організацій. Відповідно до світової класифікації бідними вважаються ті, хто отримує менше 275 дол. США у рік. На початку ХХІ ст. налічувалось майже 20 країн з меншим рівнем доходу.

Проблеми заборгованості На шлях незалежності країни стали, не будучи обтяженими великими зовнішніми боргами. До 70-х років вони залучали переважно кошти з офіційних джерел, у тому числі субсидій без повернення. У 70-ті роки заборгованість збільшилась майже на 700 млрд дол. (у 1950 р. вона становила 2 млрд, у 1970 р. — 66 млрд дол.), оскільки багато країн, що розвиваються, вийшли на світовий ринок позичкового капіталу.

Найбільше коштів у розрахунку на душу населення отримують найбідніші країни Африки на південь від Сахари, оскільки основним критерієм при розподілі офіційної допомоги розвитку (ОДР) є рівень економічного розвитку країни-одержувача. На них припадає близько 1/10 населення країн, що розвиваються, і близько 1/3 загальної суми ОДР.

У 90-ті роки практикувались різні методи відстрочення і часткового списання боргів. Так, у червні 1999 р. лідери провідних індустріальних країн домовились про списання половини зовнішнього боргу (70 із 130 млрд дол.) 30 найбідніших країн світу. Зростання зовнішнього боргу дещо уповільнилося. На початку XXI ст., за даними звітності дебіторів Світового банку (107 країн), зовнішня заборгованість країн, що розвиваються, становить більше 1,5 трлн дол. Найбільший рівень заборгованості у країнах Азії — майже 600 млрд дол. Лише незначній частині країн третього світу вдалося подолати кризу заборгованості. Для більшості вона залишається найгострішою проблемою. Наприкінці 90-х років найбільшим боржником була Бразилія (більш як 100 млрд дол.). Дещо відстає від неї Мексика. Зовнішній борг Індії, Індонезії, Аргентини становить по 50—60 млрд дол. За ними йдуть Нігерія, Філіппіни, Венесуела (по 30 млрд дол.).

Найбільш активне *формування багатосторонніх економічних об'єднань* країн, що розвиваються, припадало в основному на кінець 50-х — початок 60-х років Міждержавні економічні зв'язки країн третього світу у 90-х роках за даними ЮНКТАД (Конференції ООН з торгівлі і розвитку) розвивались у межах 44 регіональних торговельно-економічних угруповань, 30 асоціацій виробників сировинних товарів, двох валютних союзів, восьми платіжних клірингових і п'яти кредитних угод. Частка інтегрованих угруповань у загальному товарообігу країн, що розвиваються, зросла з 7 % у 1960 р. майже до 20 % у 90-х роках.

Інтеграційні процеси

Інтеграційні процеси у країнах третього світу здійснюються передусім на регіональній основі у Латинській Америці, Азії, Африці, на Близькому і Середньому Сході. Рух до регіональної єдності відбувається покищо повільно, наштотуючись на перепони об'єктивного і суб'єктивного характеру. Найбільшої ефективності економічного співробітництва досягла створена ще у 1967 р. *Асоціація держав Південно-Східної Азії* (АСЕАН) — Індонезія, Малайзія, Таїланд, Філіппіни, Сингапур та ін. Взаємне забезпечення товарами, сировиною, будівництво спільних підприємств, безмитна торгівля у межах асоціації стали важливим фактором для піднесення рівня виробництва та перетворення цього регіону в один із центрів тяжіння світової економіки.

Створений у 1991 р. *Спільний ринок країн Півдня Америки* (МЕРКОСУР) у складі чотирьох держав (Аргентина, Бразилія, Уругвай, Парагвай) із загальним населенням 200 млн осіб, територією 11 млн км² (майже 2/3 Південної Америки) і ВВП у 460 млрд дол. США (90-ті роки) сприяв значному розвитку інтеграції латиноамериканських країн. У такому ж напрямку йде об'єднання економічних зусиль африканських країн.

Незважаючи на труднощі в організації і роботі інтеграційних союзів і об'єднань, за ними майбутнє: вони сприяють не тільки ліквідації економічної відсталості, воєнних конфліктів, а й створюють противагу надзвичайному іноземному впливу розвинутих країн у регіонах.

Таким чином, підсумовуючи загальні тенденції розвитку країн третього світу, слід зазначити, що у 60—90-х роках обсяг виробництва у них у цілому значно зріс. Як наслідок, багатолітня тенденція збільшення розриву в рівнях розвитку між колишніми метрополіями і країнами, що розвиваються, в цілому почала уповільнюватись, що свідчить про початок модернізації країн третього світу.

Основні терміни й поняття

Трайбалізм, змішана економіка, реструктуризація боргів, дрібнотоварний уклад.

Розділ 15

ЕКОНОМІКА УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕХОДУ ДО РИНКОВОЇ МОДЕЛІ ГОСПОДАРЮВАННЯ

Політика реформ

Зі здобуттям незалежності у 1991 р. Україна віддала перевагу не науково обґрунтованим висновкам вітчизняних та іноземних вчених про поступовий перехід до ринку західноєвропейського типу, тобто ринку з відносно сильним макроекономічним контролем з боку держави та зі збереженням міцного державного сектору економіки, а рекомендаціям експертів впливових міжнародних фінансових організацій — Міжнародного валютного фонду і Світового банку. Сутність їх зводилась до того, щоб якомога швидше перейти до відкритої і децентралізованої системи торгівлі й валютних курсів з метою прискорення інтеграції економіки країни у світове господарство. Могутні іноземні фірми мали забезпечити гостру конкуренцію з боку міжнародних ринків. Експерти враховували, що прискорення лібералізації зовнішньоекономічних зв'язків призведе до банкрутства частини підприємств і зростання безробіття. Проте, на їхню думку, якщо витримати ці труднощі, то, ймовірно, через два роки розпочнеться стійкий підйом, а темпи зростання можуть бути вищими, ніж у більшості промислових країн Заходу. Цьому сприятиме фінансова допомога Заходу, яка може надходити, коли буде зроблено "перший великий крок".

Сприймавши нав'язану міжнародними фінансовими та банківськими організаціями монетаристську концепцію, уряд В. Фокіна ввів у обіг купоно-карбованці і став на шлях "*шокової терапії*". У 1992 р. проголошено лібералізацію ринкової торгівлі та цін, за винятком цін на деякі товари. Така політика українського уряду поглибила кризу, сприяла подальшому падінню виробництва і за відсутності конкуренції неминуче призвела до надзвичайного зростання цін: у 1992 р. більше ніж у 30 разів, а в наступному році Україна пройшла через найвищу у світі гіперінфляцію — більше 10 000 %. Характерним стало випереджаюче зростання цін на імпортовані в Україну нафту та газ. У 1992 р. ціни на продукцію паливної галузі в 5,5 раза випереджали загальний індекс промислових цін. Таке більш ніж п'ятикратне перевищення зберігалось протягом усіх наступних років. У 2000 р. в українському імпорті на мінеральні продукти, лівову частку яких становлять нафта і природний газ, припадало 47 %, або 6,6 млрд дол. США (приблизно 21 % використовуваного ВВП). У свою чергу, це призвело до різкого падіння життєвого рівня населення, утворення невеликого прошарку багатих людей і збідніння переважної більшості населення. Не маючи основних стратегічних цілей, вироблених саме для України з урахуванням її національних інтересів та історичних особливостей, країна пішла шляхом формування "дикого капіталізму" зразка XVIII ст. — вільного ринку, заперечення регульовальної ролі держави, відсутності соціального захисту тощо.

Розвиток реформ за рекомендаціями МВФ привів Україну до глибокої трансформаційної кризи, вийти з якої країні не вдалося і на початку XXI ст. За глибиною і тривалістю кризи, станом спаду економіки Україна значно перевершила рівень "великої депресії" США 1929—1933 рр. У 2000 р. ВВП України становив 43,2 % від рівня 1990 р., а обсяг промислового виробництва — 61,6 % цього рівня (виробництво США у 1929—1933 рр. скоротилось на 46 %, а у Радянському Союзі в період Великої Вітчизняної війни найбільше падіння промислового виробництва становило 30 %).

Наведемо основні показники розвитку економіки України за період 1990—2000 рр. (табл. 1)

Таблиця 1. ВВП, промислове та сільськогосподарське виробництво, інвестиції в основний капітал у 1990—2000 рр.

Роки	Валовий внутрішній продукт		Промислове виробництво		Сільськогосподарське виробництво		Інвестиції в основний капітал	
	1990 = 100 %	у % до попереднього року	1990 = 100 %	у % до попереднього року	1990 = 100 %	у % до попереднього року	1990 = 100 %	у % до попереднього року
1990	100,0	96,4*	100,0	99,9	100,0	96,3	100,0	98,5
1991	91,3	91,3	95,2	95,2	86,8	86,8	92,9	92,9
1992	82,3	90,1	89,1	93,6	79,6	91,7	58,6	63,1
1993	70,6	85,8	87,6	92,0	80,8	101,5	52,5	89,6
1994	54,4	77,1	63,7	72,7	67,5	83,5	40,7	77,5
1995	47,8	87,8	56,0	88,0	65,0	96,4	29,1	71,5
1996	43,0	90,0	53,2	94,9	58,8	90,5	22,7	78,0
1997	41,7	97,0	53,0	99,7	57,7	98,1	20,7	91,2
1998	40,9	98,1	52,5	99,0	52,1	90,2	22,0	106,1
1999	40,8	99,8	54,6	104,0	48,5	93,1	22,0	100,4
2000	43,2	105,8	61,6	112,9	52,9	109,2	25,2	114,4

* Національний дохід

Дані таблиці показують, що Україна пережила серйозний спад виробництва. Десять років поспіль відбувалося падіння ВВП і сільськогосподарського виробництва, дев'ять років — промислового виробництва, вісім років — інвестицій в основний капітал. Лише з 2000 р. спостерігається реальне зростання ВВП, але останній ще не досяг і половини рівня 1990 р.

Виробничі потужності більшості галузей промисловості використовуються лише на 20—40—60 %. Отже, немає потреби повсюдно будувати нові виробничі споруди, на які йде половина всіх промислових інвестицій. Їх необхідно спрямовувати в активну частину основного капіталу — верстати, виробниче й технологічне устаткування.

У 2000 р. на кінцеве споживання домогосподарств спрямовано 55,8 % виробленого ВВП, на валове нагромадження основного капіталу — 19,0 % і на загальнодержавні витрати — 18,7 %. Різниця між експортом (61,4 % ВВП) та імпортом (-57,0 %) товарів і послуг становила 4,4 %. За десятиріччя реформ відбулося істотне скорочення всіх складових використання ВВП: споживання домогосподарств — майже вдвічі, валового нагромадження — у 5,7 раза, загальнодержавних витрат — на 1/7 (од-

нак у їх складі витрати на освіту, охорону здоров'я, науку, культуру скоротились набагато більше).

За період реформ відбулися деіндустріалізація країни, фізичний розпад продуктивних сил, руйнація інтелектуального потенціалу суспільства. В Україні більше ніж у два рази знизилась продуктивність праці, у два рази зросла собівартість промислової продукції. Швидке зниження реальних доходів населення України призвело до кризи збуту виробленої продукції. Майже половина її осідає на складах. У країні стала переважати бартерна економіка, що різко скоротило бюджетні надходження. Хронічним став дефіцит державного бюджету.

В умовах відсутності протекціоністської політики держави у власній країні вітчизняного виробника стали витіснити з ринку іноземні виробники. Неконкурентоспроможність переважної більшості продукції вітчизняного виробництва посилювалась нижчою продуктивністю праці, невідповідністю якості окремих видів продукції до світових стандартів, високими цінами. Зміна становища на конкурентному ринку поглиблювала процес спаду виробництва, а у ряді випадків вела до банкрутства підприємств.

Неминучим наслідком глибокої і тривалої кризи стало різке (майже дворазове) падіння життєвого рівня населення України, яке відкинуло його за більшістю показників на позиції 60-х років. Порівняно з 1990 р. реальна заробітна плата зменшилась більше ніж у три рази, а реальне споживання домашніх господарств — більше ніж у п'ять разів. Понад 80 % населення перебувають за межею бідності. Офіційно зареєстроване безробіття невелике, але із урахуванням прихованого безробіття, вимушених відпусток за свій рахунок, затримок з виплатою заробітної плати (і без того низької) рівень безробіття становить 40 %.

За роки кризи різко впали обсяги житлового будівництва — із 17,4 млн м² загальної площі у 1990 р. до 5,6 млн м² у 2000 р. У радянський період 60 % житла зводилося за рахунок держави, і населення (переважно міське) отримувало його практично безплатно. До 2000 р. будівництво за рахунок цих джерел скоротилося в 11,3 раза.

Не можна погодитися з думкою про неминучість падіння виробництва і погіршення становища населення в період проведення економічної реформи. Світовий досвід показує протилежне:

розумно здійснені економічні перетворення супроводжуються економічним зростанням і підвищенням рівня життя населення.

Проблеми перехідного періоду

Одна з найбільш важливих проблем сучасного розвитку — *вибір правильно-го напрямку нашого руху*. Україна має вибрати власну, яка б відповідала саме її умовам, модель ринкової економіки, а не копіювати чужі моделі. В принципі цей вибір необхідно зробити між двома найбільш загальними моделями ринкової економіки: ліберальною чи регульованою. Перша передбачає створення самокерованого, нерегульованого ринку епохи первісного нагромадження капіталу, за якого держава відсторонюється від управління економікою і від проблем соціального захисту населення. Друга націлена на створення соціально орієнтованого і регульованого ринку, який передбачає наявність ефективного державного сектору, державного регулювання економіки і проведення політики соціального захисту населення від можливих негативних наслідків переходу до ринкової економіки.

Наступною проблемою є *чітке вирішення пріоритетів на шляху до створення обраної моделі*, а не намагання одночасного вирішення усіх проблем. Історичний досвід показує, що всі подібні намагання закінчувались провалами. Прагнення до швидкого безпосереднього переходу до ринку через лібералізацію цін (“шокова терапія”) дуже нагадують намагання Радянської держави перейти у роки “воєнного комунізму” до безпосереднього виробництва і розподілу продуктів по-комуністичному. Як відомо, вони не тільки не мали успіху, а й згодом були визнані помилковими навіть їх прибічниками.

Перехід до ринкової економіки — не разовий стрибок, а поступовий, еволюційний процес глибоких перетворень існуючої економічної системи з регульовальною діяльністю держави, що обов’язково має передбачати їх етапність. Саме це показує світовий (зокрема китайський) досвід, який не було враховано при проведенні реформ. Проведення ефективних ринкових реформ передбачає не “шокову” ліквідацію існуючої економічної системи, а трансформацію інститутів, їх пристосування до нових умов. При цьому важливо зберегти все позитивне. Особливо це стосується

інститутів державного регулювання економічних процесів і соціальних інститутів, що складаються в ході тривалої еволюції.

Поряд з макроекономічними реформами слід здійснювати реформи структурні. Проведення малої та великої приватизації, що триває відносно довго, дає можливість створити численний приватний сектор, а в перспективі — перейти до змішаної економіки.

З метою успішного проведення структурних реформ необхідно створити нові інститути ринкової економіки — надійні, орієнтовані на правові норми, включаючи договірне право, банківську систему з незалежним центральним банком і новими комерційними банками, різні системи — податкову, митну, соціального захисту тощо.

Важливою метою структурної стратегії має бути зниження рівня енергетичної та іншої ресурсної залежності України від зовнішніх чинників і зміцнення економічної безпеки держави. Лише за таких умов Україна зможе вивести економіку на світовий рівень, забезпечити значне зростання валютних надходжень, вкрай потрібних для збалансування бюджету.

Україна як держава, що стала на шлях ринкових перетворень, не зможе побудувати високорозвинуте сучасне суспільство без активного залучення іноземного капіталу. Але самі собою іноземні інвестиції не надійдуть, їх необхідно активно залучати. Конкуренцію на ринку інвестиційних капіталів можна подолати насамперед сприятливою інвестиційною і митною політикою, стабільним і заохочувальним законодавством.

Таким чином, перед молодого Українською державою стоять надзвичайно складні та важливі завдання у сфері економіки. Від їх розв'язання залежить наш поступ до цивілізованого життя.

Основні терміни і поняття

Лібералізація цін, монетаризм, ринкова економіка, лібералізація економіки, регульована економіка.

Розділ 16

ПРОБЛЕМИ ВХОДЖЕННЯ ЕКОНОМІКИ УКРАЇНИ У СВІТОВЕ ГОСПОДАРСТВО

Факторні умови конкурентоспроможності

Україна була і продовжує залишатись складовою світового господарства. Проте на відміну від радянського минулого її сучасне успішне входження у світовий ринок в умовах здійснення системної трансформації є важливим чинником, що зумовлює її майбутнє. Нині країна має певні успіхи у розвитку міжнародної торгівлі, про що свідчить додатний торговельний баланс: у 2000 і у 2001 рр. — 2,9 млрд дол. США.

Роль експорту та імпорту в українській економіці визначається їхньою часткою у ВВП, яка становила у 2000 р. відповідно 56,8 % і 47,6 % (при розрахунку ВВП не за паритетом купівельної спроможності, а за офіційним обмінним курсом гривні у 2000 р.). Частка зовнішньоторговельного обороту країни у ВВП становила 104,4 %. Це, між іншим, створює об'єктивні передумови для подальшої лібералізації валютного регулювання в країні. Разом з тим такі небезпечні диспропорції підривають умови розвитку внутрішнього ринку, послаблюють економічну безпеку держави. Визначилися галузі виробництва, які майже не пов'язані з внутрішнім попитом. Наприклад, на початку XXI ст. над-

звичайно висока експортна орієнтація спостерігалася в чорній металургії, де обсяг експорту становив 85,3 %, у хімічній і нафтохімічній промисловості — 96,9, деревообробній і целюлозно-паперовій — 77,3, а в легкій промисловості у зв'язку з використанням давальницької сировини він сягнув 125,9 % загального обсягу виробництва. Аналіз структури експортної продукції настановлює на прогноз про труднощі у входженні економіки України у світовий ринок в умовах посилення конкурентної боротьби.

Звернемося безпосередньо до характеристики основних параметрів, які забезпечують успіх галузей і фірм у конкуренції: факторні умови (природні, трудові, технологічні та інвестиційні); умови попиту в країні на продукцію і послуги галузі; наявність споріднених і підтримуючих галузей, конкурентоспроможних на міжнародному ринку; стратегія фірми, її структура і характер конкуренції на внутрішньому ринку.

Конкурентоспроможність виступає як універсальна вимога, що ставиться відкритою господарською системою до будь-якого національного економічного суб'єкта. Вона дає можливість забезпечувати порівняльні зі світовим рівнем споживчі якісні та цінові характеристики товару або послуги незалежно від ринку, до якого вони належать — внутрішнього чи зовнішнього.

Проведені вітчизняними спеціалістами дослідження показали, що *за станом факторних умов* Україна не випереджає більшість країн світу і значно поступається їх індустріально розвиненому авангарду. Серед інших чинників на першому місці за своїми негативними наслідками стоїть різке скорочення обсягів інвестицій порівняно з дореформеним рівнем. Це помітно звузило поле діяльності для всієї переробної, машинобудівної, і особливо оборонної, промисловості. Звуження платоспроможного попиту спричинили також інфляція, що знецінила доходи підприємств та населення, і жорстка урядова грошово-кредитна політика, спрямована на забезпечення поміркованої нестачі грошей в обігу.

Одна з основних причин стримування розвитку виробництва і відповідно міжнародної торгівлі готовою продукцією — наявний дисбаланс між фізичним та монетарним секторами економіки України. У період трансформації економіки України від адміністративно-командних форм організації господарських процесів до ринкових частка грошових ресурсів у загальній струк-

турі обігових коштів підприємств мала б зростати. Проте у вітчизняній економіці розвивались протилежні тенденції. Так, у 1997 р. бартерні операції в промисловості становили 32 % загального обсягу реалізованої продукції, у 1998 р. — 37,6, а у 1999 р. — вже 42,5 %. Натуральні виплати доходів за 1996—1999 рр. збільшилися майже в 3,3 раза і в 2000 р. становили 11,4 % загального фонду оплати праці. Збої у формуванні господарського механізму, найголовніший серед яких — зростання неплатежів і бартеризація економіки, є наслідком низького рівня монетизації.

Однак на фоні цих негативних явищ та процесів якості внутрішнього попиту в споживчому секторі за 90-ті роки суттєво змінилася. Зникла його усередненість, безликість, характерна для періоду товарного дефіциту, і натомість з'явилась більша його структурованість. В умовах помітного посилення ролі імпорту в забезпеченні населення і зростаючої диференціації доходів громадян платоспроможний попит все більше орієнтується на загальносвітові стандарти споживання, індивідуалізується, стає вибірковою і вимогливою до цінових та якісних параметрів товарів і послуг. Безсумнівно, ці зрушення у характері попиту сприяють розвитку конкурентних переваг вітчизняних виробників.

Під вирішальним впливом зміни характеру платоспроможного попиту зменшився випуск споживчої продукції низької якості й непридатного асортименту. В умовах товарного дефіциту реалізація його фактично нав'язувалась споживачам. Згортання нежиттєздатного виробництва, успадкованого від планової економіки, — неминучий позитивний результат переходу до ринку, навіть з урахуванням того, що це призвело до скорочення обсягу ВВП за роки системної трансформації економіки більш ніж у 2 рази. Тепер виробники вимушені співвідносити обсяг випуску продукції, її асортимент, споживчі якості та цінові параметри з реальними потребами конкретних сегментів ринку.

Специфіка нинішньої соціально-економічної і монетарної ситуації в Україні (невисокий за світовими мірками рівень доходів населення, нестача обігових засобів у підприємств та ін.) зумовлює ставлення споживачів до вибору продукції. Перевага, як правило, віддається більш дешевим, а не більш якісним її видам. Тому масовий попит на внутрішньому ринку за своєю вимогливістю до споживацьких якостей і якості продукції поступається попиту в промислово розвинутих країнах, що позбав-

ляє вітчизняні підприємства можливості орієнтуватися на перевагу внутрішнього ринку при просуванні своїх виробів на ринки цих країн. Вихід на ринки країн, що розвиваються, та інших країн з перехідною економікою, з оперттям на відносно невимогливі внутрішній попит, може принести українським виробникам лише тимчасовий успіх, а в кінцевому підсумку здатний призвести до консервації технологічної відсталості виробництва.

Україна має масштабний і диференційований за галузями промисловий комплекс, спроможний випускати різноманітну продукцію — від найпростіших інструментів до космічних об'єктів. Однак, промисловий виробничий апарат України істотно зношений, значна частина основного капіталу морально і фізично застаріла. Країна, по суті, не має жодного важливого блоку суміжних підприємств, всі елементи якого були б конкурентоспроможними на світовому ринку. Це одна з основних причин того, що Україна за рейтингом конкурентоспроможності Всесвітнього економічного форуму (м. Давос, 1999 р.) посідає передостаннє, 58-ме місце серед охоплених індексом 59 країн.

Досвід розвинутих країн показує, що досягти успіху в тій чи іншій галузі тим легше, чим більше в країні конкурентоспроможних споріднених галузей. Діяльність конкурентоспроможних постачальників створює для переробних галузей можливість швидкого й ефективного доступу до передового оснащення, технологічних та інформаційних ресурсів. Місцеві постачальники добре знають внутрішній ринок, близькі до споживачів географічно, а також щодо культури і стилю ведення бізнесу. Тому наявність конкурентоспроможних постачальників у країні важливіша, ніж орієнтація на іноземних, не заінтересованих у створенні нових продуктів на місцевому ринку. Проте це не означає, що для успіху на ринку необхідно мати всіх конкурентоспроможних постачальників всередині країни.

За недостатнього рівня розвитку суміжних галузей виробництво готової продукції, порівняно конкурентоспроможної всередині країни, особливо високотехнологічної, суттєво залежить від імпорتنих поставок. Економіка України більш як на 100 % пов'язана із зовнішньоторговельним оборотом (1995 р. — 97,3 %, 1996 р. — 93,9, 1997 р. — 84,3, 1998 р. — 86,1, 1999 р. — 103,1, 2000 р. — 104,4 % ВВП). Це майже вдвічі вище, ніж у Німеччині й Великій Британії, у 5 разів, ніж в Японії, і в 6 разів, ніж у США. Проблема ускладнюється ще й тим, що Україна змушена

в значних обсягах імпортувати продукцію галузей, традиційно базових для української економіки. Частка імпорту в структурі внутрішнього споживання продукції чорної металургії на початку XXI ст. становила 44,7 %, хімічної і нафтохімічної промисловості — 96,8, машинобудування і металообробки — 61,4, деревообробної і целюлозно-паперової — 78,7 %. Майже повністю за рахунок імпорту формуються ресурси внутрішнього споживання продукції таких галузей, як кольорова металургія і легка промисловість. Це свідчить про необхідність орієнтації на імпортозаміщення.

Основна маса українських промислових підприємств, на думку уряду, здатна утримувати свої позиції на ринку, і тільки приблизно 30 % потужностей не можуть виробляти конкурентоспроможної продукції. Конкурентоспроможними у зовнішній торгівлі є підприємства металургії, оборонного комплексу та деяких інших галузей. Але очевидно, що за відсутності кластерів конкурентоспроможних галузей завдання щодо просування кінцевої продукції українських виробників на зовнішні ринки є досить важким.

Джерела конкурентних переваг

В умовах ще не завершеного перерозподілу власності та відсутності її ефективного захисту головна мета менеджерської ланки вітчизняних підприємств (фірм) полягає в “розподілі грошей”, а часто — й у власному збагаченні. Питання розвитку бізнесу відходять на задній план, домінувати починає ідеологія скорочення або навіть ліквідації підприємств. Саме цим можна пояснити факт “тіньового” обігу в Україні (5 млрд дол. США) і значний вплив валюти за кордон, що триває. За рамками банківської системи нашої держави відбувається 52 % грошового обігу. Водночас, за підрахунками спеціалістів, до лютого 2000 р. державний борг України становив 51 % її ВВП і 85 % обсягу українського експорту товарів та послуг.

Спроможність економічного середовища України визначається можливістю її підприємств і фірм утримувати та нарощувати конкурентні переваги. Тому одне з найважливіших завдань держави в умовах перехідної економіки — формування середовища, яке сприяло б підтриманню конкурентоспроможності на рівні фірми. Це завдання залишається актуальним і в ринковій еко-

номіці. Істотною мірою цим пояснюється подальше зростання у промислово розвинутих країнах в останні два десятиріччя участі держави у підвищенні конкурентоспроможності вітчизняних підприємств. Уряди розвинених країн розробляють і реалізують спеціальні програми забезпечення конкурентоспроможності, беруть на себе безпосередню турботу про розвиток і здешевлення потрібної для цього інфраструктури — науки, системи зв'язку, збирання інформації, переглядають податкове законодавство з метою заохочення конкурентоспроможних галузей.

Протилежні процеси відбуваються у період системної трансформації економіки України. Макроекономічна політика держави у 90-х роках мала на меті "фінансову стабілізацію", під якою розумілось тільки досягнення порівняно невисоких темпів інфляції і стійкості національної валюти. Ця політика здійснювалася за допомогою низки інструментів, у тому числі високих податків, дорогого кредиту і невиконання державою бюджетних зобов'язань. Вона призвела до зниження виробничої та інвестиційної активності не менше ніж у 2 рази, зростання неплатежів у народному господарстві, натуралізації обміну і виплати доходів, концентрації вітчизняного капіталу у торгово-грошовій сфері і відпливу його за кордон. Переважна більшість вітчизняних підприємств зазнають труднощів з обіговими коштами, мають обмежені можливості для розширеного відтворення і проведення технічної модернізації. Надмірне податкове навантаження (податковий коефіцієнт в Україні становить 40—45 %) та дія інших негативних факторів призвели до того, що більше половини функціонуючих підприємств за останні роки стали збитковими, багато з них перенесли свою діяльність у тіньову економіку.

За високої вартості кредиту, який став переважно короткостроковим, основна маса учасників господарського обігу утримується від позик у комерційних банках.

Незважаючи на зростання останніми роками експорту товарів на 3,9 % за рік, подібні аномалії українського економічного середовища, безсумнівно, гальмують розвиток зовнішньої торгівлі як основного джерела валютних надходжень і основного показника рівня входження економіки України у світове господарство. Безпрецедентний спад капіталовкладень, по суті, блокує вирішення фундаментальних завдань: розширення виробничої

бази експорту в галузях високих технологій, розвиток перспективних імпортозамінних виробництв, удосконалення транспортної та інформаційної інфраструктури.

Теорія міжнародної конкуренції розглядає економічне зростання як рух у напрямку ускладнення джерел конкурентних переваг і зміцнення позицій високоефективних сегментів та секторів ринку. Рівень економічного розвитку різних країн вона подає як ряд стадій розвитку конкуренції, які відрізняються масштабами використання основних її детермінант (конкурентний “ромб”).

Характерною особливістю розвитку конкуренції на основі факторів виробництва є те, що переваги в ній забезпечуються лише станом цих факторів. Опора на останні різко звужує коло галузей, здатних витримати умови міжнародної конкуренції.

Розвиток конкуренції на основі монетарних важелів передбачає готовність і спроможність національних фірм до жорсткого інвестування. Пріоритетними ресурсами конкурентоспроможності в цих умовах виступають уже не одна, а три сторони конкурентного “ромба” — виробничі фактори, внутрішній попит, що зростає, стратегія і суперництво фірм. Коло галузей, у яких національні фірми виявляють високу конкурентоспроможність, на цій стадії значно розширюється.

Розвиток стадій конкуренції на основі нововведень досягається за взаємодії усіх чотирьох складових конкурентного “ромба” в широкому колі галузей. Розвиток економіки на цій стадії сприяє створенню і розвитку нових спеціалізованих чинників, швидкому розвитку споріднених і підтримуючих галузей, переходу фірм до розробки глобальних стратегій. Галузі стають менш вразливими щодо цінових шоків і зміни валютних курсів. Коло сегментів, у яких національні фірми успішно конкурують на світовому ринку, весь час розширюється.

Економіка України затрималась на стадії розвитку конкуренції на основі факторів виробництва. Для забезпечення стабільного економічного зростання і зміцнення її позицій у світовому господарстві вкрай необхідно розширити джерела конкурентних переваг за рахунок інвестиційних важелів та інновацій.

На сучасному етапі системної трансформації економіки України стан вітчизняного технологічного базису такий, що на його основі складно або взагалі неможливо випускати продукцію, конкурентоспроможну на світовому ринку. Повна заміна цього ба-

зису або його істотної частини вимагає значного обсягу капітальних вкладень. За оцінками експертів, для вирішення економічних проблем Україна у найближчі 10 років потребує не менше 40 млрд дол. США тільки зарубіжних інвестицій. В умовах неможливості їх залучення в таких розмірах це означає, що в найближчі 10 років підприємствам слід буде витратити на капітальні вкладення більше 60 % власних засобів — амортизаційних відрахувань і прибутку. Крім того, їм необхідно буде залучити ще 25 % засобів у вигляді банківських кредитів, портфельних і прямих зарубіжних інвестицій. Решту загальної суми потрібних інвестицій мають виділити державний, регіональні та місцеві бюджети.

Отже, в активізації інвестиційного процесу вирішальна роль належить підприємствам, тому помітне зростання інвестицій можливе лише за значного поліпшення фінансового стану підприємств. Однак майже 40 % підприємств є збитковими, і, таким чином, не можуть фінансувати капіталовкладень із прибутку. Таким чином, змінити негативну ситуацію, що склалася, перетворити на позитивну буде непросто. Прибуткові підприємства в основному вкладають засоби у відновлення старих і вибуваючих потужностей, тобто в капітальний ремонт, що не сприяє підвищенню технологічного рівня виробництва.

В умовах перетворення монетарних важелів на одне з джерел конкурентних переваг України важливі не тільки нарощування їх обсягів, а й зміни в їх галузевій структурі. Останніми роками майже 50 % обсягів інвестицій припадало на металургію, тоді як найбільш гостру потребу в капіталовкладеннях мали хімічна, переробна, харчова промисловості.

Не менш важливим завданням уряду України і вітчизняних підприємств у перехідний період є більш активне залучення інноваційного чинника розвитку. Україна поки що має достатній науковий потенціал, але слід вирішити цілу низку серйозних питань, починаючи від фінансування досліджень і розробок, їх швидкого втілення у виробництво і закінчуючи випуском продукції. Наукомісткі галузі завжди вириваються вперед і визначають конкурентоспроможність країни в сучасному господарстві. Їх рушійним двигуном виступає дохідність науково-технологічної продукції. Якщо продаж на світовому ринку одного кілограма сирової нафти приносить 2—2,5 цента прибутку, то кілограм

побутової техніки — 50 дол., кілограм авіаційної техніки — 1000 дол., а кілограм електроніки та інформаційної техніки дає змогу заробити 5 тис. дол. США.

Посилення конкуренції на внутрішньому ринку й активне використання підприємствами стратегій розвитку бізнесу сприяло б розширенню попиту на результати досліджень і розробок, інтенсифікації їх освоєння виробництвом. Поки що кількість інноваційно активних підприємств у вітчизняній промисловості і частка наукомісткої продукції в загальному обсязі виробничої промислової продукції надто мала — не більше 2%. Розширенню джерел конкурентних переваг України може сприяти послідовна державна політика, спрямована на формування умов господарської діяльності, зростання сукупного попиту, інвестицій та інноваційної активності підприємств, збереження та примноження науково-технічного потенціалу, у тому числі розширення фінансової підтримки фундаментальної і прикладної науки, освіти. Для створення і розвитку нормального ринкового середовища в країні необхідно забезпечити силами судових правоохоронних органів захист власності, виконання господарського законодавства і контрактних зобов'язань. Вкрай важливо закріпити і підвищити ефективність діяльності тих частин державного апарату, до функцій яких входить здійснення так званого інфоременту — примусу до виконання.

На найближче десятиріччя розвитку України завданням органів виконавчої влади мають стати удосконалення економічного середовища і поліпшення монетаристських умов підприємницького клімату, модернізація і підйом вітчизняної економіки, її більш активне входження в систему світових господарських зв'язків.

Проблеми входження у світову економіку

Незважаючи на економічне зростання в перші два роки нового століття, підстав для оптимістичних оцінок ще замало, оскільки воно не опирається достатньою мірою на чинники довготривалої дії.

Здатність сучасного уряду України реалізувати намічені на перспективу програмні дії сприяння входженню вітчизняної економіки у світове господарство — важливий чинник підви-

щення її конкурентоспроможності. Без цілеспрямованої політики держави, яка змінює стан економічного середовища на краще, вітчизняний бізнес не матиме необхідної мотивації для розвитку своїх конкурентних переваг.

Політики і урядовці мають усвідомити, що на ринку товарів і послуг конкурують не стільки держави, скільки конкретні підприємства і фірми. У процесі подальшої адаптації до ринкових умов українському підприємництву доведеться змінювати попередні орієнтири, що сформувалися і утвердилися в період "дикого" капіталізму. У ході утвердження і розширення підприємницької діяльності необхідно буде освоювати норми цивілізованого ведення бізнесу, формувати нову етику ділових відносин, використовувати у своїй діяльності стратегії, націлені на розвиток підприємств і задоволення потреб ринку.

Аналіз позитивних результатів останніх років розвитку економіки України показав, що вихід країни на траєкторію зростання став можливим завдяки відкритості економіки й активному використанню зовнішньоекономічного чинника. Вони опираються на наявні в Україні, нехай і недостатньо відчутні, конкурентні переваги. Разом з тим країні потрібно змінювати нинішню однобічну метало-сировинну спеціалізацію, яка не може слугувати надійною основою для стабільності довготривалого економічного зростання.

Стратегія уряду України щодо подальшого входження її в світову економіку, на нашу думку, має полягати в орієнтації на формування двополюсної міжнародної спеціалізації, яка базується на використанні природно-ресурсного і науково-технічного потенціалу. Досвід, наприклад Південної Кореї, показує, що у перспективі останній має бути пріоритетним.

Найближчі *завдання зовнішньоекономічної діяльності уряду України* в межах цієї стратегії такі:

- не допускати зниження цінової конкурентоспроможності вітчизняного експорту та імпортозамінного виробництва;
- на основі створення вільних економічних зон, державної монетарної політики стимулювати експорт, особливо продукції, створеної на основі високих технологій;
- активно впроваджувати в життя політику гнучкого протекціонізму, забезпечувати захист галузей і виробництв, які "ста-

ють на ноги", модернізуються, потенційно конкурентоспроможні на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Нині набір важелів для збереження цінової конкурентоспроможності основної маси українських експортних товарів — металу, сировини і напівфабрикатів, а також імпортозамінної продукції досить обмежений.

Передусім це регулювання цін на продукцію і послуги природних монополій (електроенергію, залізничні перевезення). Від рівня цих цін значною мірою залежить обсяг витрат на виробництво продукції у всіх галузях економіки. В умовах наявної ще інфляції регулювання цін природних монополій не зводиться до їх заморожування або встановлення планки збільшення на мінімальному рівні. Питання стоїть про пропорційність зростання монопольних цін і цін у народному господарстві в цілому. Адже останніми роками ціни на електроенергію зростали майже у 2 рази швидше, ніж в інших галузях промисловості, що привело до постійного зростання збитковості підприємств (майже у 5 разів з 1997 до 2000 р.)

Не менш значним важелем підтримки конкурентоспроможності вітчизняних товарів і послуг є цілеспрямований вплив Національного банку на валютний курс гривні. Обмінний курс, на нашу думку, навряд чи варто розглядати тільки як макроекономічний індикатор, за динамікою якого оцінюється стан народного господарства, і лише як якір, що утримує економіку від гіперінфляції. Світовий досвід показує, що у країнах, що розвиваються, і країнах з перехідною економікою свідомо підтримується занижений валютний курс. Як правило, це країни, що мають велику зовнішню заборгованість і страждають від вивозу капіталів. Для фінансування того й іншого вимагається, щоб експорт товарів і послуг стійко перевищував їх імпорт. Підтримувати позитивне торговельне сальдо допомагає занижений валютний курс. Використання валютного курсу тільки для боротьби з інфляцією може викликати зростання реального курсу і валютний крах.

Зміцнення курсу національної валюти або підтягування його до паритету купівельної спроможності (ПКС) наближає внутрішні ціни до світових. У результаті неминуче знижується цінова конкурентоспроможність вітчизняних виробників, що насправді веде до скорочення експорту і зростання імпорту.

Для України, яка стикається з перманентними труднощами в обслуговуванні державного зовнішнього боргу і потерпає внаслідок браку зарубіжних інвестицій, у найближчі роки неприйнятною лінією на неухильне закріплення курсу гривні. Вітчизняний досвід це підтверджує: передчасний перехід до фіксованого курсу в межах "валютного коридору" закономірно призвів до девальвації національної валюти в 1997—1998 рр. з 1,9 грн до 5,2 грн за 1 дол. США. Від цих помилок у фінансово-грошовій політиці втрати бюджету становили 7,6 млрд грн, валютні резерви зменшились з 2,3 млрд до 761 млн дол. США.

Національний банк України, врахувавши досвід і взявши на озброєння політику плаваючого валютного курсу, намагається не допускати різких курсових коливань. При цьому він виходить із необхідності забезпечення конкурентоспроможності найважливіших експортних галузей, поміркованого протекціонізму стосовно життєзабезпечення населення і підтримання наявного активного сальдо за поточними операціями платіжного балансу, що дало б Україні змогу виконувати зобов'язання за зовнішніми боргами. У 2000—2001 рр. застосування режиму "плаваючого" курсу фактично вилось у зміцнення гривні: номінальна девальвація становила 4,18 % за рік, а у 2002 р. гривня подорожчала приблизно на 5,2 %.

Зовнішньоекономічна діяльність держави

Україна у зовнішній торгівлі протягом останніх трьох років має позитивне сальдо. Експорт основної маси вітчизняних товарів (більше 60 %) поки що залишається рентабельним, оскільки зростання закупівельних цін на внутрішньому ринку останніми роками компенсується зростанням світових цін. Поточний ринковий курс гривні забезпечує значний запас ефективності зовнішніх торговельних операцій з експортними товарами. Водночас відбувається зниження ефективності експорту — він відстає від темпів зростання виробництва в 1,5 раза.

Зміцнення грошової одиниці має стати визначальним атрибутом усталення позицій національного ринку, його інвестиційної привабливості, ефективним засобом підвищення конкурентоспроможності вітчизняного товаровиробника і модернізації економіки. Але варто пам'ятати, що забігання вперед щодо вирі-

шення цієї проблеми також може мати негативні наслідки. Тому в управлінні курсом гривні слід змінити акценти, переходячи до забезпечення відносної стабільності гривні у режимі плавання. У такому випадку під стабільністю розуміється девальвація гривні, яка відповідає темпам інфляції або величині перевищення національних темпів інфляції над зарубіжними. Проводячи таку монетарну політику щодо курсу гривні слід враховувати досвід більшості менш розвинутих країн, які на відміну від розвинутих, утримують співвідношення між ринковим курсом і ПКС у діапазоні 40—50 %. Тим часом намічена урядом України політика зміцнення гривні може справляти стримуючий вплив на експортне та імпортозамінне виробництво, що позначиться на розмірах активного сальдо за поточними операціями. З огляду на досвід розвинутих країн, найкращі умови суттєвого зміцнення національної валюти і наближення її ринкового курсу до ПКС створюються тоді, коли визрівають загальноекономічні передумови — зростають ефективність виробництва і продуктивність праці, поліпшується структура експорту, знижуються темпи інфляції, підвищується конкурентоспроможність продукції, особливо за якісними параметрами.

У підвищенні конкурентоспроможності та стимулюванні експорту, насамперед готової продукції, неможливо обійтись без використання загальноприйнятих і тих, що довели свою ефективність, важелів. Серед них — пільгове кредитування й оподаткування, надання державних гарантій під зовнішнє фінансування експортного виробництва і поставки продукції у кредит, страхування експорту від ризиків, державне сприяння проведенню вітчизняної продукції на зовнішні ринки.

На жаль, уряд України не передбачає використання подібних заходів у цьому десятиріччі. Уряд має наміри надати підтримку авіабудуванню, виконанню космічних програм, модернізації військового потенціалу, а також деяких інших наукомістких і капіталомістких виробництв у формах, що виключають можливість легального застосування протекціоністських важелів з боку торгових партнерів. Для вирішення наявних проблем забезпечення прогресивних зрушень у структурі експорту цих заходів явно недостатньо. Складається враження, що виконавча влада недооцінює значення експорту для економічного розвитку країни і її входження у світове господарство.

Таким чином, для ефективного використання монетарних важелів уряду і підприємств України у підвищенні конкурентоспроможності в умовах перехідної економіки необхідна комплексна програма облагородження експорту. Її основою має стати розширення асортименту і поліпшення якості експортної продукції, удосконалення товарної і географічної структури експорту, використання прогресивних форм міжнародного торгово-економічного співробітництва. Така програма має стати складовою структурного маневру, спрямованого на технологічну модернізацію і прогресивну перебудову національного господарства, підвищення міжнародної конкурентоспроможності України.

Зарубіжний досвід показує, що в сучасних умовах розширення експорту товарів і послуг та зміцнення позицій національних виробників на зовнішніх ринках надто складно забезпечити без фінансової та іншої підтримки держави, навіть якщо пропоновані товари і послуги цілком конкурентоспроможні. Тому, формуючи бюджет, слід передбачати бюджетні асигнування на сприяння експорту, еквівалентні не менше ніж 0,3 % ВВП.

Держава зобов'язана активно підтримувати розвиток експортного потенціалу. Слід надавати активне фінансове сприяння шляхом видачі гарантій під залучені експортерами у комерційних банках ресурси, страхування і гарантування експортних кредитів. Не менш важлива пайова участь держави у реалізації перспективних інвестиційних, орієнтованих на експорт проектів. Цей показник має становити не менше 40 % фінансування.

В умовах перехідної економіки значними важелями є також заохочення експорту за допомогою податкових пільг, надання експортерам інформації, маркетингових і консультативних послуг через їх загальнонаціональну державну мережу. Особливо важливим на нинішньому етапі є державне сприяння участі українських виробників у міжнародних виставках і ярмарках, просуванню вітчизняної продукції на зовнішні ринки за допомогою економічної дипломатії.

Прийняття і реалізація запропонованої програми могли б привести до формування та розвитку нової моделі участі України в міжнародному поділі праці. Це забезпечило б ефективний експорт сировини і продуктів її переробки з поступовим збільшенням ролі та підвищенням якості останніх; активне проникнення на зовнішній ринок українських постачальників

готової, насамперед наукомісткої, продукції, яка відповідає зарубіжним аналогам, а в окремих випадках має переваги над ними за рахунок застосування унікальних технологій і технічних рішень; порівняно масштабний експорт капіталомісткої продукції, насамперед комплектуючого оснащення, яке поставляється в рамках технічного сприяння країнам, що розвиваються.

Не менш важливими є розширення арсеналу засобів для захисту національних галузей і підтримання їх конкурентоспроможності. У світовій практиці використовуються тарифне регулювання, антидемпінгове законодавство, спеціальні та компенсаційні мита, нетарифні обмеження, включаючи квотування і ліцензування, так звані технічні бар'єри у торгівлі. Усі ці важелі відповідно до чинного законодавства можуть застосовуватись і в Україні. Проте імпорт на внутрішній український ринок регулюється переважно за допомогою митних тарифів.

Зрозуміло, що виконуючи міжнародні угоди, уряд України не може ставити за мету створення нездоланих тарифних і нетарифних бар'єрів на шляху проникнення зарубіжних товарів на внутрішній ринок. Захисні заходи не повинні перешкоджати вибракуванню неефективних виробництв, повній або частковій заміні імпортом окремих видів вітчизняної продукції та послуг. У цьому випадку неминуха консервація технічної відсталості й високої ресурсомісткості вітчизняного виробництва, збереження непридатних за ринкових умов форм управління та організації господарської діяльності. Проте вітчизняний ринок потребує цивілізованого захисту. Необхідно допомогти "стати на ноги" підприємствам, секторам і галузям економіки, потенційно спроможним витримати конкуренцію. Навіть такі розвинуті країни, як США, ЄС і Японія, підтримують високі бар'єри на шляху текстильних товарів, тобто тієї продукції, перспективи експорту якої з країн, що розвиваються, відносно сприятливі. Крім того, на Заході зберігається надзвичайно високий рівень аграрного протекціонізму, який перешкоджає експорту продукції сільськогосподарського виробництва для країн, що розвиваються. Так, у Канаді на імпортне масло встановлюється мито 360 %, завізний сир — 289, яйця зарубіжного виробництва — 236 %; у ЄС: на імпортну яловичину — 213 %, пшеницю — 167 %; в Японії привізні мучні вироби обкладаються митом 388 %; у США імпортований цукор — 244 %. Захист, зрозуміло, повинен мати не су-

цільний, а тільки вибірковий і тимчасовий характер, рівень його в міру зростання конкурентоспроможності вітчизняних виробів слід знижувати. Такою є загальносвітова тенденція розвитку.

Отже, *інтереси підвищення національної конкурентоспроможності* в умовах входження економіки України у світове господарство вимагають:

- внесення корективів у зовнішньоекономічну політику, не вдаючись до уніфікації тарифних ставок;
- збільшення частки інвестицій в основний капітал і частки витрат на інновації в загальному обсязі промислової продукції;
- збереження науково-технічного потенціалу, у тому числі за рахунок розширення державного фінансування фундаментальної науки, досліджень та розробок, а також освіти.

Не варто забувати, що нині більше 50 % економічно активних громадян розвинутих країн зайнято не фізичною, а розумовою працею, а в США їх більше 2/3. Сьогодні стає все більш очевидним, що майбутнє не тільки окремої людини, а й тієї чи іншої країни буде залежати від загальноосвітнього рівня населення. За оцінкою економістів, у розвинутих країнах 60 % приросту національного доходу пов'язані зі зростанням знань і освіченості суспільства.

СЛОВНИК ЕКОНОМІЧНИХ ТЕРМІНІВ

Автаркія (гр. *autarkia* — самовдоволення) — економічна політика, спрямована на господарське відособлення, створення економіки в межах окремої країни або групи країн, максимальне обмеження імпорту при одночасному стимулюванні експорту товарів і капіталів.

Алод (нім. *Allod*, від старонім. *al* — повний і *od* — володіння) — повна спадкова власність на землю за *феодалізму* в Західній Європі.

Анексія (лат. *annexio*) — насильницьке приєднання, загарбання однією державою всієї (або частини) території іншої держави або народу.

Ар (фр. *are* < лат. *area* — площа) — одиниця площі, що дорівнює 100 м².

Ас (лат. *as*) — грошова одиниця Стародавнього Риму.

Білль (англ. *bill* < лат. *dulla* — кулька, кругла печатка) — 1) законопроект, що вноситься на розгляд законодавчого органу у Великобританії, США та в деяких інших країнах; 2) назва де-
322

яких конституційних актів, які набрали чинності закону, наприклад, Б. про права.

Біржа (нім. *Boerse* < фр. *bourse* < середньолат. *bursa* — гаманець) — 1) організаційно оформлений ринок, що постійно функціонує, на якому торгують цінними паперами, валютними товарами або здійснюють оптову торгівлю за стандартними зразками; 2) організація, що обслуговує процес укладання угод між господарюючими суб'єктами про купівлю-продаж.

Бушель (англ. *bushel*) — одиниця місткості й об'єму сипких речовин і рідин у країнах з англійською системою мір. У Великобританії 1 Б. = 36,37 л, у США — 35,24 л.

Бюргери (нім. *Bürger* — городянин) — 1) *заст.*, у Німеччині та в деяких інших країнах — міські жителі; 2) вільні повноправні жителі (ремісники, купці) середньовічних міст Західної Європи, об'єднувалися в цехи й гільдії. В Україні Б. називалися міщани, вони об'єднувалися, крім цехів та гільдій, також у братства.

Васалітет (фр. *vassalite* < лат. *vassus* — слуга) — у Західній Європі в середні віки — система відносин особистої залежності одних феодалів від інших, заможніших і могутніших.

Ваучер (англ. *voucher* — розписка, порука) — 1) документ, який підтверджує оплату товарів і послуг, надання кредиту, отримання грошей тощо; 2) приватизаційний чек.

Вілан (лат. *villanus* < *villa* — маєток) — у середньовічній Західній Європі — феодально залежний селянин; у Британії В. був фактично кріпаком, а у Франції, Німеччині, Італії, зберігаючи особисту волю, був у земельній залежності від феодала.

Гомстед-акт (< англ. *homestead* — садиба, ферма) — закон про земельні наділи в США і Канаді, який видав у 1862 р. під час Громадянської війни у США 1861—1865 рр. уряд А. Лінкольна під тиском народних мас. Надавав кожному громадянину США по досягненні 21 року право одержати за певний внесок ділянку землі (*гомстед*), що з часом ставала його власністю.

Гомстеди (англ. *homestead* — садиба, ферма) — земельні наділи в США, Канаді, які надавали згідно з *гомстед-актом*.

Грюндерство (< нім. *Gründer* — засновник) — масове гарячкове організування підприємств, акціонерних товариств, банків тощо, що супроводжується біржовими спекуляціями, нездоровим ажіотажем та махінаціями фінансових ділків. Г. було найпоширенішим у 50—70-х роках XIX ст.

Гуфа (< нім. *Hufe*) — 1) у середньовічній Німеччині — назва кріпацького земельного наділу; 2) німецька земельна міра, дорівнює 30 акрам.

Девальвація (нім. *devaluation*) — зниження курсу національної чи міжнародної (регіональної) валютно-грошової одиниці щодо валют інших країн, міжнародних валютно-грошових одиниць.

Дивіденд (англ. < *dividend* < лат. *dividendus* — те, що треба розділити) — прибуток від інвестицій, як правило, у формі готівки або акцій. Є частиною прибутку акціонерного товариства, яку щороку розподіляють між акціонерами за їхніми акціями і яка залежить від величини чистого прибутку і кількості акцій.

Домініон (англ. *dominion* < середньолат. *dominio* — володіння, влада) — назва самоврядних частин і деяких колоній колишньої Британської імперії, які згодом отримали статус самостійних держав у рамках Британської співдружності націй, наприклад Канада, Австралійський Союз. Після Другої світової війни замість терміну Д. уживають термін “член Співдружності”.

Ієрархія (гр. *hieros* — святий, божественний, священний та *arche* — влада) — 1) поділ на вищі і нижчі посади, чини; 2) розташування частин, елементів цілого в порядку від вищого до нижчого.

Імперія (середньолат. *imperium* — царство, наказ, веління; вища влада < *imperio* — наказую, володарюю, управляю) — 1) монархічна, здебільшого велика держава, на чолі якої стоїть імператор; 2) у минулому — держава, яка має колоніальні володіння, а також держава, до складу якої входять території, позбавлені економічної та політичної самостійності й управління яких здійснюється з єдиного центру, наприклад, Російська І.; 3) перен., велика монополія, яка здійснює контроль над цілою галуззю промисловості, наприклад, нафтова І.

Імунітет (лат. *immunitas (immunitatis)* — звільнення від чогось) — у феодальному праві Західної Європи — сукупність прав феодала здійснювати у своїх володіннях деякі державні функції без втручання центральної влади.

Йомени, йоменрі (< англ. *yeoman*, множ. *yeomen*) — 1) у Великобританії в XIV—XVIII ст. — селяни, які самостійно господарювали на землі, отриманій у спадок.

Кадастр (фр. *cadastre* < середньогр. *katastichon* — реєстр) — перелік осіб для оподаткування.

Колонат (< лат. *colonatus* — хлібороб) — форма виробничих відносин між *колонами* і землевласниками в Римській імперії, Візантії за часів раннього середньовіччя.

Колонізація (< фр. *colonisation*) — 1) заселення територій усередні країни, які до цього були малозаселені (внутрішня К.); 2) побудова поселень (*колоній*) за межами своєї етнічної території (зовнішня К.); 3) загарбання якої-небудь країни або її частини; засоби, які перетворюють країни чи частини їх на колонії.

Конверсія (< фр. *conversion* < лат. — *conversio* — перетворення, зміна) — 1) обмін, перетворення, перерахунок; К. валюти — обмін однієї валюти на іншу за чинним курсом; 2) перепрофілювання промисловості з випуску військової продукції на виробництво товарів широкого вжитку або навпаки.

Концерн (англ. *concern* < лат. *com-(con)* — разом і *cernere* — розрізняти) — багатогалузева *корпорація*, яка має централізоване керівництво.

Концесія (нім. *Konzession* < лат. *concessio* — поступка; дозвіл) — 1) договір про експлуатацію громадянами або юридичними особами промислових підприємств чи земельних ділянок з правом видобутку корисних копалин, будівництва різноманітних споруд; надається державою; 2) підприємство, організоване на підставі такого договору.

Латифундія (лат. *latifundium* < *latus* — широкий і *fundus* — земля, маєток) — назва великих земельних володінь, маєтків у деяких країнах.

Левант (італ. *levante* — схід < *levare* — підіймати) — загальна назва країн східного узбережжя Середземного моря, Близького Сходу. Уживали до початку ХХ ст.

Лен (нім. *Lehen* < *ltihen* — позичати) — 1) у Західній Європі за феодалізму (переважно в Німеччині) — земельні володіння (рідше — якесь інше джерело прибутків), які *васал* одержував від *сеньйора* за умови виконання військової служби. З ХІІ ст. (на відміну від *бенифіції*) передавалося в спадок; 2) податок, який збирали з ленного помістя.

Ленд-ліз (англ. *lend-lease* < *lend* — давати в борг і *lease* — здавати в оренду) — система передачі США в позику або в оренду зброї, боєприпасів, стратегічної сировини та інших матеріальних ресурсів країнам антифашистської коаліції під час Другої світової війни (1939—1945).

Люстрації (пол. *lustratio* — перевірка < лат. *lustrum* — податний або фіскальний період) — у Польщі (ХVІ—ХVІІІ ст.), у Литві, Білорусі та на Правобережній Україні (ХVІІІ—ХІХ ст.) — періодичні описи державного майна для обліку прибутків. Проводили як уряд Речі Посполитої, так і російський уряд.

Майорат (< лат. *major* — старший) — 1) у феодальному праві та в праві деяких сучасних країн форма спадкування нерухомого майна (найчастіше земельної власності), за яким воно повністю передається старшому за віком члену сім'ї; 2) маєток, що передається в спадок старшому в сім'ї.

Манор (< англ. *manor* < *maneo* — залишаюсь, мешкаю) — феодальний маєток у середньовічній Англії.

Метрополія (гр. *metropolis* < *meter* — мати і *polis* — місто) — 1) у Стародавній Греції — назва міста-держави (поліса) щодо заснованих ним в інших землях поселень; 2) держава, яка володіє колоніями.

Мілітаризація (фр. *militarisation* < лат. *militaris* — військовий) — підпорядкування економічного, громадського і політичного життя країни меті та завданням *мілітаризму*.

Монополія (гр. *monopolia* < *monos* — один і *polco* — продаю) — 1) виключне право на виробництво, торгівлю тощо, що належить

одній особі, групі осіб або державі; 2) перен., особливе становище кого-небудь, що надає переваги порівняно з іншими; 3) велике господарське об'єднання (трест, синдикат, концерн), яке зосереджує у своїх руках більшу частину виробництва і збуту якого-небудь товару.

Муниципія (лат. *municipium*) — у Стародавньому Римі — місто з правом самоврядування.

Ноу-хау (англ. *know-how*, букв. — знаю, як) — технічні знання, досвід, секрети виробництва, документально оформлені, передача яких обумовлюється при укладанні ліцензійних договорів та інших угод, оскільки Ноу-хау охороняється законодавством.

Олігополія (< *oligos* — небагато і гр. *polico* — продаю) — панування невеликої кількості фірм, компаній у виробництві та на ринку. Протилежне — монополія.

Охлократія (< гр. *ochlos* — натовп і *kratos* — влада) — панування юрби.

Патриції (лат. *patricii* < *pater* — батько) — 1) у Стародавньому Римі спершу — усе корінне населення, яке входило до родової громади і становило римський народ. Пізніше — родова аристократія; 2) у середньовіччі — міська аристократія.

Пауперизм (< лат. *pauper* (*pauperis*) — бідний, незаможний) — масові злидні населення.

Поташ (голл. *potash* < нім. *Portasche* < *Port* — горщик і *Asche* — попіл) — технічна назва карбонату калію. Білий зернистий порошок. Застосовують у виробництві скла, рідкого мила, при фарбуванні тощо.

Принципат (лат. *principatus* — керівна роль, імператорська влада) — у Стародавньому Римі — форма рабовласницької монархії, за якої зберігалися республіканські установи, але влада фактично належала одній людині — *принцепу* (першому в списку *сенаторів*); існувала з 27 р. до н. е. до 198 р. н. е.

Протекціонізм (фр. *protectionnisme*, англ. *protectionism* < лат. *protectio* (*protectionis* — прикриття, захист) — 1) економічна політика держави, спрямована на захист національної економіки від

іноземної конкуренції шляхом уведення великих розмірів мита на товари, що ввозяться до країни, а також низки деяких інших заходів; 2) система *протекцій*, сприяння у вирішенні яких-небудь справ.

Рантьє (фр. *rentier* < *rente* — рента) — особа, яка живе за рахунок доходів від цінних паперів чи на відсотки від наданого в кредит капіталу.

Резервація (фр. *reservation* < *reservare* — зберігати) — у певні періоди історії США, ПАР, Австралії, Канади, Бразилії — територія для примусового поселення корінного населення, наприклад індіанців у США.

Реквізиція (< лат. *requisitio* — вимога) — примусове відчуження за плату (на відміну від конфіскацій) або тимчасове вилучення майна.

Реконверсія (< *re...* і лат. *conversio* — обернення) — переведення економіки країни після закінчення війни на виробництво продукції мирного часу.

Репарація (< лат. *reparatio* — відновлення) — у міжнародному праві вид матеріально-правової відповідальності. Передбачає відшкодування державою завданих нею під час воєнних дій збитків. Виплату Р. звичайно обумовлюють у мирному договорі.

Сателіт (лат. *satelles* (*satellit*) — охоронець; супутник; спільник) — 1) у Стародавньому Римі — озброєний найманець, що супроводжує свого володаря; 2) той, хто залежить від кого-, чого-небудь, виконує чийсь волю; 3) держава, формально незалежна, але фактично підлегла іншій (більшій) державі.

Сегун (япон.) — титул військово-феодалних правителів Японії в 1192—1867 рр., за яких імператорська династія не мала реальної влади. Усього було три династії С.: Мінамото (1192—1333), Асікага (1335—1338), Токугава (1603—1867).

Секуляризація (< середньолат. *saecularis* — світський, мирський) — 1) перетворення церковної і монастирської власності на власність світську, державну; 2) у Західній Європі — перехід особи з духовного стану у світський з дозволу церкви.

Сеньйор (< лат. *senior* — старий) — 1) у добу середньовіччя в Західній Європі — землевласник-феодал, який володів селянами і городянами; 2) *сюзерен* (вищий феодал) щодо васалів.

Синдикат (нім. *Syndikat* < гр. *syndikos* — захисник) — 1) одна з форм монополії — об'єднання підприємців, яке здійснює свою комерційну діяльність (визначення цін, збут продукції), зберігаючи виробничу та юридичну самостійність підприємств, що входять до його складу; 2) у Франції та деяких інших країнах — назва професійних спілок.

Синоїкізм (гр. *synoikismos* — подружнє життя) — у Стародавній Греції — об'єднання кількох поселень або міст у єдиний поліс.

Скватер (англ. *squatter* — селитися на чужій землі) — 1) колоніст, який зайняв вільну, необроблювану ділянку землі під час колонізації (у США, Канаді, Австралії, Новій Зеландії); 2) дрібний орендар.

Стратифікація (< лат. *stratum* — настил, шар) — соціальна диференціація суспільства, розчленування суспільства на страти (верстви).

Феодал (лат. *feodalis* < *feodum* — феодал (володіння)) — за феодалізму — представник панівного класу, власник *феодалу*.

Фізіократи (гр. *physis* — природа і *kratos* — влада) — представники класичної політичної економії другої половини XVIII ст. у Франції (Ф. Кене, А.-Р. Тюрго та ін.). Ф. вважали, що додаткова вартість створюється тільки сільськогосподарською працею, цим самим підкреслюючи різницю між основним та обіговим капіталом. Виступали проти меркантилізму, обстоювали вільну торгівлю.

Фритредерство (< англ. *free trade* — вільна торгівля) — напрям у економічній теорії та політиці промислових кіл. Основні принципи — вимога вільної торгівлі та невтручання держави в економічне життя країни. Ф. виникло у Великобританії у XVIII ст.

Фунт (нім. *Pfund*, англ. *pound* < лат. *pondus* — вага, важок) — 1) одиниця маси в багатьох країнах (від 317,6 до 560 г); 2) основ-

на одиниця маси в системі англійських мір, дорівнює 453,6 г;
3) грошова одиниця Єгипту, Ірландії, Кіпру, Лівану, Сирії, Судану.

Холдинг-компанія — корпорація чи акціонерна компанія, яка використовує свій капітал для придбання контрольних пакетів акцій інших компаній з метою встановлення контролю над ними та управління значно більшим капіталом, ніж початковий.

Ценз (лат. *census* < *censo* — роблю перепис, опис) — 1) у Стародавньому Римі — періодичний перепис майна для оподаткування; 2) умови, що обмежують право людей здійснювати які-небудь громадянські права, наприклад виборчий Ц.

Цензитарій (лат. *censitarius*) — феодално залежний селянин, який сплачував натуральний або грошовий оброк, чинш.

Чартер (англ. *charter* — брати в оренду) — 1) морський договір між власником судна, літака і наймачем на оренду всього судна, літака або їхньої частини на перший рейс чи термін; 2) рейс, що здійснюється за таким договором.

Шляхта (пол. *Szlachta* < давньонім. *Slaht* — рід, порода) — у Польщі, Литві, Україні, Білорусі, Чехії — дрібне дворянство.

Янки (англ. *yankee* < голл. *Jan Kees*, букв. — Ян Сир — іронічне прізвисько англійських колоністів в Америці, яке дали їм переселенці з Голландії) — прізвисько американців — уродженців США.

Ярд (англ. *yard*, букв. — палиця, стрижень) — одиниця довжини в англійській системі мір; дорівнює 3 футам, або 91,44 см.

ПЕРЕЛІК ЕКЗАМЕНАЦІЙНИХ ПИТАНЬ З КУРСУ “ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ”

1. Які спільні ознаки має первісне суспільство?
2. Що було характерним у господарській діяльності людини в період неоліту?
3. Які найстаріші ремесла ви знаєте? Охарактеризуйте їх.
4. Які причини руйнування первісного суспільства?
5. Розкажіть про найважливіші науково-технічні винаходи людства у первісну епоху.
6. Охарактеризуйте культуру землеробства Стародавнього Єгипту.
7. Який характер мала торгівля Стародавнього Єгипту?
8. Які досягнення у розвитку ремесла здобуті у Стародавньому Єгипті? У чому особливості його організації?
9. Відомо, що Стародавній Єгипет став, по суті, єдиним державним господарським комплексом. У чому полягає його сутність? Розкрийте особливості.
10. Охарактеризуйте соціальний стан і форми залежності селян у Стародавньому Єгипті.
11. У чому полягає особливість економічного розвитку крито-мікенського періоду Стародавньої Греції?

12. Що було характерним для гомерівського періоду економічного розвитку Стародавньої Греції?

13. Назвіть основні причини активізації у господарському житті Стародавньої Греції архаїчного періоду.

14. В історії Стародавньої Греції відомо два типи полісів. Дайте їм характеристику.

15. Виділіть основні риси класичного періоду розвитку Стародавньої Греції.

16. Чому в нових умовах економічного підйому Греції в класичний період поліс став основною причиною розвитку товарно-грошових відносин?

17. Які основні періоди економічного розвитку Стародавнього Риму ви знаєте? Які характерні особливості їх соціально-економічного розвитку?

18. Що сприяло переходу від патріархального до класичного рабства у Стародавньому Римі? Які наслідки цього переходу?

19. Розкрийте особливості та еволюцію рабовласницького способу виробництва у Стародавньому Римі.

20. Чим пояснюється підйом у розвиткові сільського господарства у Стародавньому Римі в II—I ст. до н. е. У чому полягає суть колонату?

21. У чому полягали особливості економічного розвитку періоду пізньої Римської імперії?

22. Назвіть основні етапи становлення і розвитку феодалізму у Західній Європі.

23. Які характерні риси феодальної економіки?

24. У чому полягають особливості економічного розвитку Франкської держави?

25. У чому суть реформ К. Мартелла і яке їх значення для соціально-економічного розвитку Франкської держави?

26. Розкрийте особливості процесу феодалізації Німеччини і Англії.

27. Охарактеризуйте процес феодалізації у Київській Русі і правові норми того часу.

28. Як розвивалися основні галузі сільського господарства Київської Русі?

29. Розкажіть про розвиток ремесла і міст у Київській Русі.

30. У чому полягають особливості розвитку внутрішньої і зовнішньої торгівлі Середньовічної Русі?

31. Виділіть особливості розвитку української економіки у XIV—XVI ст.

32. Які найбільш значимі райони торгівлі у Західній Європі можна виділити? Дайте їм характеристику.

33. Які купецькі об'єднання ви знаєте? У чому вони схожі і чим відрізняються?

34. Проаналізуйте процес утворення національних ринків.

35. Як розвивалася грошова система у Західній Європі?

36. Що сприяло економічному зростанню Італії у період середньовіччя?

37. Які зміни у знаряддях праці і технології виробництва відбулися в основних галузях промисловості до початку XVI ст.?

38. Як змінився економічний стан дрібного виробника у XVI ст.? Чим зумовлена його залежність від власника капіталу?

39. Яка форма капіталістичного виробництва у XVI ст. набула найбільшого поширення у Західній Європі?

40. Чим відрізнялася розсіяна мануфактура від централізованої? Поясніть.

41. Які основні причини більш повільного розвитку капіталізму у сільському господарстві порівняно з промисловістю у країнах Західної Європи у XVI ст.?

42. Що зумовило необхідність пошуку нових морських шляхів з Європи в Африку, Індію і Східну Азію?

43. Які основні соціально-економічні наслідки Великих географічних відкриттів?

44. Як вплинули Великі географічні відкриття на розвиток капіталістичного виробництва в окремих країнах Західної Європи?

45. Чи склалися передумови для розвитку капіталістичного виробництва у Західній Європі? Поясніть.

46. Які були джерела первісного нагромадження капіталу?

47. Чим зумовлений швидкий розвиток капіталізму в Англії у XVII—XVIII ст.?

48. У чому полягав зміст поняття “огороджування” у сільському господарстві Англії?

49. Які особливості розвитку Голландії?

50. Назвіть галузі господарства, що набули найбільшого розвитку в Голландії.

51. Що свідчило про розвиток капіталістичних форм господарювання у сільському господарстві Голландії?

52. Назвіть причини економічної відсталості Голландії у XVII ст.

53. У чому полягає особливість розвитку сільського господарства в період гетьманської держави в Україні?
54. Чим був зумовлений перехід до грошової ренти на Лівобережній Україні?
55. Визначте особливості розвитку землеволодіння Правобережної України. У чому їх відмінність від Лівобережної?
56. Які нові явища спостерігались в Україні у розвитку ремесла в XVII—XVIII ст.?
57. Як вплинули реформи Петра I на економічний розвиток Лівобережної України і Слобожанщини?
58. У чому причини недостатнього розвитку товарно-грошових відносин на території України у XVIII ст.?
59. Охарактеризуйте економічні передумови Англійської буржуазної революції 1640—1660 рр.
60. Що сприяло швидкому втіленню капіталістичних відносин на селі в Англії?
61. Які типи мануфактур мали місце у промисловості Англії?
62. У чому полягав зміст Навігаційного акта? Чи сприяв він розвиткові англійської зовнішньої торгівлі?
63. Які відмінності переходу до капіталістичного господарства в Англії порівняно з Голландією?
64. Охарактеризуйте розвиток банківської системи в Англії.
65. Які характерні особливості зародження капіталістичного укладу спостерігались у Франції?
66. У чому полягали особливості розвитку феодалізму у Франції?
67. Що стало причиною занепаду промислового виробництва Німеччини?
68. Чим зумовлений більш повільний промисловий розвиток німецьких князівств і земель у XVIII ст. порівняно з Англією і Голландією?
69. У чому полягають причини слабого розвитку капіталістичних форм господарювання у промисловості і сільському господарстві Німеччини?
70. Які наслідки для розвитку економіки України мала реформа 1861 р.?
71. У чому полягають особливості моделі модернізації України в складі Російської імперії?
72. Яким шляхом відбувався розвиток капіталізму в сільському господарстві в Україні?

73. Розкрийте характерні особливості розвитку промисловості в Україні у пореформений період.

74. Які особливості формування і функціонування грошової системи в Україні наприкінці XIX — на початку XX ст.?

75. У чому полягали особливості формування передумов промислового перевороту в США?

76. Назвіть основні етапи і специфічні риси промислового перевороту в США.

77. Які були головні наслідки промислового перевороту на Північному Сході США?

78. У чому полягали основні протиріччя розвитку Півночі і Півдня США?

79. Яку роль в економічній історії США відіграла друга буржуазно-демократична революція (Громадянська війна 1861—1865 рр.)?

80. Розкрийте основні особливості формування банківської і кредитної системи США.

81. Які найважливіші фактори зумовили швидкий економічний розвиток США в XIX ст.?

82. Які найбільш важливі результати другої технологічної революції? Чим вона відрізняється від промислового перевороту?

83. Поясніть, чому науково-технічну революцію називають другою технологічною революцією?

84. Які фактори зумовили перехід капіталізму від промислової стадії до монополістичної?

85. Як вплинув перехід до монополістичного капіталізму на формування світового господарства? Поясніть.

86. Що сприяло монополізації американської економіки наприкінці XIX — на початку XX ст.?

87. Порівняйте процеси концентрації і монополізації виробництва та капіталу в США і у Німеччині.

88. Які фактори визначили швидкий темп промислового розвитку Німеччини? Розкрийте їх.

89. У чому полягають основні відмінності в розвитку сільськогосподарства США і Німеччини?

90. Які існували історичні форми колоніалізму? Охарактеризуйте найбільші колонії і колоніальну політику метрополій.

91. Чим була викликана зміна колоніальної політики метрополій наприкінці XVIII — на початку XIX ст.?

92. У чому полягали особливості економічного розвитку колоніальних і залежних країн? Поясніть на прикладі Індії і Китаю.

93. Які негативні наслідки мала колонізація українських земель?

94. Чи мала позитивні наслідки колонізація чужих земель? Поясніть.

95. Охарактеризуйте наслідки економічної кризи 1929—1933 рр. для економіки США.

96. Чому політику Ф. Рузвельта називають “Новим курсом”? Поясніть.

97. У чому вбачається соціальна спрямованість “Нового курсу”?

98. Назвіть особливості розвитку Великобританії після Першої світової війни.

99. Які особливості економічного розвитку Франції у післявоєнний період? Охарактеризуйте внутрішньополітичні відносини.

100. У чому полягала особливість антикризової політики Франції?

101. У чому полягає суть політики “воєнного комунізму” і які оцінки її у сучасній літературі?

102. Розкрийте форми і методи господарювання у період непу та його наслідки.

103. У чому вбачається суть командно-адміністративної системи управління? Покажіть її позитивні і негативні сторони.

104. Які причини звуження сфери дії товарно-грошових відносин і демократичних початків в економіці СРСР?

105. У чому вбачаються відмінності розвитку світової економіки у післявоєнний період порівняно з довоєнним?

106. Що стало причиною створення органів світового економічного регулювання? Покажіть на прикладі МВФ і МБРР.

107. Охарактеризуйте причини виникнення транснаціональних корпорацій і їх роль у розвитку міжнародних економічних зв'язків.

108. У чому полягає суть інтернаціоналізації господарського життя після Другої світової війни? Покажіть на прикладі ЄС.

109. Чим викликане існування наднаціональних органів? Охарактеризуйте їхню діяльність.

110. Які особливості розвитку післявоєнної економіки США?

111. Що таке постіндустріальне суспільство? Поясніть на прикладі США

112. Охарактеризуйте “план Маршалла” та наслідки його виконання.
113. Розкрийте, чи мала вплив американська модель економічного розвитку на інші країни світу?
114. У чому вбачаються особливості економічної моделі країн Європейського континенту?
115. Що сприяло прискореному розвитку економіки Великобританії у 50-ті роки?
116. Охарактеризуйте політику “тетчеризму”.
117. У чому полягає зміст економічної політики “голлізму”?
118. Розкрийте основні напрями економічних реформ Л. Ерхарда. Які основні фактори їх успішного проведення?
119. Що нового в економічній моделі розвитку економіки Німеччини у 70—90-ті роки порівняно з 50—60-ми роками?
120. У чому полягали особливості відбудови народного господарства Японії у післявоєнні роки?
121. Охарактеризуйте особливості японської економічної моделі розвитку.
122. Які основні фактори зумовили “японське економічне диво”?
123. Що свідчить про високу якість японської економіки? Назвіть приклади.
124. Розкрийте основні джерела перебудови економіки СРСР на воєнний лад і у післявоєнний період.
125. Охарактеризуйте становище сільського господарства у період відбудови економіки і у роки Другої світової війни.
126. Які зміни відбулися у виборі економічної стратегії СРСР у післявоєнний період?
127. Які основні фактори сприяли відбудові та розвитку народного господарства СРСР у післявоєнний період?
128. Які ключові напрями економічної політики в СРСР характерні для 50—60-х років?
129. Розкрийте основні причини деформування народного господарства СРСР у 70—80-ті роки?
130. Які особливості розвитку народного господарства СРСР у 70—80-ті роки?
131. Що спільного в економічних реформах 1965 р. і 80-х років?
132. Чи можна було попередити розпад СРСР? Аргументуйте свою думку.

133. Покажіть специфіку економічного розвитку країн третього світу, їх становище у світовій економіці.

134. Що характерно для економічного розвитку країн третього світу, що входять до першої групи?

135. Які особливості економічного розвитку країн, що розвиваються, другої групи?

136. Охарактеризуйте проблеми розвитку країн третього світу, віднесених до третьої групи.

137. Які тенденції і сучасний стан зовнішньої заборгованості країн третього світу?

138. Назвіть основні інтеграційні угруповання країн, що розвиваються.

139. У чому полягає основний зміст перетворень в економіці України в перехідний період?

140. Визначте основні суперечності перехідного періоду.

141. Охарактеризуйте проблеми практичної реалізації монетаризму в Україні.

142. Охарактеризуйте бачення і підходи до програми становлення ринкової економіки в Україні.

143. Яка з вивчених вами моделей народногосподарського розвитку могла б бути втілена в Україні? Доведіть.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Бабенко С., Гелей С., Гончарук Я.* Історія кооперативного руху: Підручник. — Л., 1995.
2. *Беллон В.* Финансовый капитал и промышленность во Франции. — М., 1983.
3. *Бланж Ж.* Великий час океанов. — М., 1982.
4. *Боннар А.* Греческая цивилизация. — М., 1992.
5. *Бродель Фернан.* Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XVI — XVIII ст. — К., 1995.
6. *Великобританія.* — М., 1990.
7. *Вирчинский В., Котеенков В.* Очерки истории науки и техники. 1870—1917 гг. — М., 1988.
8. *Гаврилюк О., Румянцев А.* Економічна інтеграція в сучасному світі. — К., 1991.
9. *Германская история в новое и новейшее время:* В 2 т. — М., 1970.
10. *Грушевський М.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. — К., 1991—1999.
11. *Джинчарадзе В.* Экономическая история США. — М., 1973.
12. *Економіка зарубіжних країн: Підручник / А. Філіпенко, В. Вергун, І. Бураківський та ін.* — К., 1996.
13. *Економічна енциклопедія:* В 3 т. — К., 2001—2002.

14. Железнова В. Экономика США: Учеб. пособие. — М., 1979.
15. Заборовский Я. Очерки по истории аграрных отношений в Римской республике. — Л., 1985.
16. Новейшая история зарубежных стран: Европа и Америка. 1917—1945. — М., 1989.
17. История мировой экономики / Под ред. М.В. Конотопова, С.И. Сметанина. — М., 1995.
18. История мировой экономики: Учеб. для вузов / Под. ред. Г.Б. Поляка, А.Н. Марковой. — М., 2000.
19. История экономики: Учебник / Под. общ. ред. проф. О.Д. Кузнецовой. — М., 2000.
20. История США: В 4 т. / Под ред. Г. Севастьянова. — М., 1983.
21. История Франции: В 3 т. — М., 1972—1973.
22. Карпинський І. Нові індустріальні країни. Хто вони? — К., 1990.
23. Котельникова Л. Феодализм и город в Италии в XIII—XV вв. — М., 1987.
24. Крижанівський О. Історія Стародавнього Сходу. — К., 1996.
25. Крип'якевич І. Всесвітня історія: В 3 кн. — К., 1995.
26. Лановик Б., Матисякевич З., Матейко Р. Економічна історія України і світу: Підручник. — К., 2001.
27. Ломакин В. Внешнеэкономическая политика Великобритании. — М., 1988.
28. Лященко Я. Історія народного господарства СРСР: В 2 т. — К., 1951—1952.
29. Міжнародні економічні відносини: Історія міжнародних відносин: Підручник / За ред. А. Філіпенка. — К., 1992.
30. Мировое хозяйство и советская экономика: шансы и иллюзии. — М., 1990.
31. Мочерний С. Суть та структура економічного суверенітету України // Економіка України. — 1992. — № 11.
32. Павленко Ю. Історія світової цивілізації. Соціокультурний розвиток людства: Навч. посіб. — К., 1996.
33. Панченко П.П., Славов В.П., Шмарук В.А. Аграрна історія України. — К., 1996.
34. Политико-экономические проблемы всемирного хозяйства / Под ред. В. Седова. — М., 1988.
35. Попов В., Маркар'ян С. Две исторические модели развития Японии в XIX — XX вв. // Экономическая история: Исследования, историография, полемика. — М., 1992.

36. *Сакс Дж.* Крупнейшие экономические трансформации в истории // *Сакс Дж.* Рыночная экономика и Россия. — М., 1994. — С. 312—322.
37. *Сас Я.М.* Феодалные города Украины в конце XV — 60-х годах XVI в. — К., 1989.
38. *Смирнова С.* ФРГ: новый этап промышленного развития. — М., 1990.
39. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ: Нарис історії від утворення Старокиївської держави до кінця XVI ст.: Навч. посіб. — К., 1996.
40. Україна і світ: Історія господарства від первісної доби і перших цивілізацій до становлення індустріального суспільства: Навч. посіб. / За ред. В.Д. Лановика. — К., 1994.
41. Франція. — М., 1990.
42. *Фурман О.* Єдина Європа. — К., 1990
43. *Хисао Канамори, Даюн Вада.* Японія — мировая економічна держава. — М., 1986.
44. *Царенко О.М., Захарчук А.С.* Економіка України і світу: Курс лекцій. — Суми, 2000.
45. *Эглад Х.О.* Борьба гигантов: Экономическое соперничество Европы, США, Японии. — М., 1986.
46. Экономическая история зарубежных стран: Курс лекций / Н. Полетаева, В. Голубович, Л. Пашкевич и др.; Под общ. ред. В. Голубовича. — Минск, 1997.
47. Экономическая история капиталистических стран / Под ред. Ф. Полянского, В. Жамина. — М., 1986.
48. *Эйдус Х.* История Японии с древнейших времен до наших дней: Краткий очерк. — М., 1968.
49. Экономика зарубежных стран. Капиталистические и развивающиеся страны. — М., 1990.
50. *Юхименко П.І.* Загальні тенденції трансформаційної кризи в країнах з перехідною економікою // Наук. зб. Львів. нац. ун-ту імені Івана Франка. — Л., 2001. — С. 181—185.
51. *Юхименко П.І.* Проблеми практичної реалізації монетаризму в Україні // Наук. вісник Вол. держ. ун-ту імені Лесі Українки. — № 3. — 2001. — С. 13—16.
52. *Юхименко П.І., Леоненко П.М., Ільєнко А.А.* Економічна історія: Навч. посіб. — Біла Церква, 2002.
53. Японія: економіка, політика, історія. — М., 1989.

Навчальне видання

ЮХИМЕНКО Петро Іванович

ЕКОНОМІЧНА ІСТОРІЯ

Навчальний посібник

Керівник видавничих проектів *В.І. Карасьов*

Головний редактор *В.П. Розумний*

Редактор *С.В. Бартош*

Коректор *О.М. Кобець*

Комп'ютерна верстка *К.П. Мирончика*

Обкладинка художника *Л.І. Жиборовської*

Підп. до друку 18.08.2005. Формат 60×90^{1/16}.

Папір офс. Друк офс. Гарнітура шкільна.

Ум. друк. арк. 21,5. Обл.-вид. арк. 19,7. Зам. № 5-364.

Видавництво "Вікар".

01103, Київ-103, вул. Кіквідзе, 18а.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців,

виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції

ДК № 90 від 16.06.2000.

Тел.: (044) 234-80-43, 234-23-36

E-mail: sales@vikar.com.ua

http://www.vikar.com.ua

Віддруковано на ВАТ „Білоцерківська книжкова фабрика”,
09117, м.Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4.

ISBN 966-7131-77-7

9 789667 131777 >

В Україні книгу можна придбати за адресами:

- м. Київ, вул. М. Грушевського, 4, маг. "Наукова думка", тел. (044)228-06-96;
- м. Київ, вул. Л. Толстого, 11/16, маг. "Книги", тел. (044)230-25-74;
- м. Київ, Майдан Незалежності, ТЦ "Глобус", маг. "Книжковий світ", тел. (044)238-59-41;
- м. Київ, вул. Стрілецька, 13, маг. "Абзац", тел. (044)238-82-65;
- м. Дніпропетровськ, вул. Московська, 15, маг. "Галерея книги", тел. (0562)36-05-38;
- м. Дніпропетровськ, просп. К. Маркса, 67, ТЦ "Гранд Плаза", маг. "Книжковий всесвіт", тел. (056)740-10-38;
- м. Запоріжжя, просп. Леніна, 147, маг. "Буква-Запоріжжя", тел. (0612)49-00-08;
- м. Івано-Франківськ, Вічовий майдан, 3, маг. "Сучасна українська книга", тел. (03422)3-04-60;
- м. Кіровоград, вул. К. Маркса, 51, маг. "Буква";
- м. Кривий Ріг, просп. Гагаріна, 38-а, маг. "Буква", тел. (0564)78-92-83;
- м. Луцьк, просп. Волі, 41, маг. "Знання", тел. (03322)4-23-98;
- м. Львів, вул. Шевська, 6/2, Книжковий дім "Буква", тел. (032) 294-82-08;
- м. Львів, просп. Шевченка, 16, маг. "Ноти", тел. (0322)72-67-96;
- м. Львів, просп. Шевченка, 8, книгарня ДВЦ НТШ, тел. (0322)79-85-80;
- м. Миколаїв, вул. Радянська, 13, маг. "Буква", тел. (0512)47-61-61;
- м. Одеса, вул. Преображенська, 59/61, маг. "Книголов", тел. (0482)34-75-99;
- м. Одеса, вул. Дерибасівська, 14, маг. "Книжкова перлина", тел. (0482)35-84-04;
- м. Сімферополь, вул. Сергєєва-Ценського, 4-а, маг. "Буква-Сімферополь", тел. (0652)27-31-53;
- м. Харків, вул. Сумська, 51, маг. "Books", тел. (0572)14-04-71, 14-26-73, 14-26-74;
- м. Херсон, вул. Суворова, 19, маг. "Буква", тел. (0552)22-31-64;
- м. Хмельницький, вул. Подільська, 25, маг. "Книжковий світ", тел. (03822)6-60-73;
- м. Черкаси, вул. Б. Вишневецького, 38, маг. "Світоч", тел. (0472)47-92-20;
- м. Чернігів, вул. Леніна, 45, маг. "Будинок книги", тел. (04622)7-30-03.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям звертатися за тел.: (044) 238-82-62; факс: 238-82-68.

E-mail: sales@books.com.ua

ВИДАВНИЦТВО "ЗНАННЯ" ПРОПОНУЄ

Леоненко П.М., Юхименко П.І.

Економічна історія: Підручник. — К.: Знання-Прес, 2004. — 499 с. — Мова укр. — Формат 70×100 1/16. — Пал. тв. ISBN 966-7767-93-0

У підручнику вперше у вітчизняній літературі за новою структурою курсу висвітлюються питання економічної історії від найдавніших часів до сучасності. Особлива увага приділяється аналізу трансформаційних етапів реформ і структурних змін у національних економіках і світовому господарстві новітнього часу. У підручнику подано контрольні запитання і завдання для перевірки знань студентів, список рекомендованих першоджерел і додаткової літератури. За структурою і змістом підручник повністю відповідає нормативній програмі курсу "Економічна історія". Враховано програми викладання цієї дисципліни в Ексетерському (Великобританія), Гессенському (Німеччина) і Московському (Росія) університетах.

Розраховано на студентів економічних спеціальностей, аспірантів, викладачів, науковців, усіх, кого цікавлять питання економічної історії.

Книготорговельним організаціям та оптовим покупцям
звертатися за тел.: (044) 238-82-62, 234-80-43.
E-mail: sales@books.com.ua <http://www.books.com.ua>

W
Широкий і
Тел. для,

а
літератури
34-80-43